

ישיבה מס' 14 – 18.6.00 – אוטונומיה חינוכית תרבותית, שינויים תחיקתיים,

סמלי המדינה

עאדל מנאע:
אני מציע שלא נחזור על מה שכתוב בנייר כי אני מניח שהאנשים קראו. הנחת העבודה היא שכל האנשים קראו את הנייר. אפשר לחדד דברים, להוסיף דברים, אבל לא לחזור על מה שכתוב בנייר.

סמי סמוחה:
לפני שאנחנו מתחילים אני רוצה לשאול אם לא קיימנו פעם דיון באוטונומיה.

מרדכי קרמניצר:
התחלנו וסיימנו בזה שזה עוד לא הדיון. יש לנו כאן דגש על אוטונומיה חינוכית תרבותית. על חינוך כשלעצמו, לפי דעתי לא דיברנו.

קריאת ביניים:
סמי סמוחה:
מרדכי קרמניצר:
חאלד אבו-עסבה:
הנושא שאני מעלה אותו הוא נושא שאני קראתי לו הקמת מינהל חינוך עצמאי ואוטונומי. אני חושב שהנושא הוא אקטואלי לא רק לאור מה ש"ס טוענת כרגע, שוויון לכל ילדי ישראל, אלא בכלל, גם ללא כל סיטואציה פוליטית או מדינית מיוחדת. הנושא הזה מועלה הרבה לאור המצב הקיים של מערכת החינוך הערבית, מבחינת התפוקות של המערכת שיש להן קשר ישיר לתשומות. נכתבו מספר עבודות, גם אקדמאיות, מאוד רציניות שאחת מהן היא של פרופסור לביא מהאוניברסיטה העברית בנושא של כלכלה. הוא התייחס לתשומות לעומת תפוקות והוא מצא את הקשר, את הקורלציה המאוד ישירה בין תשומות לתפוקות. הוא לקח בזמנו את הקיים של מבחני באשי וניסה על-ידי המבחנים האלה, שנערכו בשנת '92, לנתח את מערכת החינוך הערבית מול מערכת החינוך העברית היהודית, ולצאת במסקנות; המסקנות שם הן די ברורות. רק על מנת לסבר את האוזן, קצת סטטיסטיקה פשוטה מאוד- ההשקעה בתלמיד ערבי, פר תלמיד, היא בסביבות 285 שקלים. כשאני מדבר על השקעה זאת השקעה של המדינה, של הממשלה, של הרשות המקומית ושל ההורים. 285 שקלים לעומת 560 שקלים השקעה בתלמיד היהודי. כלומר, כמעט פי שניים מושקע בתלמיד היהודי. הוא עשה שם גם את הדיפרנציאציה מבחינת אחוזים, כמה המדינה משקיעה פה לעומת שם וכמה ההורים משקיעים פה לעומת שם. אני לא רוצה להתחייב על מספר אבל המספר הוא בערך פי שניים. זה שונה גם מבחינת השקעה של המדינה, של הרשות המקומית ושל ההורים. זאת אומרת, בשלושת התחומים קיימת הבחנה וקיים שוני בהשקעות בתלמיד.

מה שיוצא ומה שמעניין אותנו במקרה הזה, זה לא כמה ההורים משלמים פה וכמה שם אלא בסופו של דבר כמה מגיע לתלמיד עצמו, ולתלמיד עצמו מגיע פי שניים, תלמיד יהודי מקבל יותר מאשר תלמיד ערבי. זו סטטיסטיקה ברורה שאני לא חושב שיש מקום להתווכח עליה ולדון בה. היבט שני של מערכת החינוך הערבית, לא רק בנושא של תשומות, זה עד כמה הציבור הערבי מעורב בחינוך הילדים שלו. זאת אומרת, עד כמה הציבור בעצמו מעורב. כשאני אומר מעורב זה קודם כל עד כמה המשכילים הערביים – נקרא להם משכילים ערביים – מעורבים במערכת החינוך, עד כמה הציבור הערבי כציבור, לא רק פקידים ועובדי משרד החינוך, מעורבים בקביעת תכנים וערכים שרוצים ללמד. התוצאה היא שהציבור הזה לא מעורב. הייתה קיימת איזושהי מחלקה שנקראת המחלקה הערבית במשרד החינוך, מחלקה שהתבטלה, אבל קיימת שם איזושהי פונקציה שנקראת הממונה על מערכת החינוך הערבי. מי שמכיר את מערכת החינוך הערבי יודע שהפונקציה הזאת מהווה עציץ במשרד החינוך, פונקציה שאין לה שום סמכויות והאדם אפילו לא יושב בוועדות שבוחרות מנהלי בתי-ספר; מי שיושב זה הסגן שלו והסגן שלו, לא צריך לנחש, הוא יהודי. גם לא צריך לנחש שהוא לא עובד משרד החינוך אלא עובד מערכות אחרות שנמצא במשרד החינוך. כך שבכלל לציבור הערבי אין שום נגיעה בתוך המערכת.

אז נשאלת השאלה כיצד יוצאים מהפלוונטר הזה, מה עושים. כמובן שנכתבו הרבה מאוד דברים על מערכת החינוך הערבית, שנמצאת כמערכת בשליטה של המדינה, שמפקחת על הציבור. מאגיד אל-חאגי כתב על זה, גם סבירסקי, בגישה הקונפליקטואלית שלו כתב על זה המון. הבעיה קיימת במערכת הזאת בשני היבטים האלה – גם בהיבט של התשומות וגם בהיבט של התפוקות. כשאני מדבר על ההיבט של התפוקות אני מדבר על אחוז משיגי בגרויות, אחוז התלמידים שיכולים בפוטנציה להיכנס לתוך האוניברסיטאות, ושוב, על-מנת לסבר את האוזן, רק 25 אחוז מהתלמידים הערביים משיגים בגרות לעומת 46 אחוזים במגזר היהודי. אגב, גם במגזר היהודי זה נמוך. זה לא כל כך גבוה 46 אחוזים.

אולי כדאי להזכיר שזה היה כל השנים בסביבות 14-13 אחוזים ורק לאחר הרפורמה זה עלה לעשרים אחוז

האלה אספניולי:

ואחר-כך ל- 25 אחוזים.

חאלד אבו-עסבה:

האלה אספניולי:

נכון. זה לא כולל את הנגב. אם תכלול את הנגב, האחוז יורד. בנגב יש סטטיסטיקה נפרדת. בנגב מדובר בעשרה אחוזים. כן. בשנת 1997-1996, בנגב זה היה שלושה אחוז, ואז הם קפצו

חאלד אבו-עסבה:

למאה אחוז עלייה בבגרות, הם קיבלו ששה אחוזים. ששה אחוז מהתלמידים הגיעו לבגרות. אני רוצה לומר עוד משהו. האוניברסיטאות כמובן קלטו את זה ולכן היום היחס של האוניברסיטאות בהרבה מאוד מקצועות הוא יחס של שלוש לאחד לטובת הפסיכומטרי מול הבגרות. זאת אומרת, קלטו את הסיפור הזה של מבחני הבגרות, שיש מבחנים שהם מבחנים פנימיים ושיש מבחנים שנותנים ציון מגן.

רות גביזון:

זה לא לגמרי כך. בחלק מהאוניברסיטאות. הטכניון למשל, בחוגים מסוימים.

חאלד אבו-עסבה:

מה זה עושה למגזר הערבי?

מיכאל איתן:

אם לוקחים את כלל הסטודנטים הערבים שנבחנו למבחן פסיכומטרי ולוקחים את כלל הסטודנטים

חאלד אבו-עסבה:

היהודים שניגשים למבחן פסיכומטרי ועושים את הממוצע שלהם, ההפרש הוא 120 נקודות. מי שיועד מה זה פסיכומטרי, יודע ש- 120 נקודות זה המון. זאת אומרת, זה הממוצע. יש הרבה סיבות לכך. יש סיבות שהן סיבות אובייקטיביות, מתוך המערכת עצמה, ואני לא רוצה כרגע להיכנס לזה – שיטות הוראה, פיתוח חשיבה וכולי – וכמובן גם זה לפי החלטה של משרד החינוך, החלטה של מפעילי המערכת בסופו של דבר. אבל יש גם סיבות אחרות, גם מבחינת שעות תקן, שגם לזה אני לא רוצה להיכנס. האלה יודעת יותר טוב ממני שגם התלמיד הערבי מחויב ללמוד עוד שפה והוא מקבל פחות שעות תקן מאשר תלמיד יהודי כי יש שעות סל שנכנסות. יש הרבה מאוד גופים במשרד החינוך שהתלמידים הערבים הם בכלל לא חלק מהם והם לא מקבלים שום שעות משם. למשל, ועדת המעקב הגישה בג"ץ נגד אגף שחי"ר שמשקיע 170 מיליון שקל שהתלמידים הערבים בכלל לא נהנים מהם,, בטענה שזה הוקם על-מנת לסגור פערים בין האוכלוסייה המזרחית לאוכלוסייה האשכנזית. זאת אומרת, יש כמה אגפים שבכלל אין נגישות אליהם.

זו תמונת המצב פחות או יותר, והיא מאוד עגומה. אני רוצה להוסיף עוד נתון אחד לתמונה- אמנם מספרם של הסטודנטים הערבים נמצא כל הזמן בעלייה במדינת ישראל, אבל אחוזם מסך כל הסטודנטים יורד. האחוז יורד. זאת אומרת, המספר עולה, אבל האחוז יורד. האחוז בשנת '91 עמד על 9.1 והיום הוא עומד על 6.8. בשנת '91 אחוז הסטודנטים הערבים מכלל הסטודנטים במדינת ישראל עמד על 9.1.

עאדל מנאע:

זה לא הגיע אף פעם אפילו לא לשמונה אחוזים. נתתי על זה הרצאה באוניברסיטת תל-אביב. יש לי את המספרים. המספר הגבוה ביותר שהיה של סטודנטים ערבים היה בשנת 1984-1985 ואז הם הגיעו לששה נקודה משהו אחוז. זה היה הטופ. אחר-כך הם ירדו.

חאלד אבו-עסבה:

אני חושב שאתה צודק אם אתה לא לוקח בחשבון את המכללות.

עאדל מנאע:

אני מדבר על האוניברסיטאות. לא על המכללות. אני לוקח בחשבון גם את המכללות. אני מתייחס למספר הכולל בחינוך העל-יסודי כאשר בשנת 1991 הוא הגיע ל-

חאלד אבו-עסבה:

9.1, אבל גם היום, בשנת 1999, זה 6.8 כולל המכללות.

עאדל מנאע:

יש הבדל גדול בין אוניברסיטאות ומכללות וסמינרים למורים. זה סיפור אחר.

חאלד אבו-עסבה:

המבחנים הפסיכומטריים לא מאפשרים להיכנס יש עוד משהו שאני לא אתייחס אליו כי אני לא רוצה להיכנס

לדיון מאוד מעמיק- כמה שווה תעודת הבגרות של התלמיד הערבי מול תעודת הבגרות של התלמיד היהודי. מבחינת היחידות, רק שמונה אחוז מכלל אלה שמחזיקים תעודת בגרות במגזר הערבי ניגשים לשלושה מקצועות עם חמש יחידות לעומת 65 אחוז במגזר היהודי. זאת אומרת, זאת לא אותה תעודת בגרות. זאת פשוט לא תעודה כי משרד החינוך אומר 21 יחידות מינימום אז הם ניגשים למינימום. זאת לא תעודת בגרות. יש פער אדיר מבחינת המבחנים הפסיכומטריים ושוקלים אותם באותה מידה.

כמובן שישנן גם סיבות אחרות, של מצב סוציו-אקונומי- התלמיד הערבי תמיד עושה את החישוב אם כדאי לו ללכת ולהשקיע שלוש שנים באוניברסיטה ואיזה גיב הוא יקבל אחר-כך כתוצאה

מהשקעה של עשרות אלפי דולרים תוך כדי הלימודים שלו. יש הרבה מחקרים שנעשו על הכדאיות הזו מבחינה כלכלית.

נושא נוסף- אחוז הנשירה אמנם באיזשהו מצב של ירידה אבל הם עדיין נמצאים בסביבות ה- 30-35 אחוז. כלומר, 30 עד 35 אחוז מהתלמידים הערבים אינם מסיימים בית-ספר תיכון, כאשר האחוז באוכלוסייה היהודית הוא בין ששה לשמונה אחוזים. עד 1995 היה כמעט ארבעים אחוזים.

האלה דיברה על הנגב ובנגב זה מגיע לששים עד שבעים אחוזים נשירה, תלמידים שלא מסיימים. כמעט שלושים אחוז מהתלמידים לא מגיעים לבתי-ספר, אלה שנמצאים במה שנקרא פזורה, שצריכים ללכת כמה קילומטרים.

זאת תמונת מצב מאוד קודרת ומאוד לא סימפטית.

מאז קום המדינה ועד היום הוקמו אין ספור ועדות, משהו בסביבות חמישים ועדות הוקמו לבדיקת מערכת החינוך הערבית. היו גם ועדות שהוקמו על-מנת לבדוק למה לא יושמו המסקנות של הוועדה הקודמת וועדה שהוקמה על-מנת לבדוק למה הוועדה שבדקה למה הוועדה הקודמת לא יישמה. כלומר, גלגול של ועדות, ועדות, ועדות כאשר שום דבר מהוועדות האלה לא יצא.

אם תקרא את דו"ח מבקר המדינה, אתה תראה **רות גביון:** שהמצב הזה הוא לא רק בחינוך הערבי.

מבקרת המדינה התייחסה לזה בדוח שלה מספר **חאלד אבו-עסבה:** 42 בשנת 1992.

המצב הוא מאוד קשה. אני רק אומרת שטעות לחשוב שסוג כזה של חוסר קומפיטנטיות קיים רק בחינוך **רות גביון:**

הערבי.

הנתונים היו יותר מאלפים אם היינו לוקחים **מיכאל איתן:** השוואה לשכבות, משקללים את זה עם המעמד הסוציו-

אקונומי של אותן שכבות. כלומר, מאחר שהערבים מבחינה כלכלית הם בשכבות של הכנסה יותר נמוכה, כדאי להשוות אותם לשכבות הכנסה יותר נמוכה במגזר היהודי שהוא בפריפריה וכולי. אז היינו מבודדים יותר דברים על-מנת לראות את ההבדלים בין המגזר היהודי למגזר הערבי.

יש נתונים כאלה? **קריאת ביניים:**

כן, יש.

חאלד אבו-עסבה:

יש נתונים לגבי כל דבר. יש הרבה נתונים.

האלה אספניולי:

יש גם ניתוח של מצב סוציו-אקונומי ויש את **חאלד אבו-עסבה:**

הניתוח של תשומות על הרקע הזה וגם של תפוקות על הרקע

הזה. לא הבאתי את הנתונים האלה אבל הנתונים האלה מראים שמצבם של הערבים בישראל הוא נחות בהרבה, גם לאחר השקלול הזה.

בשכבות הגבוהות של השכבה הערבית אין מצב **עדנה אולמן-מרגלית:** שסטודנטים נוסעים לחו"ל ללמוד?

יש כאלה. יותר מאשר באוכלוסייה היהודית. **אלה בלפר:**

במיוחד לתואר ב.א.. אלה גם עובדות שצריכים לקחת אותן

בחשבון.

חאלד אבו-עסבה:

כמובן שבתוך האוכלוסייה הערבית יש שונות. יש

שונות על רקע דתי, יש שונות על רקע פיזור גיאוגרפי וכולי. אבל

לגבי הלימודים בחו"ל- אלה שנוסעים היום לחו"ל לא מהווים יותר מאשר אחוז אחד, במיוחד אחרי המבחנים שנדרשים התלמידים לעשות ברגע שהם חוזרים. האחוז מאוד הצטמצם והוא לא אחוז גבוה, ויש גם סטודנטים יהודים שנוסעים לחו"ל ללמוד. גם אותם לקחנו בחשבון. כך שהסטטיסטיקה עומדת אחת מול השנייה.

לגבי הוועדות. גם כשקמו הוועדות, הן אף פעם לא דנו בנושאים מאוד מהותיים במערכת החינוך הערבית. הן דנו בהיבט מסוים וההיבט שהן דנו בו הוא היבט יותר אינסטרומנטלי, של כלים- כיצד לשפר את המצב, כיצד לעשות את השיפור והשיפור הוא שינוי תוספתי ולא שינוי שהוא

מאוד מהותי. כמובן שהוועדות האלה אף פעם לא דנו - ואני עברתי על כל הוועדות האלה וכתבתי על זה מחקר פעם - בנושאים של חינוך ערכי, בנושאים של תכני לימודים, עד כמה הם מתאימים או לא מתאימים לתלמיד הערבי, הולמים את הרקע התרבותי הלאומי הדתי שלו או לא הולמים.

היו שתיים-שלוש ועדות גדולות שניסו **רות גביון:** להתמודד עם זה, לא בהצלחה גדולה, עם התכנים.

אני אנסה להציג את מטרות החינוך הערבי. שוב, גם המטרות **חאלד אבו-עסבה:**

האלה, אם אתה בוחן אותן לעומק, לא בדיוק דנות בסוגייה באופן מאוד מהותי. מספיק שאני יכול לתת כאן אינפורמציה שתלמיד ערבי במדינת ישראל נדרש - ואני אומר נדרש עם קו מתחת, חובה - לעשות בגרות בתנ"ך והוא לא חייב לעשות בגרות, לא חייב בכלל, זאת רשות, הוא יכול לא לעשות בכלל בגרות בדת שלו, בדת האיסלם או בנצרות. הוא לא חייב, הוא רשאי לעשות את זה, אבל בתנ"ך הוא חייב לעשות. הבן שלי אמר שכדי שהוא יקבל בגרות הוא חייב לעשות בגרות

בתנ"ך. נתתי רק את זה ואני לא רוצה להביא סקירה ספרותית שתראה כמה ספרות ישראלית וספרות העם היהודי לומדים וכמה ספרות ערבית לומדים, כמה היסטוריה מתקופת בית ראשון ועד היום לומדים.

סמי סמוחה: נעשתה בדיקה, מאז שנתנו להם רשות לעשות בגרות, כמה מנהלי בתי-ספר עשו את הגרות בדת האיסלם?

רק להעיר, תנ"ך זה לא יהדות.

מיכאל איתן: יכול להיות שלא נעשה סקר. אני חושב שעל-מנת לעשות שינוי

חאלד אבו-עסבה: מהותי במערכת החינוך הערבית חייב תחילה להיעשות שינוי מהותי במבנה הארגוני של המערכת. יש קשר בין המבנה הארגוני לבין התכנים של אותו מבנה ארגוני, ולא ניתן לנסות לצאת מאיפה שאנחנו נמצאים במערכת החינוך מבלי שיהיה שינוי מבני. השינוי המבני הזה מדבר על הקמת מינהל חינוך נפרד לחינוך הערבי, כאשר הערבים בעצמם ינהלו את מערכת החינוך שלהם בלי קשר עם משרד החינוך, לא במנותק ממשרד החינוך אלא תחת פיקוח משרד החינוך. אני לא אומר שאנחנו ננהל את המערכת שלנו באופן אוטונומי טוטאלי לגמרי. זה יהיה באיזושהו קשר עם משרד החינוך והקשר הזה יהיה מעוגן באיזושהי חקיקה, כאשר יש שתי מטרות.

המטרה הראשונה של המבנה הזה, של הקמת מינהל כזה, היא שאנשי החינוך הערבי בעצמם ינהלו את המערכת. הם ינהלו את המערכת וזה ייתן להם את האפשרות והנגישות לנהל את המערכת הזאת, על הטוב ועל הרע שבתוך המערכת.

המטרה השנייה היא שהציבור הערבי בעצמו יקבע את התכנים, את תוכניות הלימודים, את הערכים שהוא רוצה ללמד. כמובן שזה יהיה בדרך של הדגש ערכי-לאומי-דתי-חברתי-תרבותי, וכמובן לא במנותק מהיותו שייך למדינת ישראל בתור אזרח מדינת ישראל. זאת אומרת, זה יהיה הקונטקסט שאני מציע.

אני יודע שהציבור היהודי וגם הציבור הערבי חוששים מהמילה שנקראת אוטונומיה, או אוטונומיה תרבותית. החששות מובנים לגמרי, כי הציבור היהודי חושש שאם אתה מציע אוטונומיה תרבותית זה יכול לגלוש לדברים אחרים, זה תקדים וזה יכול להיות במישורים אחרים. הציבור הערבי, חלקו חושש מאוטונומיה בגלל שהוא הולך למצב של אי-ודאות והוא לא יודע לאן הוא הולך, ואולי את אותם הישגים שהוא ישיג כאזרח במדינת ישראל, הוא יכול לאבד. החששות האלה הם חששות מובנים.

כמובן ששני החששות האלה נובעים ממקורות שהם שונים לגמרי, לא מאותו מקור. אבל על-מנת לנסות להבין את ההצעה המוצעת, צריך לציין שני דברים: דבר אחד הוא שאם הולכים לקראת אוטונומיה, האוטונומיה תהיה אוטונומיה פרסונלית ולא אוטונומיה טריטוריאלית. היא תהיה פרסונלית, זה תחום אחד.

הדבר השני הוא שזה חייב להיות בהסכמה. זאת אומרת, הסכמה של הרוב ושל המיעוט. ברגע שזה בא לידי הסכמה וזה מאורגן בחוק ובחקיקה כך שמובן מה הם היחסים בין הממשל המרכזי לבין אותה אוטונומיה פרסונלית, אז קיים הפיקוח, קיים מצב של הדדיות, קיים מצב של יכולת לראות מה קורה גם בצד השני.

זאת בגדול ההצעה שאני מציע. אני רוצה לומר שהיו הצעות והוועדות האלה שדיברתי עליהן הן ועדות שקמו ודנו, והוסיפו פה והוסיפו שם, ותיקנו פה ותיקנו שם, וביטלו את המחלקה הזאת והקימו מחלקה שם, ולא היה שם שינוי מהותי. אנחנו מדברים על שינוי מהותי, שינוי שלדעתי המצב שקיים מחייב, גם לאור ההתפתחות הטכנולוגית וההתפתחות הכלכלית שיש לה קשר ישיר למערכת החינוך, ללא ספק. אני לא רוצה לתת גם פה אינפורמציות, כי אם אני אתן אינפורמציות אני לא אגמור עם הסיפור הזה- מה מצב החינוך הערבי בנושא של חינוך טכנולוגי וחינוך היי-טק ומחשבים וכולי. פשוט אין מה להשוות עם החינוך היהודי בתחום הזה. החברה הערבית תמצא את עצמה עוד יותר בשוליים מאשר היא נמצאת בשוליים היום בעוד עשר שנים, בגלל מבנה מערכת החינוך שקיימת היום, בגלל התפוקות של המערכת כפי שהיא קיימת, ובגלל היות הערבים מיעוט בתוך המדינה. המשאב היחידי שהערבים יכולים להישען עליו על-מנת שתהיה להם איזושהי מוביליות זה מערכת החינוך, ובמצב הקיים הפער הולך וגדל. אמנם קיימים מאמצים במשאבים, בהשקעה, אבל לא קיים שוויון בתוצרים. קבוצה חזקה בדרך כלל משיגה יותר מאשר קבוצה חלשה, גם כשאתה מעמיד את אותם משאבים לשני הצדדים. הפער הולך וגדל, בכל התחומים הוא הולך וגדל, גם בתפוקות הוא הולך וגדל, גם בכיוון של הטכנולוגיה.

רות גביזון: איך אוטונומיה תפתור את זה? הייתי אומרת שיש כאן חשש מהצד השני שאוטונומיה תגביר את זה.

עאדל מנאע: אין מצב של שוויון זכויות. אנחנו לא מדברים על מצב שיש שוויון זכויות ויש הבדלים בתוצאות. אנחנו עדיין מבקשים שוויון זכויות. עוד אין לנו שוויון זכויות וההבדלים הם לא רק בתוצר, בתוצאות, אלא גם בזכויות.

רות גביזון: לכן אני רוצה להבין את הטענה הזאת.

חאלד אבו-עסבה: אני מתכוון, כשאני אומר אוטונומיה פרסונלית, לכך שאנשים ערביים והציבור הערבי

ינהל את המערכת, והוא יקבל את האחוז הפרופורציונאלי של מה שמגיע ממשרד החינוך. אם אחוז התלמידים הערבים היום בתוך המערכת הוא 22 אחוזים, אז הציבור הערבי יקבל 22 אחוז מהנתח של התקציב והוא ינהל את המערכת שלו. כמו מה שמבקשת ש"ס.

האלה אספניולי: שלום לכולם, ברוכים הבאים לנצרת. אני חושבת שחאלד דיבר הרבה לגבי התשומות ואני רציתי להוסיף רק דבר אחד. באופן כללי לא רק שאין שוויון אלא שגם אין תכנון למערכת החינוך הערבית. מערכת החינוך הערבית ממש טועה, היא הולכת בעקבות מה שקורה בבתי-הספר היהודים, לפעמים השנויים נכנסים לבתי-ספר יהודים ולא מגיעים לבתי-ספר ערבים, לפעמים הם מגיעים עשר שנים מאוחר יותר, לפעמים לוקחים ספרים ומתרגמים, אפילו לא מתאימים את זה. יש הרבה דברים שמתרגמים ויש הרבה דברים שנשארים בעברית ורק מנסים לתרגם חלק פה וחלק פה. אז בהרבה מהדברים שצריכים ראייה כוללת אין ראייה כוללת במערכת החינוך הערבי. זה מתבטא בזה שאין אנשים שנמצאים ברמת המטה, בזה שאין מבנה ארגוני למערכת החינוך הערבי. הרי כל מבנה ארגוני צריך יעדים ומטרות וצריך לדעת על מה הולכים. במערכת החינוך הערבית לא יודעים על מה הולכים. אין מטרות ברורות, אין יעדים לחינוך הערבי בצורה ספציפית. כך שלא ממש יודעים על מה הולכים ואפילו מהי תמונת הבוגר הערבי שאנחנו רוצים לראות. לא מדברים על זה. במשרד החינוך ברמת המטה אין ערבים, עכשיו התחילו להכניס קצת, אחד או שניים, אבל לא ברמת התכנון, והדברים כפויים על המערכת. המטרות הן עדיין המטרות של 53.

זה שונה.

רות גביזון:

עוד לא שונה. בחוק עוד לא שונה. יש הצעת חוק חדשה של רובינשטיין שעוד לא התקבלה.

האלה אספניולי:

התקבלה. אני שמחה להודיע שהיום מטרות החינוך בחוק החינוך הממלכתי נראות יוצא מן הכלל. בשטח

רות גביזון:

עוד לא קרה כלום, אבל מבחינת המטרות, מה שניפנפו בו כל הזמן התקבל. אני ראיית את זה עובר.

את ראיית שזה התקבל? אני יודעת שיש בעיות ושזה לא התקבל.

האלה אספניולי:

היה דיון בכנסת, היה מחטף של החרדים. יש חוקים שעוברים בלי תהודה. אני שמחה להודיע לכם שסעיף

רות גביזון:

מטרות החינוך עבר בכנסת לפני כארבעה חודשים. היום סעיף המטרות הוא נייטרלי לחלוטין. אני עוקב אחרי הדברים האלה ולא ראיית.

אליעזר דון-יחיא:

כדאי להבהיר שההצעה של רובינשטיין לא כוללת מטרות ייחודיות לחינוך הערבי אלא מטרות חינוך

האלה אספניולי:

כלליות. אין מטרות ייחודיות לחינוך הערבי. מטרות כלליות שהן הרבה יותר הומניות מהמטרות של 53. אבל לפי ידיעתי היה בלגן בכנסת, החרדים ניסו לכפות לימוד יהדות בכל מטרות החינוך, כך שאני היום, מתוקף המטרות החדשות, חייבת ללמוד יותר יהדות. כך שיש בעיות. יש סעיף טוב לחינוך הערבי בהצעות החדשות, אבל זה עדיין לא הדבר שאני שואפת אליו. אני שואפת למטרות ייחודיות לחינוך הערבי, בנוסף למטרות הכלליות.

אני חושבת שהחינוך הערבי צריך להיתפס כמערכת ארגונית, יש דברים משותפים לכל החינוך הערבי ודברים ייחודיים לחינוך הערבי, לכן צריך שיהיה לו מבנה ארגוני ומבנה ארגוני צריך מטרות. בלי מטרות ארגוניות אי-אפשר ללכת. העיקרון של האוטונומיה יכול לפתור את הבעיה הזו. העיקרון של האוטונומיה התרבותית יכול לארגן את החינוך הערבי בצורה חדשה, בצורה של מערך כולל שיציבו לו מטרות ייחודיות, תוכניות ייחודיות. לא רק שאנשי החינוך הערבי ינהלו את המערכת, אלא שיהיה ממש מבנה מאורגן ושנדע לאן הולכים. עד עכשיו אף פעם לא נעשה סקר ציפיות, מה צפוי לנו בשנת 2010 בחינוך הערבי, מהו התכנון.

אני חושב שאין את זה גם לגבי החינוך היהודי.

אליעזר דון-יחיא:

בחינוך היהודי יש ראייה כוללת, יש מטרות, אבל אצלנו אין את הדבר הזה. אני חושבת שאוטונומיה תרבותית

האלה אספניולי:

היא פתרון לנושא של המטרות, בנוסף למה שאמר חאלד, שהיא גם פתרון לנושא של חלוקת משאבים שווה. היום אנחנו לא יודעים ואין באף מקום נתון על איזה אחוז תקציבי מגיע לחינוך הערבי. זה לא ברור באף ספר תקציב. לא ברור איזה אחוז תקציבי מגיע לחינוך הערבי. אנחנו מגלים שמאגף מסוים לא מגיעה פרוטה לחינוך הערבי, למשל באגף שחי"ר. כשהלכנו לבג"ץ, בא עורך-הדין ושאל איפה היינו עשרים שנה. אנחנו חייבים לחטט מה קורה בחינוך הערבי? עשרים שנה האגף פעל ולא נתן אף פרוטה לחינוך הערבי.

אגף שחי"ר, שירותי חינוך ורווחה, עבד רק בין היהודים ועכשיו בתוקף בג"ץ פועל בחינוך הערבי. בכל ישיבה שאני נוכחת מביאים את מנהל אגף שחי"ר להראות כמה באגף נותנים לחינוך הערבי. כל זה בתוקף החלטת בג"ץ.

עאדל מנאע:

אגף שח"ר הוא יותר מאגף אחד. יש שם כמה אגפים. יש לגיל הרך, לגילאים אחרים. לפני הבג"ץ היה כסף גם לערבים באגפים מסוימים של שח"ר ובאגפים אחרים לא היה.

האלה אספניולי:

התחלנו שנתיים לפני בג"ץ בהתכתבויות, עד שזה התחיל להיכנס אפילו בגיל הרך

במקומות מסוימים.

אנחנו מדברים על אוטונומיה תרבותית, על מינהל חינוך לערבים כגון המינהל לחרדים. אני רוצה לומר שאחד החששות שלנו הוא מזה שהרבה פעמים משרד החינוך מכניס קישוט מסוים להראות שכאילו הערבים נמצאים בעמדה מסוימת. זה גם החשש שלנו מאוטונומיה – שריד הרי התחיל לדבר על ארבע אוטונומיות מאז שהתחיל, אבל בסוף הוא ירד מזה, הוא נסוג מזה, עכשיו לא שומעים אותו מדבר על הדבר הזה. אנחנו בכלל לא שומעים אותו מדבר על הדבר הזה.

כדאי להגיד כאן שאני וחאלד השתתפנו לפני ארבע שנים במועצה מייעצת לשר החינוך דאז, רובינשטיין. אחד הנושאים שעלו בצורה מאוד מאוד עמוקה היה הנושא של האוטונומיה התרבותית, והייתה הצעה של המועצה שגובשה, לאוטונומיה תרבותית לחינוך הערבי. אבל כל המועצה התפרקה, בעצם כתוצאה מזה שמשרד החינוך לא קיבל את ההצעה של המועצה, אפילו שרובינשטיין היה שם. יש את החששות האלה.

אנחנו ערים לחששות. אחד החששות שלנו הוא שזה יהיה קישוט- בדרך כלל משרד החינוך ממנה את האנשים שהוא רוצה, אנשים שהוא שולט בהם, שהוא יודע בדיוק מה הם יעשו. החשש הוא שהם לא יעשו אוטונומיה תרבותית מחד ומאידך ישימו במינהל את האנשים שבעצם הם רוצים. אנחנו לא מדברים על מצב של ממש סגרגציה מוחלטת. אנחנו לא רוצים סגרגציה מוחלטת.

קריאת ביניים:

כשאת אומרת הציבור הערבי, את מייצגת אותו כאן?

האלה אספניולי:

לא. אני מדברת על העמדה שלי אבל אני יודעת מה קורה. נעשו מחקרים ומדברים על כך הרבה.

עאדל מנאע:

שמונים אחוז תומכים בהקמת מינהל חינוך עצמאי.

קריאת ביניים:

אז רוצים סגרגציה.

האלה אספניולי:

לא. אני מייצגת את עצמי אבל אני מכירה את

החששות, אני חיה את הנושא ואני יודעת מה קורה. אני חושבת שהרבה אנשים לא רוצים סגרגציה מוחלטת אלא רוצים שיהיו גם דברים משותפים, אינטגרציה, וגם דברים ייחודיים. לכן ההצעה היא מינהל חינוך כשעל הדברים המשותפים שומרים, אבל יש גם את הדברים הייחודיים.

אליעזר דון-יחיא:

האם אתם מעוניינים באוטונומיה במתכונת של החינוך הממלכתי דתי, או החינוך העצמאי?

האלה אספניולי:

החינוך הממלכתי דתי.

סמי סמוחה:

זה דבר תקדימי, זה קיים, ולכן כשבאים בדרישה כזאת צריך ללבן את ההבדלים.

ראסם תמאיסי:

שאלת הבהרה. חאלד, אתה דיברת על נושא מבני וארגוני. זאת אומרת, אתה אומר שבארגון של מערכת החינוך

תהיה הבחנה, לא בנושא של תלמידים, לא בנושא של בתי-ספר, לא בנושא של ספרים. אני רוצה להבין.

מיכאל איתן:

מינהל חינוך עצמאי. זה כולל הכל.

חאלד אבו-עסבה:

שיקבע את המטרות הייחודיות, שיבנה את תוכניות הלימודים.

האלה אספניולי:

כמו מינהל החינוך הממלכתי דתי. לזה הכוונה.

אני רוצה להוסיף משהו. יש לי עוד חשש- במצב הקיים, כשיש חוסר שוויון מוחלט, כשהפער עדיין גדול ועדיין האנשים בשטח לא מוכנים לנהל את המערכת, אני חושבת שבשלב המוקדם צריך גם האצה של משאבים, בצורה מאוד דיפרנציאלית לפי המצב של כל מקום ומקום, בכדי להגביר או להביא את בתי-הספר או את המערכת לנקודת זינוק ממנה ניתן להתחיל את שלב האוטונומיה שהוא שלב לא קל.

רות גביזון:

אני רוצה להתחיל באמירה שלפחות בקבוצה הזאת אני חושבת שכולנו מודים שהמצב הקיים לא טוב. המצב

הקיים לא טוב מכל מיני בחינות, גם מהבחינה של התקצוב וגם מהבחינה של התכנים. מהבחינה הזאת יש חוסר סימטריה- בעצם המדינה נוהגת במדיניות מטמיעה גם מבחינת השפה, גם מבחינת התכנים ובאמת מדירה את האוכלוסייה הערבית באופן שיטתי ממעורבות פעילה בקביעת התכנים. אני חושבת שהמצב הזה הוא בעייתי.

אני רואה בעין חיובית מאוד את המהלך הזה שמוצע כאן ואני מסכימה לחלוטין ששינוי רדיקלי דורש גם שינוי מינהלי ושינוי מבני וצריך שינוי מבני.

פה אנחנו נכנסים למים מאוד עמוקים, שבגלל שלא דיברנו עד עכשיו על כל הדברים האלה לא דיברנו עליהם, ואני חושבת שבאמת הגיע הזמן לדון בהם. החשש היהודי מאוטונומיה הוא לא רק חשש של מדרון תלול. עד היום העמדה היהודית הרשמית לפחות, שאני חושבת שהקבוצה הזאת לא שותפה לה, הייתה שהשערים בחברה הישראלית הם שערים על-בסיס דתי ואולי בסיס לשוני אבל לא על-בסיס לאומי, ולכן אם צריך למצוא פתרונות, הפתרונות הם באמת בכיוון הומניזציה כללית של ערכי החינוך והתעלמות מהייחוד הלאומי של כל הערבים בישראל שמגוונים בתוכם, כמו שאנחנו שומעים. יש ערבים נוצרים, יש ערבים מוסלמים, יש דרוזים. השאלה היא האם הולכים את המהלך הזה ואומרים שיש פה שני מגזרים גדולים, יהודים וערבים, וכמו שהיהודים מטפלים ביניהם במתחים הפנים-יהודיים, כך הערבים יטפלו ביניהם במתחים הפנים-ערביים. זה מהלך רדיקלי מבחינת התפיסה של השלטונות היהודיים. גם אם בקבוצה הזאת אנחנו נסכים שזה מהלך נכון, זה לא רק ברמה השיווקית אלא ברמה החשיבתית מהלך מאוד מרחיק לכת, מבחינת הגישה במדינת ישראל לבעיות של האוכלוסייה שחיה במדינת ישראל.

אני רוצה להצביע על מחירים אפשריים של הדבר הזה, מפני שאנחנו כולנו מכירים את הרטוריקה הזאת של ישראל כמדינת כל אזרחיה, ישראל כמדינה דמוקרטית ליברלית, וצריך להבין שהמחיר של היות ישראל מדינה דמוקרטית ליברלית הוא שהיחסים בין האנשים ובין המדינה הם יחסים על-בסיס פריטיקולרי ולא על-בסיס קהילתי. יש בזה איזושהי הונאה, מפני שהאתוס הציוני והאתוס היהודי הלאומי הוא מאוד חזק, ולכן יהודים ממילא נתפסים לא רק ככל פרט לעצמו אלא כבני קהילה, קהילת הרוב והקהילה החזקה. המצב הזה עדיין לא קיים לגבי הערבים ואני חושבת שחלק ממה שאנחנו רואים לאורך כל התקופה הוא הקושי הנכון, אני חושבת, של הציבור הערבי בישראל להגדיר את עצמו כקבוצה, גם מול פלשתינים בחוץ וגם מול המתחים הפנימיים שלו.

אני בעד לעשות את המהלך הזה, של אוטונומיה אישית לערבים כמגזר, עם כל המחירים שלו. אני חושבת שיש לו הרבה מחירים, אני חושבת שזה מהלך לא פשוט ואני בעדו מפני שאני חושבת שהוא המהלך היחיד שמבחינה של הוגנות מאזן את העובדה שלקולקטיב היהודי במדינת ישראל יש, ואני חושבת שצריך להמשיך להיות לו, קיום לאומי חזק.

אבל אז מתעוררות, אני חושבת, שתי שאלות שלא קיבלנו עליהן תשובה הולמת ואני חושבת שהן שאלות שלאור ההתפתחויות החדשות הן שאלות מאוד חזקות. אמרתם שניכם שיהיה איזשהו איזון בין התכנים הייחודיים שייקבעו באופן בלעדי על-ידי מינהל החינוך הערבי ובין איזשהו חינוך לאזרחות. אני שואלת את עצמי לאור הדברים החדשים, איך הדבר הזה ייראה והאם הדבר הזה הוא טוב. אני חוזרת ואומרת שהמצב הקיים הוא לא טוב. זה שהנרטיב ההיסטורי היחיד שיש היום במערכת הוא הנרטיב היהודי ציוני, זאת קטסטרופה. האם אני רוצה מערכת שבה תהיינה שתי מערכות שבאחת מהן יהיה רק הנרטיב היהודי ציוני ובאחת מהן יהיה רק הנרטיב הערבי פלשתיני? אני מאוד חוששת מהמצב הזה ואני חושבת שהוא מצב רע לשתי הקבוצות. האם אני רוצה להנציח את המצב שבו המערכת הערבית תצטרך ללמוד עברית כי אין לה ברירה, כי היא חיה במדינה שהרוב בה עברי ומדבר עברית וגם המערכת היהודית תמשיך לחיות במצב שהיא אומרת שהיא תלמד ערבית אבל היא לא לומדת ערבית? המגמה שאנחנו כאילו חותרים אליה עכשיו היא מגמה שמדגישה את ההבדל. אני לא רואה איך מבחינה מבנית היא בכלל מטפלת בבעיה של השווה, של המאחד, של האזרחי.

יותר מזה. יש לנו בעיות מאוד קשות עם מערכת החינוך החרדית שאנחנו לא יודעים בדיוק איך להתמודד אתן. אתם אומרים שאתם רוצים מעמד, שאתם לא רוצים מערכת עצמאית. אבל אני שואלת אתכם באופן הוגן. אנחנו לא רוצים להפוך את הערבים ליהודים ולא לציונים, אבל יש פה גם איום תרבותי זהותי שהוא טיפשי, בכל זאת יש פה איום ביטחוני, מהבחינה הזאת שאנחנו יודעים שהסיפור הערבי האוטונטי הוא סיפור של נישול, של גירוש, של אפליה שיטתית ושל מניעת מימוש עצמי מלא. איך מדינת ישראל, איך הציבור היהודי במדינת ישראל, יכול להסכים לרעיון כמו שאתם מעלים בידיעה הזאת? זאת אומרת, אני לא מבינה איך המערכת הזאת אמורה לפעול בצורה שתאפשר קיום משותף במדינה אחת.

לעניין התקצוב. אני רוצה לומר שאני חושבת שנוון, ולא רק בשע היהודי ערבי, שמצב התקצוב במערכת החינוך הוא קטסטרופה. אני חושבת שיש עמימות, בלבול, והבג"ץ יכול לתקן בשוליים אבל הוא לא יכול לתקן את הבעיה המרכזית. אני חושבת שכאן צריך לעשות מהפך ונדמה לי שהיום אפשר לגייס מהפך בגלל כל המתחים האלה לטובת מדיניות אחידה של תקצוב פר תלמיד. זאת אומרת, שיהיה תקצוב אחיד, גלוי, שקוף, פר תלמיד. אני רוצה להגיד שחלק מהמחירים של הדברים האלה, שאני חושבת שהם חיוביים אבל צריכים להבין אותם, הוא שיהיה חיזוק של תקצוב קהילתי.

דווקא הערבים בישראל, שהם קבוצה יחסית חלשה ויחסית פחות יכולה להישען על משאביה שלה ועל משאבים בינלאומיים, צריכים לקחת בחשבון שאם המהלך הזה יצליח – ואני חושבת שזה מהלך נכון והוא צריך להצליח – אולי הם יקבלו קצת יותר ממשאבי המדינה, אבל הם יצטרכו

לדאוג למערך פנימי מאוד עשיר של שיקום פנימי ושל היעזרות במשאבים פנימיים. מפני שהמהלך יהיה חלק ממהלך שקיים כבר היום במערכת החינוך של הפרטת מערכת החינוך. כולנו יודעים שהמהלך הזה כבר קיים, הוא קיים בתוך המגזר היהודי, הוא ימשיך להיות קיים ביתר שאת. זה דבר שצריך לקחת אותו בחשבון, שצריך להיות על השולחן מפני שהוא חלק מהכיוון הכללי שהמערכת הולכת לקראתו.

לעניין השפה, אני חושבת שבכל הדיונים שלנו בחינוך אנחנו לא מספיק רגישים למרכזיות של העניין של השפה ופה אני חושבת שצריך להגיד באופן בולט שהנטל הוא רק על המגזר היהודי. הנטל על המגזר היהודי חייב להיות, וכמה שזה קשה אני חושבת שזה נכון, להחדיר ולהגביר בצורה מאוד מאוד משמעותית את לימודי הערבית במערכת החינוך העברית.

סמי סמוחה: גם אני תומך באוטונומיה תרבותית חינוכית. אני תומך בכלל באוטונומיה לערבים. זה רק אספקט נוסף שצריך

לבוא לידי ביטוי.

אני רוצה לומר שהרציונל לאוטונומיה הזאת צריך להיות שישאל זו מדינה תלת-תרבותית, מדינה עם שלוש תרבויות נפרדות, שונות, מובהקות - תרבות עברית של רוב האוכלוסייה, תרבות חרדית ששונה מאוד מהתרבות העברית הכללית, ותרבות ערבית. אני מדבר על תרבויות קבועות, שלוש תרבויות נפרדות שונות בערכי היסוד שלהן.

לכן לכל תרבות כזאת מגיעה מערכת חינוך משלה, מהסיבה הפשוטה שהיא רוצה להעביר את זה לדור הבא. זה הרציונל האמיתי לדרישה הזאת.

המודל בהחלט צריך להיות המודל החרדי ולא הדתי לאומי, כי לדתיים הלאומיים אין תרבות נפרדת, הם חלק מהתרבות העברית בגוונים מסוימים. לפי התפיסה שלי - החרדים שונים מהדתיים לאומיים - למרות שלדתיים הלאומיים יש חינוך נפרד, הוא לא כמו של החרדים. לכן המודל צריך להיות חרדי ולא דתי לאומי וצריכים להיכנס לפרטים כדי להבין את ההבדלים האלה.

בהרצאה, כפי שקראתי אותה וכפי ששמעתי אותה היום, אין שום פירוט של המודל המינהלי הזה אלא רק את העקרונות שלו. העקרונות הם, אני חוזר עליהם כי לא היה כל כך ברור בפרזנטציה, שיהיה אגף חינוך נפרד, מינהל כאגף נפרד. שנית, בהצעה גם כתוב שתהיה מזכירות פדגוגית נפרדת וזה לא כמו בחינוך הדתי לאומי, ושגם המחוזות יהיו כפופים לאגף החינוך הערבי. זאת אומרת, הם יצאו מהמחוזות. זה במפורש עצמאי לגמרי. ברגע שיש לך גם מזכירות פדגוגית נפרדת, יש גם תוכנית לימודים נפרדת. זה ברור לחלוטין. אחר-כך נאמר גם כאן שלא כתוב במסמך, כאילו זה דבר מובן מאליי, שיהיה גם שריון של עשרים אחוז מתקציב. זה נאמר אבל זה לא היה כתוב במסמך. זה כאילו מובן מאליי. זאת אומרת שאגף החינוך הזה שעומד בפני משרד החינוך, יקבל באופן אוטומטי עשרים אחוז מהתקציב.

כאן צריך להיכנס לפרטים כי לא ברור איך האגף הזה מתמנה, איך הוא נבחר, מה הכוח שעומד מאחוריו וכולי.

האלה אספניולי:

אני אמרתי שכאן יש בעיה.

צריך לעבוד על זה. לא להגיד שיש בעיה. צריך לטפל בזה. כל העסק הזה עם החרדים והדתיים, כל הבסיס הזה

עומד על קיומן של מפלגות דתיות חרדיות שלמעשה מייצגות את הסקטור הדתי חרדי. הן למעשה באות במקום רשות של אוטונומיה. זאת אומרת, אם היו בוחרים רשות אוטונומית בבחירות כלליות של המגזר, אז הייתה להם נציגות, אבל מאחר שהאוטונומיה לדתיים בישראל איננה סטטוטורית, אז למעשה המפלגות הן משמשות כנציגות של הסקטור.

גם של הממלכתית דתי.

קריאת ביניים:

בפטור, בחינוך החרדי, אין מבנה מוסדי.

רות גביזון:

אתה בוחר רשות אוטונומית; לא סטטוטורי במובן הזה שיש כל מיני הסדרים חוקיים ופוליטיים, אבל אין רשות אוטונומית.

סמי סמוחה:

זה רק בחינוך ממ"ד. בחינוך החרדי דווקא אין.

רות גביזון:

ומי ממנה אותה? משרד החינוך ממנה אותה בהתייעצות. בסופו של דבר הריבון, במקרה הזה המייצג, הוא

סמי סמוחה:

המפלגות הדתיות ולא הרשות האוטונומית שנבחרת על-ידי העם, על-יד חברי הקהילה. צריך לפתח את המודל הזה.

כאן חסר העיקר. יש לערבים מפלגות אבל הן לא חלק מהקואליציה. זאת אומרת, הבעיה החמורה פה היא שהערבים הם מחוץ למערכת הפוליטית הלגיטימית של מדינת ישראל, שזו הפוליטיקה הקואליציונית, שם מחליטים, שם מנצלים תקציבים וכולי. זאת אומרת העיקר כאן חסר. אתה לא יכול לטפל רק במערכת החינוכית מבלי לטפל בשאלה הגדולה - איך מערכת הכוח במדינת ישראל בנויה, איך משתלבים בתוכה הערבים וכולי.

ההצעה שלי היא לעשות מאמץ כביר משני הצדדים, גם של ערבים ויהודים, לטפל בבעיית השורש. בעיית השורש היא פוליטיקה קואליציונית והערבים הם חלק ממנה. בלי זה כל הנושא של אוטונומיה, כל הנושא של תקציבים, לא יושב נכון. הוא פשוט לא יעבור.

לגבי השאלה של הליבה, של תוכנית לימודים משותפת, של שיתוף פעולה וכולי. אין שום ספק שצריכה להיות ליבה משותפת לשלוש התרבויות – גם החרדי, גם העברית וגם הערבית – וזה על-ידי דיאלוג בין הנציגים של שלוש התרבויות האלה. צריכים להגיע לאיזושהי אזרחות משותפת או ליבה משותפת של תוכנית לימודים ואפשר להגיע להרבה דברים. זה לא בשמים. לדעתי הבעיה הגדולה היא לא הערבים אלא החרדים; זו בעיה הרבה יותר רצינית מאשר הערבים. זה צריך להיות ברור. ברור שצריכים ליבה כי אי-אפשר לקיים מדינה ללא ליבה משותפת. אני רוצה לסיים ולומר שלא יהיו כאן אשליות. אוטונומיה תרבותית לא תסגור את הפערים בין ערבים ויהודים בעיסוקים החינוכיים, היא לא תביא לדו-קיום בשלום בין יהודים וערבים, היא תחריף את הבעיות.

אז למה אתה תומך בה?

קריאת ביניים:

סמי סמוחה: אני תומך בה בגלל מה שהתחלתי ממנו. במדינה תלת תרבותית יש זכות בסיסית לכל אחת מהתרבויות האלה, שצריכה להיות מעוגנת בחוקה של מדינת ישראל, לאוטונומיה, למימוש עצמי, להעברה מדור לדור ולא משנה מה המחיר, אפילו שהערבים ישלמו את המחיר הזה. הם ישלמו אותו במידה מסוימת, וכל אחד מאתנו ישלם את זה, בגלל שיגדלו הקונפליקטים, אין לי שום ספק בזה, אבל עדיין יש להם את הזכות לקבוע את גורלם. אני אגיד את זה אחרת. ערביי ישראל, זה מה שרואים קודם רמזה עליו, הם מיעוט לאומי פלשתיני. אין מה להסתיר פה. זו הזכות שלהם לקיים את זה. תוכניות משרד החינוך במשך חמישים השנים האחרונות, שרצו לטשטש את האופי הערבי פלשתיני של ערביי ישראל, נכשלו בגדול. כל התוכנית הזאת לטשטש את האופי הלאומי של הערבים לא הלכה, וזה שלמרות כל מה שהם עשו והם עשו הרבה. אבל לא הצליחו כי אי-אפשר לנתק את ערביי ישראל מההוויה הלאומית הרחבה במזרח התיכון, ממה שקורה וכן הלאה.

לכן זה לא צריך להימדד במה ששמענו פה, שיש כך וכך הבדלים בתפוקה ויש כך וכך הבדלים בתשומות וכולי. ושלא יהיו אשליות, ככל שהערבים במדינת ישראל ישמרו על זהות נפרדת וישמרו על תרבות נפרדת, יהיה להם יותר קשה להגיע למוביליות חברתית במדינת ישראל. אנחנו יודעים את זה בכל מקום. בשביל מוביליות חברתית, מיעוטים משלמים בטשטוש התרבות שלהם, בכל מיני ביטויים של התבוללות, והדוגמה הכי טובה היא יהודי ארצות-הברית. הם הגיעו להישגים הגדולים שלהם משום שויתרו במידה רבה על השפה שלהם, על כל התכנים התרבותיים שלהם וכולי.

לכן הם לא רוצים שתהיה כאן מדינה יהודית.

רות גביון:

אז יש פה בחירה שאנשים עושים.

סמי סמוחה:

הם לא רוצים מדינה יהודית כי הם לא רוצים לשלם את המחיר הזה. הם רוצים שוויון בלי לשלם את המחיר

רות גביון:

התרבותי.

לא צריך להציג את העניין הזה של אוטונומיה כדבר שיביא לדו-קיום בשלום ושוויון, יש לו מחירים ויש לו גם

סמי סמוחה:

תועלות. בסך הכל אני אומר, בנקודה האחרונה, שאני תומך בזה.

אני אתחיל בנקודה האחרונה. אני תומכת בזה אבל אני רוצה לחדד את הדברים של האלה. אני חושבת שהיא

אלה בלפר:

אמרה את זה בדיוק רב- בהצעה שלה – גם שלך, אבל בעיקר מה שאת הסברת זה – יש איזושהו היבט פרדוקסלי דיאלקטי ואת לא רוצה לוותר על אף אחד מההיבטים האלה, ורק כך צריך ללכת עם זה. אני חושבת שמינהל חינוך עצמאי או אוטונומיה תרבותית הוא דבר נכון אבל לא מספיק. הוא גם דבר מסוכן אם הוא בא לבד, כי גם סמי וגם רותי הסבירו איך זה יכול בעצם להסיג אחורה הרבה מאוד מההישגים. אולי יש כאן דבר והיפוכו. אתה לא יכול לעשות את זה בלי המחיר ולכן יש לי שני דברים שהייתי רוצה לחדד כשאלה.

קודם כל, אם אנחנו עושים אנלוגיה לממ"ד או לחינוך החרדי, כל בית אב יהודי יכול להחליט שהוא לא שולח את הילד שלו לחינוך הממלכתי דתי אלא לחינוך הממלכתי. גם אם הוא שומר תורה ומצוות.

אבל אף אחד לא עושה את זה.

אליעזר דון יחיא:

אני מתכוונת ליותר מזה. כאן אני

אלה בלפר:

חוששת מן הכפייה, אפילו הבלתי נאמרת, שיחוש כל אדם ערבי בישראל. אין לו ברירה, הוא נמצא עכשיו באוטונומיה הזאת, והוא יחוש לפעמים שלא בצדק, ולפעמים במידה רבה של צדק, שהרבה מאוד מהזכויות שלו וההישגים שלו ויכולת הקידום שלו נסוגו לאחור. זאת אומרת, השאלה היא מבחינת המחיר עבור היחיד הערבי, האם האוטונומיה היא כללית ואם אין כאן כפיה חוקתית. יש מה שנקרא דעת קהל, יש מה שנקרא לחץ חברתי, דעת הרחוב, וזו בעיה שצריכים לפתור אותה.

הדבר השני. אני כבר לא מדברת על הייחוד ואולי על הפער של השוויון, שילך ויגדל, וזה למרות ההקדמה שלי, שאני חושבת שאין ברירה וחייבים ללכת למינהל עצמאי וחייבים הקצאת משאבים, וחייבים, כמו שסמי אמר, לפרט איך עושים את זה, וחייבים מבנה ארגוני רדיקלי. אין

ברירה פה. אבל יש כאן עוד בעיה שאני חושבת שאנחנו צריכים לפתור. אני הבנתי מכם, בעצם משניכם, שיש שתי מטרות לשתי בעיות בחינוך הערבי. המטרה האחת היא הזהות, ההטמעה הנוראה שנעשתה עד היום, כמו מה שעשתה רוסיה לפולין בתקופת הצאר. הטמעה תמיד נכשלת, היא לעולם נכשלת. גם אם מרצ יבואו לאנשי ש"ס וירצו לתת להם ערכים שלהם, זה תמיד נכשל. הדבר השני הוא קידום היכולות בתחומי ההיי-טק, הטכנולוגיה, מתמטיקה, אנגלית, מחשבים וכולי וכולי. אני לא רואה איך מבנה ארגוני נפרד ומינהל חינוך עצמאי, ללא תוספות שלא דיברנו עליהן, גם כספים אני לא רואה אם רק כספים יבואו, יענה על המטרה השנייה שהיא מאוד כבדה, כי היא בעצם נותנת את הקידום האזרחי לכל אדם באשר הוא. זאת אומרת, אני רואה דרך שבה הערכים, החינוך, התרבות והקוראן מול התנ"ך וכל מיני דברים כאלה עולים ומתחזקים והופכים להיות חלק ממערכת החינוך, אבל אני לא רואה איך בזה ילד ערבי יתקדם אל כיוון המאה ה-21 יותר מאשר היום, אם לא תהיינה תוספות שלא דיברנו עליהן.

האלה אספניולי:

לא הבנתי את הכוונה שלך.

אני רואה את הרעות החולות של החינוך החרדי.

אלה בלפר:

אני רואה את הרעות החולות של חינוך ש"ס.

ההבחנה לא בדיוק במקומה. זה לא אותו הדבר.

למה שהם לא יטפלו בבעיית המודרניות שלהם?

קריאת ביניים:

רות גביזון:

בסדר, זו שאלה. אני לא אומרת 'למה שהם', אנחנו גם לא דרום

אלה בלפר:

אפריקה שאני אומר שילכו למחוזות שלהם'. כולנו כאן עוסקים במה טוב לשכבה הזאת, ומה טוב לשכבה הזאת. זאת אומרת, אם אני הייתי אומרת יש משהו קשה ליהודים, אז אתה לא היית אומר לי 'זה שהיהודים ידאגו'. אני עכשיו נכנסת לנעליה של אימא ערביה ואני אומרת מה אני רוצה כאימא ערבייה לילד. אז אני אומרת ככה, אני רוצה שלילד שלי תהיה זהות ערבית פלשתינית יפה ושהוא גם יתקדם בחיים. אני שואלת איך הוא מתקדם בחיים על-פי האוטונומיה הזאת. צריכים להוסיף לה עוד דברים.

את כל הזמן הצבעת על היעדר תכנון. היעדר תכנון הרי נובע לא רק מזה שמשרד החינוך כל הזמן אמר מה לעשות. יש היעדר תכנון גם בחברה יהודית. היעדר התכנון נובע אולי מחולשה פנימית אינהרנטית. אם את מציגה מבנה ארגוני חדש, איך החולשה הזאת נפתרת? אני לא יודעת.

יש אנשים שלוקחים את האחריות לידיהם.

האלה אספניולי:

במצב הזה אין אנשים שלוקחים את האחריות לידיהם.

אני רוצה להתחיל לשים את הנושא בקונטקסט

עאדל מנאע:

וכמובן להסכים למה שאמרו רותי וסמי, מה שכולם מסכימים עליו, שהמצב הקיים הוא כמובן לא טוב. צריך לזכור למה הוא לא טוב. זאת אומרת, יש פערים לא רק בתוצאות, בתוצר, אלא גם בזכויות, כי מערכת החינוך הערבית נתפסה מאז 1948 ועד היום כמערכת שליטה ולא כמערכת שירות לאזרחים הערביים. זאת אומרת, דרך מערכת החינוך השלטונית בזמן הממשל הצבאי, אחרי הממשל הצבאי, עד היום, רוצים לשלוט כמה שיותר באוכלוסייה הערבית ולא רק בנושא של הזהות. צריך לזכור את זה טוב.

זה כמו מערכת התכנון לאוכלוסייה הערבית- התכנון הוא בשביל לשלוט בחוסר התכנון של האוכלוסייה הערבית ובהשארתם מאחור. זה כמו כל מיני מערכות אחרות של השלטון שכוונתן שליטה ולא מתן זכויות ושירות לאזרחים הערביים כמו לאזרחים היהודים. כאזרח ערבי אני לא יכול להבין את זה אחרת חוץ מהעניין הביטחוני וכולי, שהוא התירוץ, שאפשר היה להבין אותו בשנות ה-50, עוד אפשר היה קצת להבין אותו בשנות ה-60, אבל בכלל אי-אפשר להבין אותו היום- כאילו שמדינת ישראל מפחדת מאזרחיה הערביים. את זה אי-אפשר להבין. אני לא מוכן לקבל את זה ולכן אני יכול להבין את זה רק כרצון של מנהיגי מדינת ישראל להשאיר את הערבים בישראל בדרגה נחותה בהשוואה ליהודים.

רות גביזון:

יום לציון ניצחון החיזבאללה במערכת החינוך

הערבית בישראל, זה נראה לך דבר סביר?

זה לא הנושא שלי. אני לא חושב שאני חייב לענות על השאלה

עאדל מנאע:

הזאת. אני אשמח לענות לך עליה אחר-כך. אני מעדיף שלא יסיטו אותי. אני לא בטוח שאני רוצה אוטונומיה. אתם עוד לא שמעתם אותי אומר שאני תומך באוטונומיה. אני לא בטוח שאני רוצה אוטונומיה, עוד לא הגעתי לדבר על אם אני רוצה או לא.

לכן אני אומר שלמעשה אפשר לדון בכל הנושא של החינוך, שהוא מבחינתה של האוכלוסייה הערבית הנושא החשוב ביותר, הרגיש ביותר, כי זה הנושא היחיד כמעט- רק דרך חינוך, כערבים כישראל, כמיעוט, יש לנו אפשרות של מוביליות. אם גם את התחום הזה חוסמים לנו ומשתמשים בזה למען שליטה, אז נדונו בהחלט לתחתית של הפירמידה הסוציו-אקונומית, החינוכית וכולי וכולי. כל הפרטים אחר-כך על ההבדלים וכולי, אלה כבר הפרטים אבל העיקר הוא שם, צריך להבין את זה מראש לפני שאנחנו מתקדמים הלאה.

אני רוצה גם להמשיך מכאן ולהגיד שכמו בנושאים הכלליים, כך גם בנושא החינוך. הדרישה העיקרית של האוכלוסייה הערבית בישראל היא שוויון זכויות. איך זה נעשה, אותי אישית זה פחות מעניין. אתם היהודים תחליטו. אתם רוצים מדינה יהודית דמוקרטית ליברלית שמתייחסת

לאזרח, כל אזרח כאזרח ונותנת שוויון אזרחי לכולם בלי לתת זכויות קולקטיביות לכולם, אז לא יהיה לחלק מהיהודים או לכל היהודים זכויות קולקטיביות ולערבים לא. תחליטו. אתם רוצים דמוקרטיה ליברלית פרסונלית לכל אחד- לי אישית אין שום בעיה עם דמוקרטיה ליברלית אם היא מאפשרת לי זכויות אישיות, ואני לא מחפש במיוחד זכויות קולקטיביות כי את חלק מהזכויות הקולקטיביות האלה אתם כבר נותנים לי, כי אתם לא רוצים להטמיע אותנו. אנחנו לא ארצות-הברית סמי. היהודים יכולים להיטמע בארצות-הברית אבל הערבים לא יכולים להיטמע בישראל, כי זו, כמו שאתה טוען, דמוקרטיה אתנית ובדמוקרטיה אתנית לא רוצים להטמיע. יש ערבים שכן רוצים להיטמע ומנסים להיטמע אבל אחר-כך הם נתקלים בזה שלא כל כך קל להיטמע בחברה הישראלית. אז נעזוב את זה אם הם רוצים או לא רוצים, כי קודם כל אין אפשרות כזאת בישראל, כי הרוב לא כל כך רוצה. המבנה הוא לא כזה שמאפשר הטמעה כזאת. אנחנו לא ארצות-הברית. ישראל היא לא דמוקרטיה כמו בארצות-הברית.

אני חוזר לנקודה המרכזית שלי. הבעיה של הערבים בישראל היא קודם כל להשיג שוויון אזרחי. אני מוכן ללכת על כל דרך שתשיג לי את השוויון האזרחי בכלל וגם בתחום החינוך.

אני לא קונה, למשל, את הרעיון של איציק שמדבר כל הזמן על אינטגרציה. אנחנו ניסינו את האינטגרציה הזאת חמישים שנה והאינטגרציה הזאת הייתה במשך חמישים שנה בסך הכל איזה סמל או למעשה יותר מאשר סמל, הייתי אומר הבטחה שלא מתממשת אף פעם. זה למעשה לעשות צחוק מהערבים והערבים כבר לא ילדים קטנים, לא קונים כל סיסמה ככה סתם. אינטגרציה, אחרת סגרגציה, אחרת אתם בבעיה. אני לא קונה את זה כבר. אני לא מדבר בחינוך, אני אומר בכלל במדינה הזאת. כל הזמן דיברו על אינטגרציה, שילוב, לא הפרדה וכולי. זה שקשוק אחד גדול, זאת למעשה דרך לעשות צחוק מהעניין של שוויון. אז נפסיק לשחק בהבטחות ובסיסמאות שלא מתממשות אף פעם.

לכן אני אומר שמה שאני רוצה זה שוויון, שוויון בכלל, שוויון גם בנושא של החינוך. קודם כל צריך להשיג את זה. צריך להשיג שוויון בחינוך. אוטונומיה, אם צריך וכמה צריך אוטונומיה ואיזה סוג אוטונומיה, היא קומה שנייה מעל הקומה של השוויון. היא לא באה במקום הקומה הראשונה, היסוד של השוויון, כי אם אתה עושה קומה שנייה כשאין לך קומה ראשונה של שוויון, ברור שאתה יושב שם למעלה על משהו שהוא מאוד לא יציב, לא אמין ולא נותן לך שום דבר, כי אתה תיפול בדרך זו או אחרת. לכן בוודאי אסור לרוץ לאוטונומיה כשעוד אין לנו שוויון. אפשר להגיע לאוטונומיה רק אחרי שהבטחנו את השוויון.

אני גם לא בטוח שהערבים בישראל, כאשר יקבלו את השוויון ויגיעו לשוויון, יתעקשו עדיין על העניין של האוטונומיה. יתכן שכן ויתכן שלא. אני לא נגד אוטונומיה, אבל דווקא כשאני שומע אנשים שאומרים שצריך לתת לערבים אוטונומיה, אני לפעמים אומר רגע, אני לא בטוח, אני רוצה לחכות קצת, לבדוק את זה, לבדוק אם זה טוב לנו, כמה זה טוב לנו, איך לעשות את זה וכולי. לא במקרה הערבים בישראל עוד לא החליטו, למרות שיש כמה אנשים שעוסקים בחינוך. לא במקרה הם לא עוסקים בזה הרבה אלא פה ושם מישהו זורק את הרעיון, פה ושם מפלגה מכניסה את זה למצע שלה אבל לא ממש נלחמת על זה עד הסוף. יש לנו כמה מפלגות שהכניסו את הנושא, אבל כמה הן עוסקות בזה? מה הם עושים בזה? כמה הציבורי הערבי רוצה בזה בכלל? מה שמעניין אותי זה באמת שוויון כדי לקדם, כדי שתהיה לו מוביליות.

אפשר לקבל הבהרה? כשאתה אומר קודם, אתה **האלה בלפר:**

ממש מתכוון בזמן?
לא. בוודאי שלא. כמובן שאפשר לעשות את זה ביחד.

מה זה השוויון שאתה מדבר עליו? אתה מתעלם מהתכנים.

בוודאי שלא רק בתקציבים. השוויון בוודאי כולל דברים שונים ולכן השאלה פה במקומה, האם אתה רוצה קודם

להשיג שוויון ורק אחר-כך לדון. בוודאי שלא. אפשר כמובן לעשות את זה ביחד. אני מעלה כאן תהיות ואומר שהאוכלוסייה הערבית בעצמה עדיין לא גיבשה לעצמה אסטרטגיה, טקטיקה, לגבי מה היא בדיוק רוצה, כי גם האליטה של האוכלוסייה הערבית, שלא לדבר על האנשים הפשוטים, עוד לא יודעים בדיוק מה הם רוצים. אבל הם קודם כל רוצים שוויון. את חלק מהשוויון הזה כנראה בלתי אפשרי להשיג אלא דרך אוטונומיה כלשהי.

אוטונומיה כלשהי ששומרת באמת על סוג מסוים של זכויות קולקטיביות בנושא החינוכי תרבותי, וזה לא רק חינוך אלא זאת גם תרבות. התרבות היא לא פחות חשובה מאשר החינוך. זאת לא רק מערכת החינוך אלא זו גם מערכת התרבות. יש מחלקה ששייכת היום למשרד המדע הספורט והתרבות שהיא כבר לא חלק ממשרד החינוך. גם אז זו הייתה מחלקה נפרדת והעבירו את המחלקה הזאת ממשרד החינוך למשרד המדע. אני פשוט מעורה קצת בדברים האלה כי הייתי חבר בוועדה שם שכתבה את הדו"ח על תרבות 2020, אחר-כך קראו לזה תרבות 2000.

לכן אני אומר שכנראה כדי להשיג את הזכויות הקולקטיביות, והן לא פחות חשובות מאשר התקציבים, כמו העניין של התכנים, כמו עניין של שפה וכל מיני דברים אחרים של שליטה

פנימית, יש צורך באוטונומיה. דרך אגב, אם אנחנו כבר מדברים על אוטונומיה, בהחלט אפשר לדבר גם על אוטונומיה בתחומים אחרים. האוטונומיה לא חייבת להיות רק בתחום של חינוך ותרבות. יכולות להיות זכויות קולקטיביות של אוכלוסייה ערבית גם בתחומים אחרים, כמו בנושא של אדמות וכמו בנושא של הוואקף. ואני לא יודע למה ממשלת ישראל צריכה להמשיך לשלוט בנושא הזה, הכספים האלה חמישים שנה הולכים למימון של אני לא יודע מה בממשלת ישראל, במקום לממן את המוסלמים שאלה הם הנכסים שלהם ושהם צריכים לשלוט בזה. זה יכול לכלול כל מיני תחומים אחרים, אבל אני לא רוצה להיכנס לתחומים האחרים האלה.

מה שאני כן רוצה להגיד בסיכום של מה שאמרתי עד עכשיו, שהנושא של החינוך הוא לא מנותק והדיון באוטונומיה חינוכית תרבותית לא מנותק מתחומים אחרים. כמו שאנחנו מדברים על שוויון כללי, כך צריך לדאוג קודם לשוויון בתחום החינוך. כמו שמדברים על אוטונומיה תרבותית חינוכית, אפשר לדבר על אוטונומיה בתחומים נוספים. זו עדיין תהיה אוטונומיה לא טריטוריאלית, חאלד, אבל אתה, גם בנייר שלך וגם פה, אמרת: לא אוטונומיה טריטוריאלית אלא אוטונומיה פרסונלית. אני לא חושב שהניגוד של אוטונומיה טריטוריאלית הוא אוטונומיה פרסונלית. ניגוד של לא טריטוריאלית זה טריטוריאלית. יש אוטונומיה שיש בה רק פרסונליות, אז מול זה עומדת אוטונומיה שהיא למעשה דואגת רק לזכויות קולקטיביות, כמו שאמרתי לא רק בתחומים של חינוך אלא גם בתחומים אחרים. כמו שאמרנו זה לא רק בחינוך ותרבות אלא היא יכולה להיות מורחבת קצת יותר, ושוב, אפשר לחזור כמובן לספר של סמי ולראות שם את הדוגמאות השונות של אוטונומיה שהוא מדבר עליהן שם.

אם אני מסכם את הנושא של אוטונומיה, אז למרות סימני השאלה שעוררתי קודם כדי לעורר את הדיון ולראות שהדברים הם לא שחור לבן, אני כן חושב שנושא של אוטונומיה הוא בהחלט חשוב, ואם אנחנו מתחילים באוטונומיה, אז התחום החינוכי תרבותי הוא בהחלט התחום שזועק לשמים כי בלאו הכי יש הפרדה. זאת אומרת, ישנה הפרדה בגלל השפה ובגלל דברים אחרים ובהפרדה היום משתמשים לשליטה במקום להעניקה של מינהל עצמי, זכויות שוויוניות וכולי. צריך פשוט להפוך את המצב הזה למצב נפרד ושווה במקום כמו שזה עכשיו- נפרד, שונה ונשלט.

היום משרד החינוך יכול לכפות על ישוב מסוים **טלאל אלקרנאוי:**

למנות מנהל בית-ספר, בית-ספר יסודי ותיכון?

אני חושב שכן. בית-ספר יסודי, כן.

אני אומר לך שהיום משרד החינוך יעמוד על הראש והוא לא ימנה מנהל לבית-ספר יסודי.

אני לא יודע איפה אתה חי. אני לא יודע אם היית כאן כשחאלד דיבר קודם. הוא אמר שעדיין מי שממנה מנהלים ומי שקובע במשרד החינוך זה לא אל-אסעדי אלא סגנו וישנה ועדה. ישנן מגבלות.

כשעמי איילון היה כאן אני שאלתי אז על הסגן, על התפקיד של האדם שיושב במשרד החינוך ואחראי על מינוי מורים מטעם השב"כ.

האיש הזה הוא חבר הוועדה למינוי מורים וצריך להעמיד את הדברים על דיוקם.

זה לא נכון. אני מעורבת בזה.

אם הוועדה תעמוד על הראש וראש הרשות לא ירצה מנהל בית-ספר יסודי, הוא לא יהיה. לפני שנה היה מקרה **טלאל אלקרנאוי:**

בעיר שלי, ראש העיר התנגד.

אתה יודע במקרה של הישוב שלך אבל אתה לא רואה מה קורה בכל האוכלוסייה הערבית.

דרך אגב, אם אנחנו מדברים על עמי איילון, הוא סיפר לנו שהולכים לבטל את הבדיקות של הערבים בנתב"ג אבל הן לא בוטלו. הוא סתם מכר לנו לוקש ובינתיים הערבים שיוצאים עוברים את הבדיקות בשונה מהאזרחים היהודים. הוא מכר לנו לוקש גם בעניין של נתב"ג.

הוא אמר שזה קשור בהכנסת טכנולוגיה מסוימת.

לא, הוא לא אמר את זה. הוא אמר שהתקבלה החלטה ועברו בינתיים כמה חודשים ושום דבר לא אז.

הוא אמר שיש שינוי מסוים וכי השינוי הגדול יבוא עם הטכנולוגיה.

את הטכנולוגיה הזאת אפשר להכניס תוך חודשיים ואפשר להכניס תוך חמש שנים. תלוי מתי מתכננים להכניס אותה. בינתיים נתב"ג לא משתנה ומערכת החינוך עדיין בשליטה כזו או אחרת של מערכת הביטחון, של השב"כ, ועדיין משפיעים לא רק על קבלת מנהלים אלא גם על קבלת מורים.

בכל זאת אני אנסה לסיים ולומר שבמערכת החינוך חשוב מאוד שקודם כל נדאג לשוויון. זה בעוכריה של האוכלוסייה הערבית. המצב הזה נמשך, אני מסכים כמובן עם סמי, בגלל חולשתה של האוכלוסייה הערבית ולא רק חולשת המפלגות אלא חולשתה של האוכלוסייה הערבית. חייבת להיות לנו קצת ביקורת עצמית. אנחנו יכולים לעשות גם במצב הקיים הרבה יותר ממה שאנחנו

עושים. נוח לנו לזרוק את הכל על המערכת, על השלטון וכולי. יש תחומים מסוימים שבהם אנחנו לא צריכים אפילו לחכות, אלא צריך פשוט לקחת את הדברים לידיים. עמותות, מפלגות, ציבור של הורים וכולי, יכולים לעשות גם במצב של היום הרבה יותר ממה שאנחנו עושים ואנחנו לא עושים. האוכלוסייה הערבית היא חלשה, היא מפולגת, היא דואגת לדברים אחרים והיא לא שמה את הנושא של החינוך, שהוא ממש בנפשנו, בראש מעייניה של האוכלוסייה הערבית. אני לא אכנס כאן לפירוט של ביקורת עצמית כי זה לא בדיוק התחום שלנו.

מיכאל איתן:

אני רוצה להתחיל אולי בסמנטיקה אבל אני חושב שהיא חשובה מאוד. הביטוי שאנחנו מדברים עליו הוא אוטונומיה חינוכית. זה מה שכולם בעצם אמרו כאן. בעצם אם אנחנו מדברים על המילה אוטונומיה, אז הסמנטיקה כאן היא מאוד חשובה. אני הייתי חושב שהדיון הזה היה צריך להיערך על רפורמה בחינוך למגזר הערבי. אז היינו מבודדים אותו מכל הדיון הכללי שאנחנו דשים ויושבים ודנים בו, בהקשר הכללי- מה מעמדם של ערביי ישראל במדינת ישראל המודרנית. כי מה אנחנו עושים כאן? אנחנו כאילו מדברים על חינוך אבל אף אחד לא מדבר על חינוך.

מה עאדל אומר? רגע אחד, אם אנחנו מדברים על חינוך, אז מה ההבדל בין זה לבין לתת לנו אוטונומיה, למשל, בנושא הרווחה. מה אתם רוצים, שיהודים ידאגו לילדים אוטיסטים במגזר הערבי? למה לא לתת לנו את התקציב המקביל לילדים האוטיסטים, לחינוך? 0.1 אחוז לילדים אוטיסטים. מתחילים באוטונומיה, וכמו שאומרים, כל אוטונומיה מובילה אחר-כך למדינה. זאת אומרת, אנחנו דנים כאן בשאלה שרות לדעתי שאלה אותה, ובעיני מאוד מצא חן הניתוח שלה.

אנחנו מדברים על מסירת סמכות הריבון לפתור את המתחים הקיימים בתוך החברה הערבית לניהול עצמי של הערבים. באורח דיאלקטי מרכזיסטי היא אומרת: אני לא רוצה בזה כי אני רוצה מדינה ליברלית דמוקרטית, אבל אני אגיע לזה דווקא על-ידי כך שהיום אני אגביר את האלמנט הלאומי, בכך שאני נותנת להתארגנות הערבית בסיס לאומי.

אני לא מסכים עם סמי בשום פנים ואופן, עם מה הוא עשה כאן. לדעתי זה פשוט היה עלבון לאינטליגנציה, לבוא ולהגיד שיש שלוש תרבויות – חרדית עברית וערבית. כאילו שהערבים הם כולם מקשה אחת, כאילו אין אצלם חרדים איסלאמיים. זה לא נכון. לא רק שזה לא נכון עובדתית, זה לא היה מפריע לי אם זה היה לא נכון עובדתית, אבל הקונספט הזה הוא מאוד מאוד מסוכן. כי מה אתה אומר? אתה אומר מצד אחד שאתה לא ער למה שקורה בחצר שלידך. שנית, אתה שולל את כל הפתרונות שלדעתי כן יכולים להיות משותפים כאן. ברגע אתה אומר רגע אחד, הערבים שם הם כולם מקשה אחת, אבל גם הם מתמודדים עם בעיות בתוכם. כמו שאני לא רוצה לראות התחרדותה של מדינת ישראל, אני לא רוצה לראות איסלאמיזציה ברחוב הערבי ואני אולי שותף עם עאדל במטרה הזאת, אבל לפי דבריך אני מחקתי ציר לשיתוף פעולה אתו. אני מחמיץ את הדבר היחידי שיכול לקשר בינינו. אני אומר לו: לך אתה תשבור את הראש שם ואני אשבור את הראש אצלי ואנחנו לא ניפגש לעולם, וזה כשיש לנו ציר משותף אחד. למה להשמיט אותו? למה לבטל אותו?

קריאת ביניים:

אתה בעד או נגד מינהל?

מיכאל איתן:

אני בעד רפורמה בחינוך. אני רוצה להרגיע קצת את עאדל במידה מסוימת. תכף אני אגיד גם בעד מה. אני רוצה להרגיע אותו בעניין הארגוני. אני רוצה לומר לך שאתה הגדרת נכון- המערכת של משרד החינוך היא מערכת של שליטה. זה טבעו של כל שלטון. אני בתור אדם שלא אוהב שלטון, ויודע שכל שלטון הוא פגום וכל שלטון הוא מדכא אזרחים, אומר שאין ברירה, צריך לחיות אתו, אבל הוא תמיד מנצל את כוחו לרעה כלפי האזרח. אתה צריך להבין שהשליטה הזאת קיימת גם במגזר היהודי בהרבה מאוד דברים, בגלל שיש כאן בעיה נוספת- מנצלים את העניין הביטחוני לשליטה נוספת וזה יותר קל כלפי הערבים. אני מקבל הרבה טלפונים, אני גר באזור שיש בו הרבה אוכלוסייה ערבית והם פונים אלי באופן טבעי ואני יודע שכל הנושא של השיבוץ מורים זאת התעללות והתעמרות. האדם הזה שהזכרתם, שאחראי על מינוי מורים, כשאני מצלצל אליו, הוא עושה ממני צחוק. כאזרח אני מרגיש לא טוב כשאני פונה אליו, אני מרגיש אפילו את ההתנשאות שלו ואת היחס שלו כלפי, ואני אומר: מה הוא עושה לי כחבר כנסת, מה הוא עושה שם. אני מרגיש את זה, את חלק מזה, תקבל את זה. אני לא מתעלם מכך שמאחר שמדובר באוכלוסייה חלשה, הוא מרשה לעצמו הרבה יותר, אבל חלק מההתעמרות הזאת והתחושה הזאת, זה איזה יחס של שלטון מול אזרחים ורצון של בירוקרטים להחזיק כוח ולנצל את המשאבים שלהם לכל מיני דברים, שכמובן גם יותר קל להשתמש בשמם לכל מיני דברים אחרים.

מה אני חושב שצריך לעשות. אני בהחלט בעד קידום היכולת של הציבור הערבי במגזריו השונים ויכול להיות שזה ייתן באותה מידה פתרון גלובלי כלפי הציבור היהודי. אנחנו חיים בחברה רב-תרבותית, אנחנו רוצים לחיות בחברה רב-תרבותית בהגדרתה. אולי בניגוד לכולכם כאן עד עכשיו, אני חושב שאחד הדברים שהייתי רוצה, זה באמת לתת אוטונומיה, אפילו לקבוצות קטנות, לעצב חלקים רחבים ממערכת החינוך שלהן על-פי רצונן, בתנאי שבתמורה לכך, כמו מה שרות אמרה, משלמים ברצון לחזק את התרבות המשותפת. כלומר, במין תן וקח כזה שבו אנחנו באים ואומרים: אתם יודעים מה, כל בית-ספר יוכל לקבוע חלק ממערכת השעות לפי רצונו. אז אם הם

רוצים שם ללמוד יותר איסלאם, בבקשה, שילמדו יותר איסלאם. אם הם רוצים ללמוד יותר ש"ס, אני לא מתכוון לש"ס המפלגה, אז ילמדו יותר ש"ס. מה איכפת לי כרגע. אולי יש שם בית-ספר ערבי שמחליט שהוא רוצה ללמוד ש"ס. יבחר לו את זה. לא רוצה, לא יבחר. לתת גמישות כוללת אבל בתמורה לבוא ולומר להם: כן, הממלכה רוצה שאתם תנהיגו לימודי חובה בדברים מאוד מוגדרים כי אנחנו רוצים לבנות פלטפורמה של מדינת העתיד שלנו. השפה העברית בעיני היא הדבר הכי חשוב, ביחסים בין יהודים לערבים. אני לא אומר לבטל את השפה הערבית, חס וחלילה. אני לא בא לערבים ואומר להם תפסיקו לדבר ערבית. אבל רות, היהודים לא ילמדו ערבית, לא ילמדו, ואת לא תלכי נגד סדרי בראשית. היהודים כאן הם הרוב, ואין שתי שפות, יש שפה אחת ואיתה מדברים הרבה. הנה אנחנו מדברים כאן. יש שפה אחת שיכולה להיות בתקשורת אמיתית במדינת ישראל וזאת עברית. מאשימים אותי שאני מטיף ללימוד אנגלית, האנגלית שלי לא טובה דרך אגב, אבל אני מטיף ללימודי אנגלית כי אני אומר שהיום אי-אפשר לחנך אזרחים שיהיו אזרחים יעילים ופרודוקטיביים ויוכלו להגשים את עצמם בצורה מירבית, גם במישור האישי וגם במישור הכללי, בלי שהם ידעו אנגלית. אני חושב שכל תלמידי ישראל צריכים ללמוד אנגלית כשפה גלובלית ולזה העולם הולך.

מתקיפים אותי בציבור הישראלי: מה עם העברית? אמרתי: עברית – בסדר, אבל אנגלית זה לתחומים שבלעדיהם אי-אפשר יהיה להתקדם בעתיד אלא אם הטכנולוגיה תמצא שיטות תרגום, אבל זה ייקח יותר זמן למרות שיכול להיות שגם לזה יגיעו.

עכשיו אני מדבר על עברית וערבית. תראו, אנחנו יושבים כאן ומדברים. תסתכלו עלינו. למה אנחנו לא מדברים בערבית? אנחנו מדברים בעברית ולמזלנו יש שפה שכולנו יכולים להתבטא בה כהלכה על-מנת לקיים את הדיאלוג החשוב הזה. רבותיי, שלא תשלו את עצמכם, בוגרי תיכון ברחוב הערבי לא יודעים עברית ברמה שהם יכולים לשבת ולדבר ולבטא את המסרים שלהם מול ציבור ישראלי, אלא אם הם אחר-כך הלכו ועבדו בתור לא רוצה להגיד מה ברחוב היהודי. תלכו לכפרים, תלכו לערים, תלכו ותדברו אתם. הם לא יכולים לדבר. אני שואל מה קורה כאן. במקום שאנחנו נבוא בתביעה לידידינו הערבים ולעצמנו להגביר את לימודי העברית, אנחנו אומרים: לא, הציבור היהודי, שילמד ערבית. זה לא נכון. זה לא הכיוון.

אני חשבת כמו רות. ניסיתי בכוח לשכנע את הבנות שלי שילכו ללמוד ערבית. עם שתיים נכשלת, עם אחת הצלחתי, אבל היא התחילה וברחה מזה אחר-כך. זה לא קל. ניסיתי וניסיתי וניסיתי, אבל זה לא הולך.

זה בגלל שאבא שלה לא יודע לדבר ערבית.

קריאת ביניים:

גם איתי זה לא הלך.

מיכאל איתן:

גם אלה שיודעים ערבית, שבאו ממדינות ערב, הילדים שלהם לא יודעים ערבית.

עאדל מנאע:

אני אומר ככה- כשאתה מדבר על הרפורמה, אני אומר כן,

מיכאל איתן:

רפורמה כפי שהצגתי אותה, עם נתח מסוים, לבקש את התשלום, כמו שרות אמרה. ללכת ולומר: תראו, אתם חייבים במשהו ללכת לקראת האינטגרציה. אני מסתכל וגם בחינוך, שכמו שאני אומר זה בבואה של הכל, שמעתי את הביטויים שאני חושב שהם הביטויים האמיתיים שמשקפים את המצב של ערביי ישראל. הם רוצים באופן הכי טבעי את הטוב שבשני העולמות, שפה תהיה מדינה עם ההישגים שהיהודים הביאו לאזור, אבל עם התרבות שלהם. למה לא? אם אני הייתי רוב, גם אני הייתי רוצה את זה. אבל היהודים אומרים מצד אחד הבאנו כאן ברכה לאזור, אנחנו רוצים להשפיע גם בעניין התרבותי במידה מסוימת.

הם לא הביאו ברכה. הם הביאו חורבן על פלשתיין של 48.

קריאת ביניים:

אני שואל את עצמי כל הזמן אם הם הביאו חורבן או ברכה. יש לי מבחן, כבר אמרתי אותו כאן עשר פעמים ואני

מיכאל איתן:

אומר אותו פעם נוספת. כשהאלה אומרת: אנחנו לא רוצים רק סגרגציה, אלא רוצים סגרגציה ואינטגרציה, רוצים חלק פה וחלק שם. זה ביטוי שישנו לא רק בחינוך. זה ביטוי אמיתי של אזרחי ישראל הערבים שאומרים שהיהודים אולי הביאו לנו חורבן במידה מסוימת, אבל הנה היום הם הביאו לנו גם ברכה. כשאתם נותנים את הסטטיסטיקה של המצב העגום של ערביי ישראל, תביאו כל הזמן גם את הסטטיסטיקה של אלה שנשארו בצד הפלשתיני.

נכון, ומצבם יותר טוב בחינוך.

עאדל מנאע:

לא נכון. אני רוצה לראות את הסטטיסטיקות.

מיכאל איתן:

אז אתה לא יודע.

עאדל מנאע:

אני יודע יותר טוב ממך בדבר אחד. כשאני נותן לתושבי אום אל פאחם את היכולת להחליט מחר בבוקר האם

מיכאל איתן:

הם רוצים במסגרת הסדרי הקבע להיכלל ברשות הפלשתינית בלי לזוז ממקומותיהם

זה משהו אחר.

עאדל מנאע:

למה זה משהו אחר? בלי לזוז.

מיכאל איתן:

האלה אספניולי: אתם כל הזמן משווים עם המיעוט בארצות-הברית.

אני לא משווה עם המיעוט בארצות-הברית. זאת הארץ שלנו.

מיכאל איתן:

האלה אספניולי:

מיכאל איתן:

זה בכלל לא דומה ליהודי ארצות-הברית. האם מישהו מציע ליהודי ברוקלין עצמאות וחיים תחת דגל ישראלי בברוקלין? מה פתאום? באים לכאן ואומרים לערביי אום אל פאחס: תשמעו, אתם נשארים על האדמה, אתם לא זזים מטר, אתם לא עושים כלום, רק עושים דבר אחד, המשטר המקפח הזה שכל כך דפק אתכם וכל כך המיט עליכם שואה מתחלף ובמקומו ערפאת והמשטר שלו יהיו עליכם. מה רע בזה?

סמי סמוחה:

למה הפתרון הזה לא תופס לגבי ירושלים? הפלשתינים בירושלים רוצים גבול פרה 1967.

הם רוצים עסקת חבילה גם בירושלים וגם באום אל פאחס.

רות גביזון:

לא, הם לא רוצים. זה לא נכון.

מיכאל איתן:

עאדל מנאע:

מה שעושים לגבי תושבי המשולש זה בכלל לא הוגן ואני אגיד לך למה. אני מוכן לבדוק אתך- בעוד עשר שנים, כאשר תקום מדינה פלשתינית ותהיה יציבות, שגשוג ושיפור של המצב הכלכלי, תציע להם את זה ואני לא בטוח שאז הם לא יקבלו את ההצעה. האנשים האלה אכלו מרורים במשך 52 שנה כדי להיות אזרחים במדינת ישראל ולהתחיל להשיג משהו. אתה בא עכשיו, כשבצד השני אתה עוד לא יודע מה יש, אתה לא יודע איזה אפרוח יוצא מהביצה הזאת, ואתה אומר להם שאתה מוכן לזרוק אותם לחוסר היציבות הטוטאלי הזה- אז אומרים לך: בוודאי שלא. רק משוגע יכול ללכת על זה.

מיכאל איתן:

אני לא הצעתי את זה. אני רוצה שהדברים יהיו ברורים על השולחן. אני לא הצעתי את זה. אתם יכולים לאטום את האוזניים, אבל זה לא דיאלוג מה שקורה עכשיו. אני בכלל לא הצעתי את זה אלא להפך. אני בהתנגדות לדבר שאתה לא מוכן לקבל אותו וזה מה שכואב לי. בהתנגדות של תושבי אום אל פאחס יש העדפה של מה שאתה אמרת בסוף דבריך, של מה שאתה קורא לו שגשוג כלכלי. זאת אומרת, יש ערכים אחרים, מעבר לערך הלאומי הפלשתיני. אז בוא נבנה על זה. זה בדיוק מה שאני אומר.

רות גביזון:

עאדל מנאע:

יש פה את חצי הכוס המלאה. אתם כל הזמן מספרים לנו על חצי הכוס המלאה ואני כל הזמן רואה את חצי הכוס הריקה.

מיכאל איתן:

בסדר, אז נבוא ונתקן. זאת בדיוק הנקודה שאני אמרתי בוא תיקח את החצי המלאה ותאמר כן. בכדי למלא את החצי השני, אל תגיד שגם החצי הראשון הוא ריק, כי אז לא תמלא את החצי השני. בוא תגיד: רבותי, אני מכיר בכך שבצד הטררגדיה הלאומית שקרתה, ערביי ישראל ניבנו מהעובדה שיש מדינת ישראל; זה לא מספיק, זה רחוק מלהגשים את התקוות, אנחנו רוצים להגיע לשוויון זכויות (והמטרה שלנו כאן דרך אגב היא לא להגיע לשוויון זכויות אלא לצמצם את הפערים וגם את זה אנחנו צריכים להבין). אם אנחנו רוצים לצאת מכאן עם הסכמה על שוויון זכויות מלא, אנחנו מחטיאים את מה שגם אתה, עאדל, אמרת. אמרת: תשמעו, תעזבו אותנו עם הדיבורים הגבוהים על שוויון זכויות, בסוף לא יוצא מזה כלום. אתה אמרת שהציבור הערבי כבר לא ילדים קטנים ונמאס להם לשמוע כל הזמן.

עאדל מנאע:

מיכאל איתן:

אני לא מוכן לפחות משוויון זכויות. להפך. תראה, עזוב עכשיו את העניין של שוויון הזכויות התיאורטי, משום שלדעתי אתה לא תגיע אליו אפילו לא באוטונומיה. אני לא רוצה להיכנס לעתיד רחוק.

אתה מדבר על תוצאות או על שוויון זכויות?

עאדל מנאע:

מיכאל איתן:

אני מדבר על צמצום הפערים. כלומר, התחושה של חוסר השוויון היא חלק מהגדרה של מיעוט לאומי בתוך מדינה שהיא מדינה, כמו שאתה אמרת קודם, בעייתית מאוד מבחינת האתוס של הציבור היהודי, של חוסר נכונותו להטמיע, אפילו כאלה שאולי היו רוצים להיקלט. לדעתי אנחנו הולכים לחפש פתרונות גם לדברים תיאורטיים, יש בינינו עוד חילוקי דעות, אנחנו עוד לא רואים את המציאות ואנחנו עוד רחוקים מאוד ממנה. במקום זה אני אומר בוא נלך בגישה שאומרת, שעליה כולנו יכולים להסכים, שיש פערים בלתי נסבלים ושמפתקידנו לעשות תוכנית לצמצום הפערים. אז אנחנו עוברים במקום לאוטונומיה בחינוך, לרפורמה בחינוך. אתה אומר שיש לך חצי כוס- אתה עוד לא ממלא בבת אחת את החצי השני, אי אפשר כרגע, אני רוצה שהיא תהיה מלאה בהתחלה בחצי, בשלושת-רבעי, אחר-כך בחמש שישיות ובסוף היא תהיה בשש שישיות. בוא נתקדם, במקום לדבר היום על הכוס המלאה, שלדעתי יהיה קשה מאוד להשיג אותה.

אם אנחנו חוזרים לחינוך, ובוזא אני מסיים את הדברים הארוכים שלי, הייתי רוצה לראות תוכנית פרקטית, אם הפורום הזה יכול לגבש דברים מאוד פרקטיים, ואז לבוא ולשים אותם כתוכנית פוליטית על סדר היום ולהגיד שאנחנו רוצים רפורמה בחינוך הערבי.

אלה בלפר:

תן לנו אלמנט או שניים מהרפורמה.

מיכאל איתן:

אמרתי בגדול. אני לא מומחה לתוכניות לימודים.

עיצוב תוכניות לימודים, מתן אוטונומיה לבתי-ספר ולקהילות,

להורים, שיוכלו להחליט על חלקים גדולים, וחלק מסוים יהיה חלק חובה שעליו אנחנו כפורום יכולים להמליץ.

קריאת ביניים:

זה קיים עכשיו.

מיכאל איתן:

זה לא קיים בפועל. אנחנו יכולים להצביע גם על

הדברים החסרים. אם חסר תקציב, נגיד שצריך להוסיף תקציב.

אם צריך להחליף אנשי מפתח בתוך המערכת, אפשר להמליץ. נמליץ איזה שהן המלצות לרפורמה בחינוך.

אלה בלפר:

מינהל חינוך עצמאי מתיישב?

מיכאל איתן:

אני לא שולל את זה בהכרח. אני אומר שהמילה

היא רפורמה. אדרבה, נכין איזשהו נייר שמציע למדינת ישראל,

לממשלת ישראל, לעשות את הרפורמה בצעדים יותר קונקרטיים בלי להסתבך רק בעניין של ההגדרות.

רות גביזון:

שאלת הבהרה. הוא מדבר כל הזמן על שוויון

זכויות ומבחין שוויון זכויות משוויון בתוצאות. האם מצבם של

השחורים היום בארצות-הברית, שמבחינה משפטית יש להם שוויון זכויות מלא, האם זה הדבר שאתה חותר אליו?

עאדל מנאע:

לא. אני דווקא לא חותר להיות רק כמו זה. אני גם

רוצה שמצב השחורים ישתפר.

רות גביזון:

אני רוצה להבין מבחינה קונספטואלית.

עאדל מנאע:

זה תנאי הכרחי, אבל בלתי מספיק- קודם כל

יהיה שוויון זכויות ואחר-כך צריך לזכור את הפערים שנוצרו

בגלל מדיניות של עשרות שנים של אפליה וכולי. אבל קודם כל, לפני שאנחנו מגיעים לשוויון

בתוצאות וסגירת הפערים ההיסטוריים וכולי, צריך לתת שוויון זכויות. אומרים לי שגם בין

היהודים יש הבדלים וגם בין היהודים יש פערים וכולי, אני אומר תמיד שבין היהודים אין אפליה

של המדינה כנגד יהודים, כנגד קבוצה זו או אחרת של יהודים בגדול.

רות גביזון:

היום לא ברור שזה נכון. יש פה אתגר רציני מפני

שהיום מבחינת המצב המשפטי, חוץ מכמה אלמנטים שעל

חלקם דיברנו ועל חלקם נדבר שהם בודדים

עאדל מנאע:

אני לא מדבר רק על העניין המשפטי, אני לא

מדבר רק על החוק אלא גם על הפרקטיקה. שוויון זכויות

בפרקטיקה, בהקצבות, בחלוקת העוגה, בגישה וכולי. לא רק העניין המשפטי.

סמי סמוחה:

השכבות הנמוכות במדינת ישראל מקבלות הרבה

פחות מאשר השכבות המבוססות. יש אפליה מעמדית בוטה,

צועקת לשמים והערבים הם חלק מזה.

עאדל מנאע:

לא, אפליה לאומית.

הערבים הם גם זה וגם זה.

סמי סמוחה:

הדברים שהושמעו בדיון הזה מחזקים לדעתי דבר

שניסיתי לתת לו ביטוי בנייר העבודה שאני הכנתי במסגרת

הזאת ושלא עלה כאן לדיון, והאמת היא שגם לא התכוונתי לזה. אני באמת רוצה להצביע כאן על

כמה נקודות שממש משתלבות בתוך הדיון הזה ובאמת יש להן ביטוי בנייר העבודה.

אני בהחלט מסכים לדעה שגם מיכאל איתן וגם אחרים נתנו לה ביטוי, שהאוטונומיה לא יכולה

לעמוד בפני עצמה. זאת אומרת, האוטונומיה היא חלק מאיזושהי מערכת כוללת יותר. אני לא

יודע אם לקרוא לה רפורמה או לא, אבל האוטונומיה צריכה להיות משולבת בדברים אחרים,

תיקונים אחרים אם תרצו או שינויים אחרים. אני, בנייר העבודה, הצעתי לראות את האוטונומיה

כחלק ממה שאני קראתי פוליטיקה של הסדרה. מדברים על Association Politics או Association

Democracy, ואני לא רוצה לתת כאן הרצאה מה כלול בזה. מי שמעוניין, שיקרא בנייר.

מה שרלוונטי זה בראש ובראשונה שהפוליטיקה של הסדרה מבקשת להימנע מכפייה, זאת אומרת

מהפרות חד-צדדיות, במצב שבו יש שסעים עמוקים בחברה. למשל יהודים וערבים, למשל דתיים

וחילוניים וכיוצא בזה.

במקום הכרעות חד-צדדיות שמבוססות על עקרון הרוב במקרה הטוב בדמוקרטיה או על כפייה

פיזית ודיכווי במקרה הגרוע יותר, במקום זה באים הסדרים שמבוססים על הידברות, על שיתוף

פעולה ועל חתירה להגיע להסדרים מוסכמים ככל האפשר, כמובן על-בסיס של משא ומתן וכולי.

המודל הזה כולל כמה עקרונות, והאוטונומיה היא חלק מהמערך הזה. אין למשל משמעות לאוטונומיה ללא העיקרון של חלוקה פרופורציונאלית-יחסית של משאבים. למשל, בתחום החינוך, וכמובן זה חל לא רק בתחום החינוך, אנחנו מכירים בקיומן של מערכות חינוך נפרדות בעלות מעמד אוטונומי, כאשר הקצאה למטרות החינוך הללו הן על-בסיס של מפתח מוסכם ופחות או יותר על-פי הכוח של הקבוצות השונות באוכלוסייה, או המספרים של התלמידים. יש לנו כאן דוגמה מצוינת בישראל. כמובן לא כולם מרוצים ממנה, וזו הדוגמה של החינוך הדתי או מערכות החינוך הדתי. כאשר מה שקורה בתחום החינוך הדתי גם ממחיש ומדגים את ההבדל בין טיפוסים שונים של אוטונומיה. זאת אומרת, אוטונומיה מאוד רחבה, כמעט עד כדי עצמאות, אם כי גם מה שמכונה חינוך עצמאי, הוא לא עצמאי לחלוטין, כי בכל-זאת יש שם איזשהו פיקוח מלמעלה או אמור להיות פיקוח מלמעלה. בכל אופן, יש גם חינוך עוד יותר עצמאי, מה שנקרא חינוך פטור של המוסדות החרדיים הקיצוניים ששם באמת אין פיקוח, אבל הם לא מקבלים מימון מקופת המדינה.

מוסדות הפטור, חלקם כן מקבלים מימון מדינה.

רות גביזון:

אליעזר דון-יחיא:

על כל פנים, מה שבאמת משותף לשתי מערכות החינוך הדתיות, הן מערכת החינוך הממלכתית-דתית והן מערכת החינוך העצמאית, שבאמת כאן יש שילוב של האוטונומיה עם הקצאה של משאבים שאמורה להיות פחות או יותר על-פי החלק שלהם באוכלוסיית התלמידים, כאשר ההבדל הוא במידת האוטונומיה או במידת העצמאות. כאן היה ויכוח בשאלה מה צריך להיות מודל החיקוי לגבי החינוך הערבי. האם זה צריך להיות החינוך החרדי, כפי ששמי הציע, או החינוך הממלכתי-דתי כפי שהחברים האחרים הציעו. אני בהחלט בעד המתכונת של החינוך הממלכתי דתי ואני מקווה שזה לא רק בגלל שאני שלחתי את הילדים שלי למערכת החינוך הזאת. אני חושב שזאת מתכונת טובה יותר אם כי ישנה שאלה אבל היא כנראה תיאורטית-מה יקרה אם הערבים לא יסתפקו בזה אלא יתבעו לעצמם מה שבעצם סמי מציע לתת להם, אוטונומיה במתכונת של החינוך העצמאי. נראה לי שזה לא טוב מכל מיני בחינות, והערבים גם לא מעוניינים בכך.

אני רוצה לומר משהו לגבי העניין הזה של הכפייה שאלה הזכירה ואולי גם אחרים רמזו על כך. לעניין של האוטונומיה, בוודאי כחלק מהמודל ההסדרי, יש הצדקה והגיון רק אם זה מבוסס על הסכמה. זאת אומרת, אם יבואו הערבים ויאמרו לנו שהם לא מעוניינים באוטונומיה, אין שום אינטרס בעולם לכפות את הדבר עליהם. בדומה לכך, אם הורה ערבי לא יהיה מעוניין לשלוח את ילדיו לבית-ספר ערבי במסגרת האוטונומיה, אני חושב שאין לנו שום זכות למנוע ממנו לשלוח את הילדים שלו לבית-ספר ממלכתי. כמובן שיש בעיות מעשיות, אני מסכים, אבל מבחינה זאת זה שיש אוטונומיה או אין אוטונומיה, זה לא כל כך משנה. זאת אומרת, האלמנט של הכפייה, אני חושב, לא צריך להיות קיים כי כאן מדובר באיזושהי מערכת של הסדרים שמה שעומד מאחוריה, הרציונל מאחוריה, זה בסיס של הסכמה וניסיון להימנע עד כמה שאפשר מכפייה.

אני שומע כאן מהרוב, בעצם כמעט כל החברים הערבים שהתבטאו, שהם מעוניינים באוטונומיה ואני לא מוצא איזושהי סיבה למנוע את הדבר מהם כאשר האוטונומיה לא תהיה עצמאות, לא יהיה שחרור מפיקוח של המדינה. האוטונומיה, פירושה הוא לא שאין תכנים משותפים אלא בהחלט כן יהיו תכנים משותפים ויהיה פיקוח משותף מלמעלה.

מה באמת קורה במסגרת החינוך הממלכתי דתי. הייתה לי הזדמנות להשתתף בכמה וכמה ועדות מטעם משרד החינוך, ביניהן ועדה שבראשה עמד מוטה קרמניצר, ועדת קרמניצר הידועה. כל הוועדות הללו, זה כולל גם ועדה לפיקוח על תוכניות לימודים באזרחות וגם ועדת מקצוע ללימודי אזרחות שבדיקת כעת קיבלתי מינוי לעמוד בראשה, כוללות נציגים מכל המגזרים. זאת אומרת, מהמגזר הממלכתי הכללי, מהמגזר הדתי, ומהמגזר הערבי. כאשר תוכניות הלימודים באזרחות, ואני יודע שגם תוכניות לימודים נוספות, הן משותפות. אז נכון שהיו ויכוחים, הייתה ועדה לתוכנית לימודים באזרחות בראשותו של פרופסור עמנואל גוטמן והיו שם ויכוחים גדולים, אבל בסופו של דבר הצלחנו לגבש תוכנית לימודים משותפת. אני לא מוצא שום סיבה לכך שבחלק ממקצועות הלימודים, גם במסגרת האוטונומיה, אי-אפשר יהיה להגיע לתוכניות לימודים משותפות. זאת אומרת, הליבה הזאת שאתה מדבר עליה, לא עומדת בסתירה לרעיון של האוטונומיה. אני חושב שהרעיון הזה חשוב, הוא מוצדק וצריך לשלב אותו עם הקצאה של משאבים, הקצאה על-פי הצרכים. אולי זה צריך לכלול גם תיקון של עיוותים היסטוריים, של קיפוח למערכת החינוך הערבית.

לגבי מה שאת אומרת, אלה, העניין של המודרניזציה. אוטונומיה כזאת לא צריכה בשום אופן לעמוד בסתירה לקידום של התלמידים ולשילובם בחברה ובתרבות מודרנית. אני לא רואה שההישגים של החינוך הממלכתי דתי בעיקרון נופלים מההישגים של החינוך הממלכתי הכללי. יכול להיות שיש בעיות שנובעות, שוב, לא מהאוטונומיה, לא מזה שיש לחינוך הממלכתי דתי אוטונומיה, אלא מכך שמכל מיני סיבות האוכלוסייה של טעונית הטיפוח בחלקה הגדול מרוכזת בבתי-הספר הממלכתיים דתיים. מכאן נובע הפער בהישגים, אבל אם אתה תשווה בין בתי ספר ממלכתיים דתיים באזורים מבוססים לבין בתי ספר ממלכתיים כלליים, אין שום פער ואולי אפילו להפך.

אלה בלפר: זאת אומרת, אתה אומר שהבעיה היא סוציו-אקונומית.

אליעזר דון-יחיא: כן.

אני גם לא חושב, וזו נקודה שהועלתה כאן, שצריך להיות מפתח, שהחלוקה צריכה להיות פר תלמיד. יש בכל-זאת צרכים מיוחדים לחינוך הדתי. לחינוך הערבי, שוב, בוודאי שיש צרכים מיוחדים משלו. אז צריך גם להביא את זה בחשבון אם כי בסך הכל הבסיס צריך להיות עיקרון של שוויונות.

לגבי תוכניות הלימודים, במתמטיקה ואנגלית, גם עברית, אני חושב שצריך להיות שוויון. אבל זה באמת אבסורד שתלמידים בבתי-ספר ערביים יידרשו ללמוד תנ"ך ולימודים נוספים, היסטוריה יהודית, על-חשבון לימודים של ערבית או אפילו של עברית או על-חשבון לימודי התרבות שלהם באיסלאם. זה דבר שצריך לתקן אותו. אוטונומיה היא דרך לכך, כי מי כמו הנציגים, בכל זאת האוטנטיים, של האוכלוסייה הזאת, מודעים, צריכים להיות מודעים, לצרכים המיוחדים של החינוך הזה.

סמי סמוחה:

אני רוצה להציג שאלה כי נכנסת למודל ההסדרה. בספר שלך אתה מדבר על כך שהמודל הזה לא חל על הערבים ובין השאר צריך להסביר מהי הסיבה לכך שזה לא חל על הערבים. חשוב שזה יהיה ידוע כי זה חלק מהדיון. במודל ההסדרה יש גם מה שנקרא קרטל אליטות. זאת אומרת, יושבות יחד האליטות באיזה שהן מסגרות ומדברות. זאת הקואליציה הממשלתית. בלי הדבר הזה העסק הזה לא עובד בשום מקום. כך שבכל-זאת אתה צריך להתייחס למה שאני אמרתי קודם. דבר נוסף, וזה קיים גם בישראל, יש זכות וטו למיעוטים בתוך ההסדר הזה. גם את זה אתה לא מזכיר עכשיו- אתה מתאר לעצמך שמדינה יהודית תיתן זכות וטו למיעוט הערבי בדברים מאוד מאוד מרכזיים? יש פה בעיה.

הדבר השלישי, שהוא הכי חשוב לגבי המודל הזה, הוא שיש פה מצב שבו הערבים חשודים בנאמנות. זה אין לך לגבי הסקטור החרדי או הדתי לאומי שהוא סופר פטריוטי. אז יש פה בעיה מרכזית בכל הנושא של האוטונומיה, בכך שייתנו לערבים לעצב את תוכנית הלימודים שלהם. חושדים בכוונות שלהם כי הם חלק מהעולם הערבי ולפחות לעוד דור, גם אם יסיימו את הסכסוך הישראלי-ערבי, ישראל תמשיך להיות בסביבה לא בטוחה ולא ידידותית, בתוך העולם הערבי. גם עם המדינה הפלשתינית יהיו עוד הרבה סוגיות שנתונות למחלוקת והערבים יישארו חשודים. יש פה בעיה חמורה ביותר. כמה אתה יכול לתת אוטונומיה למיעוט אתה חושד בנאמנות הבסיסית שלו?

עאדל מנאע:

ישנם גם הדרוזים. המדינה לא נאמנה לאזרחיה ולא האזרחים לא נאמנים למדינה. המדינה לא נאמנה לאזרחיה הערבים.

רות גביזון:

בשבוע שעבר הייתי עם סמי בקונגרס הציוני הישראלי הראשון. היינו ששה דוברים, כולנו ציונים, וכשסמי עלה על הבמה והתחיל לדבר על שוויון זכויות לערבים, הייתם צריכים לשמוע את הקהל. אני פחדתי שהולכים לסקול אותו. צעקו עליו שהוא אנטי ציוני, ומה עם הזכויות של היהודים, וסמי בגבורה המשיך ובמשך עשר דקות נתן סטייטמנט שלם על חובתנו לתת שוויון זכויות לערבים. היו בקהל גם כאלה שעודדו אותו ואמרו שכן, אבל הייתה קבוצה שלמה בקהל הזה, בבנייני האומה, שממש לא נתנה לסמי לדבר, על משקל דוברים ערבים בכנסת.

אליעזר דון-יחיא:

אנחנו יודעים שסמי הוא פרובוקטור כי גם כאן הוא אומר דברים שלא מוצאים חן בעיני חלק מהנוכחים. זה

דווקא בסדר.

יש איזושהי נקודה עקרונית. אני יודע שמה שאני כתבתי, כמו שאתה יודע שמה שאתה כתבת, או מה שאני אומר ומה שאתה אומר, לא מוסכם על הכל. זה מעורר התנגדות, יתכן שזה ייתקל בהתנגדות מצד הרוב בציבור היהודי בארץ ואולי גם הסתייגות מצד חלק מהציבור הערבי. בסדר. אז אני אומר את דעתי. זה שיהיו כאלה שיתקשו מאוד לקבל את זה, אפשר אולי גם להבין מה הסיבות לכך, זה עניין אחר.

אני נמנעתי מלהיכנס לכל זה כי לא רציתי לתת כאן הצעה למודל ההסדרי, אבל בהחלט כל זה נמצא בנייר העבודה וגם בחוברת שכתבתי על כך, על הפוליטיקה של ההסדרה, ישוב סכסוכים בנושאי דת בישראל. יש שם גם חלק שעוסק בשאלה מדוע דווקא בתחום הדתי ההסדרים הללו יתקבלו. זה לא רק אוטונומיה וחלוקה יחסית של משאבים אלא גם עקרון הווטו ההדדי, שיתוף הקואליציות וכולי.

זה נכון ששם אני כותב וגם כאן, אני מודע לזה, שאין אפשרות – מסכים אתך במאה אחוז – להחיל את מה שנקרא המודל ההסדרי במלואו או אפילו בחלקו הגדול על התחום של יחסי יהודים וערבים או מעמדם של הערבים במדינת ישראל. כאן נמצאת אבן הנגף העיקרית, שכן מדינת ישראל מוגדרת כמדינה יהודית וזה כבר נוגד את העיקרון ההסדרי. אני מסכים. זה נוגד את העיקרון המרכזי של הפוליטיקה של ההסדרה, כפי שהיא נהוגה בכמה ממדינות מערב אירופה או בקנדה וארצות אחרות, כי שם המדינה לא מזהה את עצמה עם איזושהי קבוצת אוכלוסייה

אתנית תרבותית דתית בתוכה, אלא היא נייטרלית. היא מין מנגנון להסדרת סכסוכים, להקצאת משאבים, כאשר הקבוצות השונות איכשהו מסתדרות בינן לבינן עצמן. זאת אומרת, למדינה אין זהות תרבותית דתית מיוחדת משלה. לא זה המצב, לטוב או לרע, במדינת ישראל. כבר מבחינה זאת אני מסכים שהמודל ההסדרי לא ניתן ליישום, בוודאי לא בצורה מלאה, במדינת ישראל.

מכאן כמובן נובעות בעיות נוספות- העניין של הקואליציה, התופעה של חוסר אמון הדדי בין הקבוצות השונות. אגב, העניין של הקואליציה שאתה באמת נותן לו משקל רב, הוא חשוב אבל יש כאן שתי הערות: ראשית, אתה לא יכול להסדיר את זה, בוודאי לא מבחינה חוקית. זה באמת צריך להיות מתוך הסכמה כללית של הקבוצות השונות. אפילו במדינה כמו שוויץ, שם יש משטר של הקואליציות הגדולות שכוללות את כל חלקי האוכלוסייה, זה לא בחוק אלא זה פשוט מתוך הסכמה. במדינת ישראל, בטווח הנראה לעין, וגם את זה אני מציין בנייר העבודה, קשה מאוד להעלות על הדעת שדבר כזה באמת ייתכן. זאת אומרת, אפשר יהיה להסדיר השתתפות על-בסיס קבוע של ערבים בקואליציות ממשלתיות, אבל אני לא חושב שהעניין של ההשתתפות בקואליציות הוא תנאי בל יעבור ליישום של עקרון האוטונומיה בתחום החינוך.

מה שאני רוצה לומר הוא שגם אם אתה לא יכול ליישם את המודל ההסדרי במלואו, אלמנטים מתוכו ניתנים ליישום.

אלה בלפר: שנים המחנה החרדי בישראל לא היה שותף למשחק הכוח הפוליטי, הוא באמת היה מחוץ לזה והוא צבר

כוח.

אליעזר דון-יחיא: זאת הדוגמה שרציתי להביא. החרדים לא היו

בקואליציות ממשלתיות מ-1952 עד 1977 ואף על פי כן החינוך החרדי, לא רק שזכה באוטונומיה נרחבת ביותר, אלא הגביר את כוחו ואת המימון שלו. בהתחלה היה מדובר על מימון של ששים אחוז, אם אני לא טועה, ובהדרגה זה הועלה עד למאה אחוז. כל זה כאשר החרדים הם מחוץ לקואליציה הממשלתית. זה כוח פוליטי. הרי הפוליטיקה של ההסדרה לא מבוססת על פילנתרופיה, לא על כוונות טובות, אלא על הכרה בכוח הפוליטי של קבוצה מסוימת, בלגיטימיות שניתנת לה במערך החברתי התרבותי ובעיקר בכוח להזיק. זאת אומרת, כדי להימנע מכך או לשמור על יציבות, ישנה מגמה של שיתוף, ויותר ויותר נראה לי שזה תהליך שקורה גם בתחום היחסים עם הערבים. זאת אומרת, אי אפשר להתעלם מהכוח החברתי והפוליטי הגובר של הערבים. לכן אני אומר, לא רק מטעמים של הומניזם והכרה בזכויות, אלא גם מתוך שיקולים פוליטיים של שמירת היציבות הפנימית, חשוב, אני חושב, ללכת לקראת אוטונומיה.

אפשר להסתכל על האוטונומיה כעל אמצעי, ככלי להשגת כל מיני מטרות אחרות. למשל, להשגת יותר שוויון ולהעלאת הרמה. כאן אני מסכים אתך וגם עם סמי ואחרים שזה בעייתי. בכלל לא בטוח, בוודאי לא בשלב הראשון, שמתן אוטונומיה אכן יפתור את הבעיה הזאת, שהיא בעיה בפני עצמה. כמובן שהקצאת המשאבים בשילוב עם אוטונומיה היא חשובה, אבל יש גם אוטונומיה כמטרה לעצמה וצריך לומר את זה. זאת אומרת, אם הציבור הערבי מעונין בזכות הזאת, לעצב את התכנים של חינוכו ושל תרבותו, אז אני לא חושב שאנחנו זכאים או אפילו יכולים למנוע ממנו את הדבר הזה, ויתכן שבכל-זאת זה גם יהיה איזשהו בסיס להשגת יותר שוויון.

אחמד סעדי: אני אקצר ואתייחס לשתי נקודות מרכזיות, חוץ מזה שלדעתי האוטונומיה רלוונטית לענייננו.

הנקודה הראשונה היא שמערכת החינוך הערבית עד עכשיו ייצרה כוח עבודה זול בשוק העבודה הישראלי. אנשים שהולכים למקצועות של צווארון כחול וכן הלאה. זה חלק מדפוס של יצירת ריבוד על-בסיס לאומי.

הנקודה השנייה לא קשורה רק ביחסי אנוש אלא יותר בתודעה, גם של הרוב וגם של המיעוט. לדעתי הבסיס, שהיה בליבה של המערכת הזאת, הוא בסיס של השפלה ולא התייחסות לאזרחים, אלא ניסיון לשנות את התודעה של האזרח כך שהאזרח הטוב הוא מעין משת"פ, משת"פ שעובד בעבודות צווארון כחול. אלו בגדול הקווים הבסיסיים של מערכת החינוך. השאלה היא באיזו מידה המודל המוצע עשוי לשנות את המצב. לאחרונה עשיתי מחקר לגבי רשויות מקומיות, ונדמה לי שאולי בשלושים אחוז או ארבעים אחוז מהרשויות המקומיות אמרו ששרד החינוך או משרדים אחרים הפעילו לחץ לגבי מינוי מורים והחלפת מורים, שינוי במורים וכן הלאה. ואני גם עומד לפרסם מחקר על איך המורה בעצמו ניגש למערכת החינוך, ראיתי המכתבים, איך הערבים מתקבלים ברשויות, איך הם אומרים: אני אדם חיובי, אני משתף פעולה.

זה מתחיל עוד בסמינר המורים.

עادل מנאע: רות גביזון?

רות גביזון: עادل מנאע?

עادل מנאע: אתה פירסמת את המחקר הזה?

אחמד סעדי: לא, אני עומד לפרסם אותו. כל הנושא הזה של

שיתוף פעולה, כל הלחץ של המערכת לייצר ערבי משתף פעולה. זהו בעצם כל התפיסה של ערבי חדש, ערבי שנטמע בתרבות הישראלית. מה זאת אומרת נטמע

בתרבות הישראלית? זאת אומרת שאתה קולט את הקודים ומפעיל את הקודים של התרבות הישראלית, שיש לה פירושים מסוימים לגביך, לגבי ההיסטוריה שלך.

אתה מדבר על הצלחה?
קריאת ביניים:

אחמד סעדי:

זאת המערכת.

האלה אספניולי:

אחמד סעדי:

עברתי על מאות מכתבים ואני אומר שזה מה

שהמערכת מייצרת. אם אתה רוצה משהו מוחשי להיום, לך

בחגים של המוסלמים לכפרים הערביים ותמצא ניידת ביציאה מכל כפר, עוצרים את האנשים שהולכים לבקר, רושמים ועושים דו"חות וכן הלאה. ניידת משטרה ביציאה של כל כפר ערבי בחגים. מה זאת אומרת?

הולכים לבקר איפה?

רות גביזון:

לבקר קרובי משפחה. רק כדי להעליב אותם, לדעת איפה

אחמד סעדי:

המקום שלך, איפה בדיוק אתה נמצא.

מה זאת אומרת? אני לא מבין. הם רושמים

מיכאל איתן:

שאנשים הולכים?

קריאת ביניים:

כן. הם רושמים דו"חות. מצווים עליו שישלם קנס, הוא נכנע,

עומד בצומת, כל ערבי שנוסע עם חמשת הילדים שלו ללא חגורה, הוא אומר לו תעמוד בצד ואז מתחילים לאט לאט. יש כסף.

אחמד סעדי:

הנקודה שלי היא שמערכת החינוך יצרה כוח

עבודה זול מצד אחד, ומצד שני יצרה השפלה. אני חושב שמינהל

החינוך המוצע מתמודד עם השאלה של ההשפלה אבל לא מתמודד עם השאלה הראשונה, של יצירת כוח עבודה זול. הייתי רוצה שהמודל יכלול את האלמנטים האלה- האלמנט שמיקי התייחס אליו, האלמנט של הפרטה גוברת בחינוך, האלמנט השני הוא תכנים, ועשיתי את אותו מחקר ברשויות המקומיות הערביות. בשום בית ספר ערבי שחקרתי ועד ההורים לא ניצל את ההזדמנות להכניס תכנים.

רות גביזון:

עד 25 אחוז מתוכנית הלימודים.

אחמד סעדי:

נכון. אולי המינהל יעזור או לא יעזור.

זה לקח המון שנים גם אצל היהודים.

עדנה אולמן-מרגלית:

אחמד סעדי:

מה שמעניין הוא שהאנשים לא היו מודעים לזה.

דבר נוסף, בעיה נוספת שלדעתי צריכים להתייחס אליה זה

השתלבות מאוחרת יותר. האם הסטודנטים האלה יתקבלו לאוניברסיטאות או היחס אליהם לא יהיה יחס של חשד.

רות גביזון:

אם תהיה אוטונומיה.

אחמד סעדי:

כן.

קריאת ביניים:

אבל אוטונומיה פירושה גם אוניברסיטאות

ומכללות ערביות. צריך ללכת עד הסוף באוטונומיה ולא להיעצר

במכללות למורים.

עדנה אולמן-מרגלית:

מישהו הציע אוניברסיטה ערבית? לא שמעתי

הצעה כזאת.

קריאת ביניים:

שר החינוך הבטיח להקים.

יצחק רייטר:

נאמרו כאן לא מעט דברי תמיכה באוטונומיה עד

כדי כך שחלק מדברי התמיכה באוטונומיה הם באוטונומיה לא

אוטונומית. אני אשתדל לצמצם את הדיון להצעה שהוצעה כאן על-ידי חאלד ועל-ידי האלה, מדובר פה בעצם בהצעה לאוטונומיה חינוכית כפי שהוצגה על-ידם. אם יש תחום אחד שאני חושב שלא צריכה להיות בו אוטונומיה מלאה, זה תחום החינוך. החינוך, לגבי דידי, הוא מכשיר מרכזי לעיצוב של אזרחות בונה ואזרחות משותפת. כשאני מסתכל סביבי ואני רואה את המודלים האחרים שהוזכרו כאן, של החינוך הממלכתי דתי והחינוך החרדי שאני לא מאושר מהם כאזרח במדינה, אני חושב שזה יהיה רע מאוד לחזור ולחזק את המודל הזה. צריך להחליש את המודל הזה בכל המערכות הקהילתיות שקיימות היום. חשוב מאוד לחזור להצעה הספציפית הזאת ואני מסתמך גם על דברים שנכתבו בניירות שלכם. קשה לי לראות איך אפשר לחנך לשייכות פלשתינית וערבית בלי לחנך נגד הציונות ונגד, נאמר, הזהות שלי כיהודי במדינת ישראל.

נגד הלגיטימיות שלה.

רות גביזון:

נגד הלגיטימיות. עאדל, אתה בעצמך אמרת את

יצחק רייטר:

הדברים האלה.

ציונית.

רות גביזון:

ציונית זה משהו אחר.

עאדל מנאע:

יצחק רייטר: בניגוד לחינוך הממלכתי דתי או החרדי, שלגמרי לא מאיים ואולי אפילו בכלל לא מאיים על הזהות שלי, החינוך האוטונומי הערבי מאיים על הזהות של היהודים.

האלה אספניולי: אתה רוצה את הזהות שלך על חשבון הזהות שלי.

לא, אנחנו רוצים לעצב זהות משותפת.

מיכאל איתן: אני מיד אסביר לך מה דעתי. לא על-חשבון.

יצחק רייטר: בהחלט לא על-חשבון. אני אגיד איפה יכולה להיות אוטונומיה

ואיפה לא יכולה להיות אוטונומיה.

גם כשמדברים על חינוך לערכי השלום הצודק בין העם הפלשתיני ובין ישראל ועמים ערביים וכך הלאה, כמו שמופיע בהצעה שלכם, מה זה השלום, מה הם ערכי השלום הצודק? טיפוח זהות לאומית תוך שמירה על השילוב בחברה הישראלית – אני לא יודע מה זה טיפוח הזהות הלאומית, הערבית או הפלשתינית, תוך שמירה על השילוב בחברה הישראלית.

עאדל מנאע: בלגיה, שוויץ, קנדה, יש שם מיעוטים אתניים

שחיים בשלום כאזרחים ויש להם אוטונומיה. יש כל מיני

דוגמאות בעולם. ישראל היא לא מקרה ייחודי לגמרי.

יצחק רייטר: כן, אבל המקרה הישראלי הוא בכל-זאת מקרה

ייחודי והמקרה של המיעוט הערבי בישראל הוא בכל-זאת

מקרה ייחודי, כל עוד אנחנו עדיין לא בעידן המזרח התיכון החדש. יכול להיות שבעוד חמישים

שנה אפשר יהיה לבוא ולדון על פדרציה יהודית וערבית ואולי חרדית במדינת ישראל, אבל היום

אנחנו עדיין לא במצב הזה.

יש פה שאלה אחרת שהיא האם האוטונומיה הזאת תביא באמת ליותר שוויוניות. לדעתי יש פה סתירה בין רצון להביא ליותר שוויוניות במערכת החינוך ובכלל כלפי המגזרים לבין החתירה לאוטונומיה במערכת החינוך. לדעתי האוטונומיה דווקא תביא למצב הפוך, לבידול, להסתגרות של החינוך הערבי בתוך מובלעת שתהיה מנותקת מההוויה הישראלית, ואני חושב שזה רע מאוד גם ליהודים וגם לערבים במדינת ישראל.

מה שכן נראה לי נכון לאמץ מתוך התוכנית, או ההצעות הללו, זה חתירה ליותר מעורבות של הערבים בתוכניות הלימודים שלנו. אני אומר מעורבות, אני לא אומר אוטונומיה ואני לא אומר זכות וטו. מעורבות רבה, שותפות. חאלד בדברים שלו הזכיר, הייתי אומר בטון מינורי מאוד, פיקוח של משרד החינוך. אני הייתי רוצה שהפיקוח של משרד החינוך, הפיקוח הממלכתי, שהוא באמת פיקוח על אותה ליבה משותפת, על אותה אזרחות משותפת, יהיה בעל כוח וחזק, ולא מינורי

מופיע בהצעה.

מיכאל איתן: למה אתה לא חושש מחינוך שהוא חסר את אושיותיה

הדמוקרטיות של המדינה ואתה לא בא בתביעה דומה גם לגבי החינוך החרדי?

יצחק רייטר: אני בא בתביעה דומה. אמרתי את זה בתחילת

דברי. אני בא בתביעה דומה. אני אומר שלא צריך ליצור עוול

נוסף על עוולות קיימים. צריך לפעול להחלשת האוטונומיות הקיימות גם בחינוך החרדי

והממלכתי דתי.

מיכאל איתן: סליחה שאני מתערב. אני שומע אותך ולדעתי יש

פער בין מה שאתה רוצה להשיג לבין איך שהדברים שלך

נשמעים, והם נשמעים מאוד לא טוב, כי הם נשמעים כאיזשהו רצון של פיקוח, הכתבה ושליטה.

אני חושב שאתה רוצה להציע מודל שבו חלק כן יעשו וחלק לא יעשו, אבל זה חל על כל

האוכלוסייה. למה לעשות מודל אוניברסלי? למה להפלות בין הרצון של הציבור הערבי לקבוע

חלק מהיעדים שלו לבין הציבור החרדי, לבין ציבור אחר שירצה? מדוע שלא נלך למודל

אוניברסלי?

יצחק רייטר: אז לא התכוונתי לאופן שבו זה נשמע. התכוונתי,

למעורבות. כוונתי למעורבות של האוכלוסייה הערבית בתכנים

הלימודיים, אבל מעורבות שאיננה נותנת להם זכות וטו אלא היא מתעצבת בשותפות ואיננה

חוסמת יכולת לפתח כאן אזרחות משותפת של יהודים וערבים במדינה.

עאדל מנאע: כמו שהתפתחה במשך חמישים שנה עד עכשיו

בצורה אידיאלית.

יצחק רייטר: אילו לפני חמישים שנה הייתה אוטונומיה, לא

היינו מגיעים למצב שאנחנו נמצאים בו היום.

לטובה או לרעה?

עדנה אולמן-מרגלית: לרעה. בוודאי שלרעה. אני חושב שהאוטונומיה,

יצחק רייטר: כפי שיש אנשים שמציעים אותה, היא דווקא מרשם לקיפוח של

המגזר הערבי. אם היום לא מקבלים, אם המגזר היהודי לא מוכן לתת לערבים שוויון זכויות

אזרחי, בוודאי לא שוויון בחינוך, אז בוודאי שהוא לא יהיה מוכן לתת אוטונומיה. אם בכל זאת תהיה אוטונומיה, זה יהיה רק מרשם או נוסחה להמשך ואולי להנצחת קיפוחו של המגזר הערבי.

יותר גרוע ממה שיש להם עכשיו, באמת קשה שיהיה. הם לא מפסידים.

יצחק רייטר:

יש לי חדשות בשבילך. יכול להיות יותר גרוע ממה שיש להם עכשיו. בהחלט יכול להיות יותר גרוע ממה שיש להם עכשיו. יותר גרוע זה הנצחת הפערים ובעוד שצד אחד ממשיך להתחזק צד שני נשאר ודורך במקום. זה היותר גרוע.

אני אומר שבמשך חמישים שנה לא הייתה פה אינטגרציה ולא היה ניסיון לשוויון. אם אתה מדבר על כך עאדל, אני פונה אליך כי אתה באמת זיהית שהעמדה שלי לא תומכת באוטונומיה, ודיברת על כך שסבלנו הבטחות לגבי שוויון; אז בוודאי שאף אחד לא רק שלא יבטיח לך אוטונומיה, אלא גם אם הוא יבטיח לך אוטונומיה, הוא בוודאי יהיה רחוק מלממש אותה ולתת לך את מה שמגיע לך, את השוויון בתוך המסגרת האוטונומית הזאת.

עאדל מנאע:

כולל סמי ורותי שמבטיחים לי?
יצחק רייטר:
אולי אלה שיושבים מסביב לשולחן יהיו מוכנים לתת לך את זה, אבל אנחנו כמובן לא מייצגים את כל המגוון של האוכלוסייה ואני חושב שהרוב לא בדיוק בדעת אלה שיושבים כאן מסביב לשולחן, לפחות לא בצד היהודי.

אני חוזר ואומר שאילו הייתה פה אוטונומיה לפני חמישים שנה, הזהות הערבית הנפרדת הייתה עובדה. אני רואה באוטונומיה בחינוך מרשם בדוק להחרפת העימות, מרשם בדוק להפיכת העימות הזו לעימות לאומי אזרחי כולל, משום שהוא יסכל לחלוטין את האפשרות לבנות כאן יכולת של חיים משותפים.

סמי סמוחה:

אני רוצה הבהרה. אתה בעד אינטגרציה ועכשיו אין אינטגרציה. יש היום הפרדה.

יצחק רייטר:

גם אינטגרציה. צריך להבין על מה מדובר באינטגרציה. אינטגרציה זה לאו דווקא בתוך בתי-הספר.

סמי סמוחה:

בסדר. אני רק רוצה להבין למה בכל-זאת אתה לא בעד יותר אינטגרציה מאשר יש היום? גם האפשרות, למשל, להקים בתי-ספר משותפים, אפשרות שהליבה המשותפת, שאתה מדבר עליה כל הזמן, היא בוודאי צריכה לשקף. בכל חברה דמוקרטית היא תשקף יותר את קבוצת הרוב. אתה רוצה שערבית תהיה השפה המשותפת? הרי בוודאי שהעברית תהיה. זאת אומרת, ניקח את התרבות הישראלית העברית והיא צריכה לחדור יותר מאשר היא חודרת היום במגזר הערבי. תלך קצת הלאה- אני אצטט לך ישראלים שאומרים: שערורייה שבמדינת ישראל יש חינוך ערבי בכלל. במלים האלה. לא צריך להיות חינוך ערבי. יש חינוך עברי. זו מדינת לאום.

עאדל מנאע:

אגב, אין חינוך ערבי במדינת ישראל. יש חינוך בערבית.

סמי סמוחה:

תקרא לזה כך, אבל יש חינוך בערבית שמעביר את המורשת הערבית בצורה זו או אחרת. הוא אומר שצריך להיות חינוך עברי בכל האוכלוסייה. ערבים שרוצים חינוך ערבי משלהם, שיעשו את זה באופן פרטי, אבל המדינה לא צריכה לספק את הדבר הזה. אני רוצה לדעת עד לאן אתה רוצה ללכת. אתה אומר להמשיך בסטטוס קוו, אבל לך עוד צעד הלאה על מודל ליברלי של מדינת לאום דמוקרטית שתכפה את תרבות הרוב כאזרחות משותפת, כליבה, על כל האוכלוסייה, כולל חרדים, כולל דתיים לאומיים וכולל ערבים. אני מבקש לדעת איפה אתה עומד בנושא הזה.

יצחק רייטר:

אני בעד יותר אינטגרציה, כמובן, אינטגרציה שמוליכה לשוויוניות. אני לא ויתרתי על המאבק לאינטגרציה ולשוויוניות במערכת הישראלית. ההצעות לאוטונומיה זה בעצם השלמה עם כך שאי-אפשר להגיע לשוויוניות. אם אי-אפשר להגיע לשוויוניות, מחפשים את הדרך להנציח את אי-השוויוניות הזאת. זאת היא בעצם האוטונומיה, משום שאתה מנתק קהילה שלמה מתוך המערכת הכללית ואתה אומר: קחו לכם את האוטונומיה, תקבעו לכם את התכנים שלכם, לא מעניין אותנו. כמו שאתה אמרת: זה באמת יביא ליותר חיכוך בין היהודים לבין הערבים, אבל אתם תשלמו על כך את המחיר; אתם רוצים את הזהות הנפרדת שלכם ואת הזהות הלאומית שלכם - קחו לכם אותה, תיהנו ממנה, אבל זה יחדד בהכרח את היחסים בין היהודים לבין הערבים. כיוון שהערבים הם הצד החלש והמיעוט, הם כמובן ייפגעו מכך יותר.

אני לא ויתרתי על המאבק ליותר שוויוניות בתוך המערכת. אני חושב שאפשר למצוא מודל שלא נקרא לו אוטונומיה, אלא מודל של יותר מעורבות ויותר מינהל עצמי של הערבים, שלא נותן להם זכות וטו, ולא נותן להם מינהל עצמאי לחלוטין. מידת הפיקוח, המעורבות והשותפות של הציבור היהודי בתוך המערכת הערבית, כמו שהיא צריכה להיות במערכת החרדית והממלכתית דתית,

תישמר. זה המודל שאני מציע. אני לא חושב שזה נכון, דווקא בתחום החינוך, ללכת על העברת עצמאות לחברה הערבית.

אליעזר דן-יחיא: אוטונומיה זאת לא השלמה עם כך שאי-אפשר להגיע לשוויון. אוטונומיה היא השלמה עם כך שאי-אפשר להגיע למיזוג, לטשטוש ההבדלים.

עדנה אולמן-מרגלית: הייתה לי איזו ציפייה שהדיון

הראשון יראה לנו שאנחנו מתקדמים לקראת איזשהו דיון מסכם או שאנחנו מתקרבים לאיזה דעות משותפות, ואני חושבת שדי ברור לנו שאם חשבנו שהדיון הזה אולי הוא פחות בעייתי, מאלה שהיו בפעמים האחרונות שנפגשנו, אז זה לא כך. יש כאן דעות מאוד מאוד שונות ואני לא בדיוק יודעת אם אנחנו קרובים. היה קונצנזוס.

קריאת ביניים: לא, אני חושבת שלא. אני חושבת שאחד הדברים

עדנה אולמן-מרגלית: שלי בלטה מאוד מהדיון הזה הוא שאפילו אם ננטרל את השאלה

אם אנשים הם בעד או נגד אוטונומיה בחינוך, ויש כאן דעות גם בעד וגם נגד, הדבר הבולט הוא שיש הבנות מאוד שונות ביחס למה זה אוטונומיה בחינוך. אני חושבת שיש כאן הבנות מאוד שונות. אגב, אני מתרשמת באופן דומה – וזאת אנלוגיה – בדיונים על הפרדת דת מהמדינה. אנשים בעד הפרדת דת מהמדינה, אנשים נגד הפרדת הדת מהמדינה, וכל אחד מבין בזה דבר לגמרי אחר. אני חושבת שזה דבר שעלה כאן. לפי דעתי הוא חיובי, הוא הבהיר כאן הרבה דברים. אני חושבת יש כאן יותר מאשר בעיה של היגיינה סמנטית-מה שהמקצוע שלי יודע לעשות-נעשה קצת היגיינה ונפתור את הבעיה. אני חושבת שמה שעלה כאן הוא לא שהכוונות שונות אלא שיש בעייתיות מאוד עמוקה עם המושג של אוטונומיה, עם הרעיון של אוטונומיה בחינוך והבעייתיות הייתה מכל מיני סוגים. הייתה בעייתיות מהכיוון היהודי והייתה בעייתיות מהכיוון הערבי ואלה סוגים שונים של בעיות.

מילה אחת לגבי הצד היהודי. עלו שאלות האם המודל הדתי לאומי הוא כן טוב או לא טוב, אליעזר מגן עליו ואני לא יודעת מתי הילדים שלו היו בו. אני חושבת שזאת תהיה טעות גדולה מאוד להתעלם מן העובדה שהיום המצב של החינוך הדתי לאומי בארץ הוא על הפנים. זהו פשוט מודל עם כשלון כל-כך גדול שאם לא נשכיל ללמוד ממנו את הלקחים, אז בכלל לא נרוויח שום דבר מלדבר על אוטונומיה של החינוך. זה כשלון טוטאלי. זאת אומרת, יש בו בריחה המונית, של כל מי שרק יכול להרשות לעצמו לברוח. זה נשאר חינוך רק לשכבות האוכלוסייה הנמוכות ביותר הסוציו-אקונומיות. חלק ממה שקורה היום בש"ס ואל המעיין הוא שיקוף של מה שקורה בבריחה מהחינוך ואני חושבת שזה נכון. נראה לי שאם אנחנו רוצים ללמוד משהו על איך לא לעשות אוטונומיה, צריך להסתכל טוב על מה שקרה במינהל החינוך הדתי לאומי. כך אני מבינה את תמונת המצב כמו שאני רואה אותה.

מהצד הערבי, עלו כאן נושאים כמו האם זה מרשם לקיפוח, כל בעיית הכפייה או ה-Exit, שאגב קיים בחינוך הדתי הלאומי, ועובדה, אנשים ברחו ממנו, הצביעו ברגליים. אם יהיה חינוך ערבי אוטונומי ולא יהיה ברור מהו ה-Exit ממנו, מה המפלט ממנו, מה האופציה לאנשים שלא רוצים לבחור בו, תהיה בעיה מאוד גדולה. האם זה גטו, האם אנחנו על-ידי כך רואים את הערבים כמקשה אחת? עלו כאן הרבה מאוד שאלות מהצד הערבי, ומהצד היהודי יש שאלות אחרות, כיון שאוטונומיה, לתת אוטונומיה לערבים בחינוך, זה סדין אדום לחלקים גדולים מהאוכלוסייה היהודית. כי אוטונומיה בחינוך מובילה לאוטונומיה תרבותית ואחר-כך זה מוביל לדרישות ולכל מיני דברים אחרים.

בין אם החששות האלה מוצדקים או לא, זו בעיה שיש להתמודד אתה ולא בטוח שכדאי ללכת על הסמנטיקה הזאת, אם זאת כזאת בעיה.

לפחות כאסטרטגיה אני נוטה לאמץ את הגישה של מיקי- להגיד: בואו נכיר בכל הבעייתיות הזאת, לא רק באי-ההסכמות בינינו, אלא גם בבעייתיות הסמנטית של הביטוי הזה. ברור שהמצב בחינוך במגזר הערבי הוא לא טוב, זו נקודת המוצא שרותי שרטטה לנו אותה יפה וגם מופיעה כמובן בניירות שלכם. יש להתחיל מההכרה שצריכים לעשות רפורמה חינוכית מאוד רצינית, ארגונית ותכנית, בחינוך הערבי, להקים מינהל חינוך ערבי, שלא צריך לקרוא לו אוטונומיה אם זה בעייתי, לבנות אותו מלמטה ולראות מהם כל האלמנטים שאנחנו נרצה להעניק לו, מהן כל הסמכויות שאפשר לתת לו ולהוסיף לו תכנים באופן שיוכל להיבנות. כאן צריך ממש לעבור מאחד לשני ולאסוף את האלמנטים הבונים לדבר הזה כדי שנוכל להגיע לקונספציה.

זה כמובן רחוק מאוד ממה שסמי מדבר עליו, אבל אם סמי מתחיל בקונספציה של שלוש תרבויות, אז אני לא בטוחה שיש לנו כאן מסמך משותף, שהקבוצה הזאת היא קבוצה שיכולה לחתום על מסמך שמתחיל בהצהרה שאומרת שבמדינת ישראל היום יש שלוש תרבויות שונות, בואו נכיר בזה ובואו נתחיל לבנות. הניתוח שלי אומר שבמדינת ישראל היום יש חלוקה לחמישה פלחים שגודלו של כל אחד מהם הוא בערך מיליון איש. זה לא אומר שצריכים להיות חמישה מינהלי חינוך, אבל לי יש כרגע ניתוח דמוגרפי קצת אחר. הוא דמוגרפי ולא בדיוק תרבותי. הרוסים הם מיליון כזה, זה נכון שזה זמני, בסופו של דבר הם יצטרפו למגזר החילוני ציוני יהודי, למגזר הציוני-חילוני-יהודי מקים המדינה האשכנזי, וחוף מזה ישנם מגזר חרדי, מגזר רוסי, מגזר

ערבי, ומגזר מזרחי. כל אחד מהם הוא בערך מיליון. הדינמיקה של המגזרים האלה היא מעניינת, אבל לא ניכנס לזה.

אני חושבת שאנחנו חייבים לדבר על רפורמה בחינוך, אני חושבת שמינהל חינוך ערבי צריך להיות וצריך לתת לו הרבה מאוד מהאלמנטים שעלו כאן ואני לא אחזור עליהם. צריך לתת לזה שם מתאים ולהימלט מראש מבעיות של גטואיזציה, של הנצחת הקיפוח ובעיות אחרות שאנשים הצביעו עליהן.

נקודה אחת נוספת שלא שייכת למינהל הזה ולאוטונומיה אלא דווקא לחינוך הגבוה וקצת לבעיה שדיברו עליה כאן של השפה. הבעיה של הערבים זה דווקא השימוש בשפה העברית והנחיתות שלהם. באוניברסיטה העברית יש מנגנון שעוזר לאנשים ששפתם אינה עברית. יש הקצאת תקציבים עצומה לעניין הזה וזה מיועד לעולים חדשים. המנגנון הזה לא חל על הערבים. אין הקצאת תקציבים, אין הקצאה של עזרה-עזרה בכתבת עבודה וכל המנגנון.

בפקולטה למשפטים יש, והם לא נעזרים.

קריאת ביניים:

עדנה אולמן-מרגלית: איך האוניברסיטאות השונות מתמודדות, זו

שאלה. אני אומרת שזה מצביע על בעיה מאוד רצינית. מי שכבר מגיע לחינוך הגבוה מהמגזר הערבי או בדרך הראשית או בדרך האחורית – יש היום גם מנגנונים בדרך אחורית – לעתים דווקא אלה שהגיעו להשכלה הגבוהה, הם שם בנחיתות. הם שם בנחיתות כי אין להם את הכלים להתמודד- לא עם כתיבת עבודות ולא עם דברים אחרים שנדרשים, והסיפור של הקיפוח בהשכלה האקדמית הוא לעתים הרבה יותר חמור לגבי אלה שהגיעו למערכת מאשר אלה שלא הגיעו למערכת. אם אנחנו מדברים על חינוך, גם על זה צריך לתת את הדעת.

ראסם תמאיסי: אני רוצה לדבר בנושא העמדה. אם מטרת

האוטונומיה - ואני מסכים שכל אחד יכול להגדיר את האוטונומיה בצורה אחרת – היא להוריד את הנטל על החברה היהודית הישראלית לתת הזדמנויות לערבים, אז כמובן אני נגד. 'אתם רוצים אוטונומיה, מבקשים ומבקשים, קחו, ואז כבר פתרנו את הבעיה. קחו את המשאבים, קחו את הדברים, ואת הפרדה.' זה חלק מהתפיסה של היהודים הישראלים לגבי הפלשתינים. בואו נעשה הפרדה והם יסתדרו. לא במקרה שאלתי אותך על ירושלים כי אחת הבעיות בנושא של ירושלים, היא שאומרים: במקום להשקיע מיליארד שקל כדי לפתח את מזרח ירושלים, תנו את זה לפלשתינאים והם יסתדרו. זה חלק מהבעיה הפרגמטית של רוב היהודים שאומרים: יש לנו בעיה. כתוצאה מזה חייבים לחשוב כאן מה הם העקרונות של בניית אוטונומיה או בניית חינוך אחר. בניית מערכת אחרת- לפי המלים של האלה- מנגנון. מה תפקידם של הערבים בעיצוב או בפיתוח המערכות האלו. האם תפקידם הוא ראשי או שולי. עד עתה, אחמד צודק, רוב הדברים האלה, נעשים על-ידי שיתוף תוך כדי שליטה. אני יושב-ראש ועד הורים ואני מקים עכשיו מה שנקרא מועצה פדגוגית בתוך הישוב עם ראש הרשות. אני מתכנן תוכניות אב ואני בא למנהלים ולמפקחים ושואל אותם מה עוצר אותם מלעשות. ישבנו בחדר כולנו – מפקחים ערביים, מנהלים ערביים, ראש רשות ערבי – אבל עדיין קיים הדימוי הזה של מישהו שעומד לך על הראש. פחד. תהליך היסטורי.

אני פשוט מציע תפיסת חשיבה. אי-אפשר להשוות חמישים שנים שעברו עם חמישים השנים הבאות. סמי, אי-אפשר להעתיק מודלים ממקום אחד למקום אחר כי לכל מקום יש את הנסיבות שלו ואת התנאים שלו, שהם שונים, וכתוצאה מזה צריך לפתח מה שנקרא עקרונות ומנגנונים שמתאימים לנסיבות המשתנה. הדבר הזה מחייב אותנו לראות תוצאה יותר דינאמית.

בואו לא נטש את הדברים. החינוך הוא לא דבר קל. אני נוסע ליד הקניון, אני מסתכל על עכו ורואה שכתוב עכו בעברית ועכו בערבית באותיות ערביות. אם אני שואל מהו ההר הגבוה ביותר בפלשתינ – יש בעיה; מהו ההר הגבוה בישראל – אין בעיה. זו אחת הבעיות המרכזיות שעומדת מולן הרשות הפלשתינית בחינוך. שאלו: איפה ההר הגבוה ביותר? אמרו חברון; אז אמרו: שכחת את הר כנען? יש בעיה וזה ביטוי של בעיה מאוד מהותית, של מפות מציאות שונות של שני העמים במאבק היסטורי, והם ממשיכים להיות במאבק היסטורי בגלל אי הכרה של האחד בזכותו של השני.

רות גביון: מה אתה מציע? זו שאלה ששאלתי ואף אחד לא

ענה לי.

ראסם תמאיסי:

את הדבר הזה צריך לקחת ולשנות כאשר אני שותף ואני הולך בכיוון של השותפות. שותפות מלאה ולא שותפות תוך כדי שליטה, לא תוך כדי קיפוח. על הדבר הזה כבר אבד הכל. שותפות על-ידי ביטוי של הצרכים, מתוך הכרה של האילוצים הקיימים. רוב הערבים בישראל לא היו בוכים אם מדינת ישראל לא הייתה קמה. אבל היא קמה. אם היא קמה, צריך להתמודד אתה, להתמודד אתה בנסיבות הקיימות ובאילוצים הקיימים. הייתי מאוד שמח אם היהודים היו לומדים ערבית ובעבר הם למדו. הרמב"ם למד בערבית. אפילו בספרד למדו בערבית. זה עולם שמשתנה. אני צריך לגרום לכך שערבית תהיה היום כמו האנגלית. אני צריך לעבוד. בתפיסת העולם שלי זה כך, לתרום לא בטווח הקצר אלא הארוך.

אם אנחנו בונים ומנסים לחפש מציאות משותפת, צריך לוותר על הדה-לגיטימציה. זה לא יקרה כל עוד יש לנו דה-לגיטימציה במערכת החינוך, מערכת של הפיקוח – והמילה הזאת פיקוח, אני

פשוט שונא אותה – לא צריך פיקוח. או שאני שותף או שאני לא שותף. אי-אפשר להגיד: אתה תעשה את המנגנון אבל אנחנו נפקח עליך. אם אנחנו באים לסכם על נחל אלכסנדר, אז יש לו שם וצריך לסכם עליו. אם מסכמים על מנגנונים, אז צריכים לסכם עליהם. אין לי בעיה לנהל את מערכת החינוך היהודית. אם אנחנו מדברים על שותפות, המדינה שותפה גם לגאווה שלי כערבי פלשתיני מוסלמי בתפיסה.

יש דברים שצריכים להיות משותפים ודברים מסוימים ייחודיים. דברים משותפים, צריכים להיות משותפים לכולם. אם ניתנת אוטונומיה ברמה המקומית, כאשר המנגנון ברמה הארצית, צריך להיות מה שנקרא מנגנון שבונה את החינוך גם עבור הערבים, כששותפים בו ערבים. זה מה שאני מציע. זה מודל שפשוט בונה את המסגרת. בבית-ספר שאני ראש ועד הורים שלו בשנה הבאה הולך להיות ניהול עצמי. אנחנו פשוט בונים את המסגרת. אנחנו רוצים להיכנס לנושא של משאבים. לציבור היהודי שהוא שונה מהחברה הערבית יש כמה משתנים שהם שונים. החברה הערבית סובלת כמו שאר החברות משלוש בעיות מרכזיות: בעיה מעמדית, בעיה גיאוגרפית פריפריאלית וגם בעיה לאומית תרבותית. שלוש הבעיות האלו הן בעיות יסוד שצריך להתחשב בהן על ציר של הזמן, וכאשר אנחנו בונים מערכות חינוך או מנגנוני חינוך, צריך להתחשב בהן.

בגדול, אני בעד מה שנקרא מינהל חינוכי שבו יש שותפות מלאה לערבים, ולא צריך את הפיקוח של משרד החינוך במסגרת של המערכות הקיימות. אני בעד השיטה שרותי דיברה עליה, של הקצאה פר תלמיד. אם רוצים להסתדר במאה שקלים שנותנים להם, אני אקבע אם אני צריך אותם לדת או למתמטיקה, אבל שתהיה לי הקצאה ברורה, לפי קריטריון שאפשר לקבל אותו. אני כבר ילד מבוגר, אני אסתדר לפי סדר הקדימויות שלי.

אליעזר דון-יחיא: אני רוצה שהילד שלי ילמד מתמטיקה כמו הילד שלך או הילד שלומד בממלכתך, אבל שיהיה לו גם תגבור

בלימודי קודש. בשביל זה צריכים יותר תקציב.

ראסם תמאיסי: מקובל.

רות גביזון: לכן צריך שאתה תחלק את התקציב הקבוע בצורה שאתה

רוצה. לא ברור שצריך יותר תקציב.

ראסם תמאיסי: בנושא של הפרטה- אחמד, דיברת על הרשויות

המקומיות. אני רוצה לחזק את האמירה בה פתחת, כי זה החשש שלי- מדיניות אוניברסלית שלא מתחשבת בתנאים המבניים או בנסיבות הקיימות. אומרים: נתנו להם, אפשרו להם, אבל הם לא ערוכים לקבל. בעצם ככל שהם לא ערוכים לקבל, התלות גוברת. אז אנחנו מגיעים למצב שמגדילים את המתחים בגלל נסיבות מבניות שלא התחשבנו בהן בהתוויית המדיניות.

קריאת ביניים: אני מבין שאתה לא תומך באוטונומיה.

ראסם תמאיסי: תלוי אם האוטונומיה היא כלי. צריך לבנות את זה. לפי

המצב הזה אני חושב שהאוטונומיה היא לא רצויה.

דוד קרצ'מר: אני חוזר לדברים עליהם דיברו חאלד והאלה, והם

בעצם דיברו על שני נושאים: הנושא האחד הוא המשאבים, חוסר השוויון בהקצאת משאבים לחינוך הערבי. אלו נתונים מאוד מאוד קשים אם כי אנחנו צריכים להכיר בכך שבעשור האחרון הייתה התקדמות בעניין הזה, ואני בדקתי את הנתון והשוויתי את הנתונים העכשוויים של 99-98 לעומת הנתונים של סוף שנות ה-80 ויש התקדמות. לא מספקת, אבל בוודאי שיש התקדמות. הנושא השני שאתם דיברתם עליו הוא הנושא של התכנים.

הפתרון שאתם מציעים הוא הפתרון של אוטונומיה, ואני מוכרח לומר שאני לא השתכנעתי שהמנגנון הזה פותר, לא את הבעיה הזאת ולא את הבעיה הזאת.

לגבי הנושא של המשאבים, יצחק אמר מה שהוא אמר. כמובן אפשר לתאר לעצמנו סיטואציה שבה תהיה אוטונומיה סטטוטורית ושם ייקבעו כללים להקצבה, כך שכל מערכת תקבל לפי מספר הילדים, אבל זה דמיוני. אין דבר כזה במדינת ישראל היום. האוצר באופן כללי מתנגד בחריפות לכל המודלים האלה ואני לא חושב שאנחנו נוכל להתגבר על ההתנגדות דווקא במסגרת האוטונומיה. אז אני לא משלה את עצמי שהאוטונומיה כאן תביא לשוויון יותר גדול בהקצאת משאבים.

לגבי התכנים, כאן אני שותף לחששות שהעלו חלק מחבריי, רותי ובמידה מסוימת יצחק ומיקי ואחרים שדיברו בעניין הזה. חלק מהחברים הזכירו כאן את האפשרויות הקיימות ואני לא יודע למה לא מנסים לנצל את האפשרויות הקיימות בחוק כדי לגרום לכך שתהיה השפעה הרבה יותר גדולה של ההורים על מערכת החינוך הקיימת, עד 25 אחוז מתוכנית הלימודים כפי שידוע לכם. אני חושש שאם אין נכונות לנצל את המסגרות הקיימות לעניין הזה, אז מי ערב לי שאם תהיה אוטונומיה יחול פתאום שינוי רדיקלי בעניין הזה.

לכן ברור שצריכים להכניס שינויים מבניים. אני דווקא נוטה להסכים עם אלה שמדברים על מינהל שונה לחינוך בערבית ואני מסכים עם מה שעאדל אמר, שאין חינוך ערבי במדינת ישראל אלא יש חינוך בשפה הערבית וחינוך בשפה העברית. יש לשנות את העניין הזה. בוודאי יש לתת

משקל הרבה יותר גדול לערבים בתוך המסגרות שקובעות את התכנים. צריכים להילחם על זה ואני חושב שהקבוצה הזאת צריכה לקבוע עקרונות מאוד ברורים לגבי ההקצאות לחינוך במדינת ישראל. אני הייתי הולך לבסיס שרותי הציעה, הקצאה שוויונית לגבי כל ילד במערכת החינוך, אבל מהטעמים שאחרים דיברו עליהם, לא הייתי תומך באוטונומיה.

טלאל אלקרנאוי: האמת היא שאני מתלבט וההתלבטות היא קשה, בין אוטונומיה לבין מינהל חינוך. הנושא הוא לא פשוט. אם מדובר על אוטונומיה ובא השלטון המרכזי ואומר שהוא מסיר את האחריות שלו ושלכם, האוכלוסייה הערבית במדינת ישראל, יש אוטונומיה בחינוך ובתרבות, קיבלתם את מה שמגיע לכם, תשברו את הראש עם זה ואל תבואו בטענות לממסד או לשלטון המרכזי – אז יש עם זה בעיה. עם זה יש בעיה גם בתוך הציבור הערבי בישראל.

האלה אספניולי: אף אחד לא הציע את זה.

טלאל אלקרנאוי: אני מדבר על הדיון.

אליעזר דון-יחיא: לא מדובר על הסרת אחריות.

מיכאל איתן: מה אתה מציע שיקרה?

טלאל אלקרנאוי: זה מה שצריך לקרות- בתוך הציבור הערבי רבותיי, האם התקיים על זה דיון? האם כולנו מסכימים בעניין הזה? האם ועד הרשויות הערביות, הרשויות שבעצם צריכות להתמודד מול מערכת החינוך היום יומית, ראשי הרשויות, דנו בנושא הזה? נכון, יש ועדת מעקב לענייני חינוך בוועד הרשויות הערביות, אבל האם התקיים פעם אחת דיון אצלנו ברשויות, בין ועד ראשי הרשויות? לא התקיים בנושא הזה דיון רציני. יש בעיה. יש התלבטויות. יש התלבטויות קשות מאוד. ראסם, דיברנו על אותו אדם שאחראי על מינוי מורים; אני לא יודע, אם תהיה אוטונומיה, מי זה הערבי שלמעשה ימלא את התפקיד שלו. אני לא יודע. בתוך עמנו אנחנו יושבים. היום נפתח בית-ספר בכל ישוב ערבי, וכל המאבקים של החמולות בתוך הישוב הם על מי יהיה מנהל בית-הספר. היום מוקם בית ספר בישוב בנגב, על אדמה של איקס, בלי להזכיר שמות; אם המנהל לא יהיה מאותה משפחה, לא יהיה בית ספר. זה מצב קיים. עובדה. אלה דברים שקיימים.

מחברינו מהצפון, אלה שגרים במשולש, ויש לי שם הרבה מאוד חברים, בתחילת השנה היו עשרות טלפונים: תעשה טובה, תנסה להכניס, הבחור סיים י"ב, הבחור סיים סמינר, תנסה להכניס. אני אומר להם, רבותיי, העידן של בוגר י"ב כמורה בנגב נגמר, אין יותר י"ב. משרד החינוך הוא המעסיק מספר אחד למשכילים או לאקדמאים הערבים במדינת ישראל. גם בקטע הזה תהיה בעיה. יהיו כל מיני לחצים. מי יקבע? מי ישב באוטונומיה? מי ישב במינהל? המפלגה הזאת, המפלגה הזאת, איקס, וואי? מי יקבע? מי יקבע מי יתמנה ומי לא יתמנה? מי יקבע מי יהיה מפקח ומי לא יהיה מפקח?

לכן בקטע הזה אני מאוד מתלבט וקשה לי עם הנושא הזה. המטרה בסך הכל היא לבוא ולשפר, לתת יותר תקציבים ויותר משאבים לאוכלוסייה, לבתי-הספר או למערכת החינוך במגזר הערבי, למרות שגם בשנים האחרונות חלו שינויים למיניהם. ראסם דיבר עכשיו על ניהול עצמי. חלק גדול מבתי הספר הערביים הולכים לניהול עצמי. שעות על גבי שעות נוספות לבתי הספר במגזר הערבי. זה מצב שקיים ואי אפשר להתכחש לזה. שח"ר הוא אחד הפרוייקטים החשובים שקיימים, אבל גם בתוך האוכלוסייה הערבית, בתוך הישובים הערבים עצמם יש בעיה. אי-אפשר להתעלם מזה שחלק גדול מפרוייקט שח"ר הולך להטבות למיניהן לעסקנים למיניהם בתקופת הבחירות. לא יעזור בית דין. אני אומר את זה על סמך מידע ואני אחראי על הדברים שלי.

עאדל מנאע: בישוב שלך אולי.

טלאל אלקרנאוי: גם בישוב שלך וגם בישובים אחרים. בתקופת

הבחירות גם בישוב שלך- יש מורה ממלא מקום, הוא מזדהה עם ראש המועצה והוא אומר לו: תעשה טובה, תכניס אותי כממלא מקום.

האלה אספניולי: שחיתות יש בכל המדינה.

טלאל אלקרנאוי: אז יש בעיות. הדברים הם קשים אבל אני אומר

שיש בעיות וצריך לבחון אותן ואני שם את הדברים על השולחן כדי לבחון אותם ולהתמודד אתם.

האלה אספניולי: זה לא הדיון.

טלאל אלקרנאוי: לכן בנושא צריך לדון בכובד ראש בקרב הציבור הערבי, כדי לקבל החלטות לעתיד.

מיכאל איתן: זה לא עניין של שחיתות, אבל יכול להיות שיהיה מצב של אפליה. לא שחיתות אלא של אפליה בתוך המתחים של

המגזר הערבי.

כאמל ריאן: אין לי ספק שיש לנו כל מיני תסכולים במערכת

החינוך הערבית, או המתורגמת לערבית, אפילו לא ערבית. כל אחד מאתנו עבר איזה ניסיון מאז שנכנס לסמינר למורים- אני עברתי חוויה כזאת- קיבלתי מינוי בנגב כהגליה ואחרי שנתיים פוטרתי מהלימודים כי דיברתי על הדת האיסלאמית באותו זמן. אבל

למרות התסכול אנחנו צריכים להיות מאוזנים ולשקול, אפילו שנעבור את כל ההתלבטויות שדיבר עליהן ידידי אלקרנאו. אומר סמי בפירוש שעדיין הערבים כאן חשודים בנאמנות שלהם, ואני חושש מאוד. אין ערבי שלא רוצה אוטונומיה, אין ערבי שלא רוצה לבחור את התכנים של הלימודים שלו. אבל במציאות של מדינת ישראל, כשאני מסתכל על הכוח של ש"ס ועל הכוח של הזרם הדתי במדינת ישראל, אם הם לא מסתדרים באוטונומיה שיש להם, אני לא חושב שאנחנו נוכל להסתדר, כל עוד אנחנו לא הגענו לשוויון זכויות במדינת ישראל.

לכן אני אומר שבשלב הזה, למרות שאני בעד אוטונומיה, למרות שאני רוצה אוטונומיה, אני חושש מאוד מאוד, בגלל המאבק ובגלל המציאות והנסיבות שאנחנו חיים בהן- הפוליטיות, החברתיות והשסעים שבחברה. אנחנו לא יודעים אם אנחנו ערוכים לאוטונומיה במובן שהיא מוצגת כאן. אני חושב שצריך קודם כל לעבוד על שוויון זכויות ואחר-כך להחליט באופן העמוק ביותר אם ללכת לאוטונומיה או לא. זה לא מונע מלהתחיל ברפורמה בנושאים ספציפיים, בנושאי התכנים, ושבאמת תהיה מערכת ערבית.

אני מציע שנתחיל עם אוטונומיה בנושא הדת. בנושא הדת אין מחלוקת. בואו נתחיל בנושא הדת, שתהיה אוטונומיה שתיתן תשובות לעניינים הדתיים ובמיוחד למוסלמים, כי אצל הנוצרים יש פתרון חלקי לנושא הזה, יש עצמאות.

אליעזר דון-יחיא: בקשר לאוטונומיה- יש כאן איזשהו

מעגל קסמים. מכיוון שאחוז התלמידים המוגדרים כטעוני טיפוח במסגרות של החינוך הממלכתי דתי, המסגרות הרגילות הקונבנציונאליות, מלכתחילה היה גבוה, לכן הייתה יציאה או בריחה של אוכלוסייה משכבות יותר מבוססות למסגרות חינוך אליטיסטיות. למשל ישיבות תיכוניות ואולפנות, שגם הן חלק מהמערכת של החינוך הממלכתי דתי ואי-אפשר לומר ששם יש כשלון, כך שהבעיה היא בכלל לא הבעיה של האוטונומיה. אותו הדבר ואולי עוד יותר לגבי החינוך הערבי. כאן אני באמת רק רוצה לחזק את הדברים שאת אמרת. הרי ממילא יש כאן הפרדה ואף אחד לא מציע ברצינות לבטל את ההפרדה הזאת או חושב שהדבר הוא מעשי, שיהיו בתי-ספר מעורבים ליהודים וערבים. אז ממילא, אם יש הפרדה, הבעיות נובעות מעצם קיומה של ההפרדה הזאת. אבל אני לא חושב שזה שאנחנו ניתן מעמד אוטונומי, כמובן בשילוב עם הזרמה של משאבים וכולי, זה יחמיר את הבעיה. זה גם לא יהיה פתרון פלא. בשום אופן.

האלה אספניולי: אני שוב רוצה להזכיר שחאלד בעצם הביא מספר

חלופות ואולי הוא ירצה לדבר על זה. אנחנו בחרנו באוטונומיה כחלופה שהכי ניתנת למימוש ביחס לכל שאר החלופות. בעצם דנו עד כה באפשרות של המצב הקיים ואפילו בפיזור הקיים עכשיו, מה שעשה משרד החינוך בכך שכאילו פיזר אותנו למחוזות וביטל את המחלקה הערבית בכדי שישגי יותר שוויון. בעצם הפיזור הזה הוא שטחי כי גם במחוזות אין שוויון. בכל מחוז יש כאילו תת מחלקה ערבית. אנחנו מאוד היינו רוצים, אם תהיה אפשרות, שיהיה פיזור שיאפשר שוויון מלא. למשל, קחו את העניין של מחוז הצפון. במחוז הצפון ששים אחוז מהאוכלוסייה הערבית גם בבתי ספר.

עאדל מנאע: 57 אחוז מהתלמידים הם ערבים.

האלה אספניולי: בדיוק. אבל רוב המפקחים הם יהודים, מנהל

המחוז הוא יהודי, הסגן הוא יהודי ועכשיו התפנה תפקיד מנהל מחוז וישר מינו מישהו יהודי; אפילו לא פתחו מכרז מחשש שיהיה מישהו ערבי. אף פעם לא ייתנו לערבי. מצד אחד מדברים על פיזור ועל שוויוניות, אבל בפועל זה לא מתממש. כל עוד המצב הוא כך, בכלל לא יתאפשר שוויון. ראינו באוטונומיה פתרון שגם יאפשר לאקדמאים ערבים לקחת את הדברים לידיים וגם ייתן תקציבים שווים. לכן אנחנו חושבים שהאוטונומיה, בצורה שאנחנו רואים אותה, תיתן תשובה לכל הבעיות שהועלו כאן. היא תיתן תשובה אם זה לפי הראייה שלנו, ולא אוטונומיה של משרד החינוך או כפי שראסם הציג את זה או כמו שטלאל הציג את זה. לא לזה הכוונה בכלל. הכוונה היא לא 'קחו אוטונומיה ותסתדרו', ולא הכוונה של הפרטה. הועלה כאן העניין של הפרטה אבל בעצם לא לזה הכוונה.

כפי שאמרתי בהתחלה, הכוונה היא לניהול המערכת הקיימת בצורה יותר יעילה. המערכת קיימת.

רות גביזון: אני רוצה קודם כל להזכיר שיש חוק. זה שאתם

אומרים שזו לא הכוונה, זה לא אומר.

האלה אספניולי: בדיוק. אמרתי שזה אחד החששות שלנו. זו

הבעיה. יש בעיות שאנחנו חוששים מהן.

רות גביזון: אני רוצה לחדד את השאלה ששאלתי ועדיין לא

קיבלתי עליה תשובה, והיא בעצם דומה לשאלה ששאל דיב.

האוטונומיה כשלעצמה מחדדת דברים אבל לא ברור שהיא פותרת, לא את בעיית התקציבים ולא את בעיית הערכים. אני רוצה עכשיו להתרכז בבעיית הערכים כי על תקציבים דיברנו מספיק.

אני רוצה לספר לכם סיפור שאני חושבת שהוא מרתק. אני כבר כמה פעמים עשיתי תצפיות על בית-הספר בנווה שלום. בית הספר בנווה שלום מתאים במיוחד לענייננו מפני שהוא לא עושה

הפרדה. הוא מנסה להתמודד עם הבעיות של התכנים בבית ספר משולב. אני חושבת שהלקחים של בית הספר הזה הם מאוד מאוד מעניינים, מפני שהם מראים שאוטונומיה בעצם מאפשרת דבר שאני חושבת שהוא חשוב. היא מאפשרת תיקון מבני של בעיה שקיימת במערכת שלנו והתיקון המבני הוא בזה שעד עכשיו מי שנתן תשובה להאלה מה הם הערכים היינו אנחנו. כשאנחנו נותנים את התשובה, גם כשאנחנו הכי מתקדמים, התשובה היא התשובה היהודית הציונית. יש התקדמות מסוימת. היום גם קצת מספרים סיפורים אחרים, אבל בסך הכל הסיפור של בני הספר הממלכתיים בישראל הוא סיפור יהודי ציוני. זה דבר שהוא גם טיפשי, גם מקומם וגם מעוות, באמת דבר מאוד מאוד חמור.

אז יש איזושהי סימפטיה לבוא ולומר בואו עכשיו נתקן את זה. אני חושבת שנווה שלום היא דוגמה שאנחנו צריכים להתמודד אתה בצורה מאוד חדה כי שם יושבים אנשים שהם באופן הכי עמוק שאפשר להעלות על הדעת מחויבים לדו-קיום, לשוויון ולשלום. הם נתקלים בבעיה הקשה ביותר של הטיפול בנרטיבים. אין להם האופציה שיש לבית ספר נפרד לטפל בנרטיבים באופן נפרד. זאת אופציה אפשרית בבתי ספר נפרדים, אבל היא אופציה בעייתית, מפני שלמרות כל מה שאומרים חלק מהחברים כאן, אם אנחנו משחררים את הנרטיב הפלשתיני באופן עמוק, הוא הרי מעמיד בסימן שאלה עמוק את הלגיטימיות של התנועה הציונית ושל הקמת מדינת ישראל.

מיכאל איתן:

אבל הוא יהיה קיים גם אחר כך.
הוא יהיה קיים בכל מקום אבל אתה מכניס אותו לתוך המערכת ונותן לו לגיטימציה.

רות גביזון:

היסטורית זו עובדה, שהמדינה היהודית הוקמה על חשבון המדינה הפלשתינאית. לא צריך להתעלם מעובדות.

האלה אספניולי:

לא. היסטורית זאת לא עובדה. היסטורית זה בוויכוח. זאת בדיוק השאלה. סיפרתי לכם בפגישה הקודמת על

רות גביזון:

האמירות של דורון שלי. אני נורא התרשמתי שהוא מאוד מאוים. בגלל שהוא נכנס לאינטרנט ושומע את הנרטיב הפלשתיני במלוא עוזו, הוא מרגיש שהוא מאוד מאוים. שמעתי את עאדל אומר, וזה היה נורא חשוב לי, שגם הבן שלו שהוא יותר מבוגר מרגיש כאן רע מאוד וזה נכון. הוא מרגיש רע מאוד כאן. אז אולי הוא פחות מאוים באופן פיזי ולגיטימציוני, אבל הוא מרגיש מתוסכל וממודר. זה לא יעלם.

כשאנחנו אומרים שיש שני קולות וניתן לקול הערבי לעלות, אנחנו בעצם אומרים: ניתן לגיטימציה לעובדה שיש פה שני קולות. אבל אם אנחנו נותנים לגיטימציה לעובדה שיש פה שני קולות, אז אנחנו בעצם מנציחים את הקונפליקט. אני מרגישה שאם אנחנו הולכים רק על שני הקולות בלי לעשות עבודה נוספת, אנחנו רק מעצימים את הקונפליקט. אם אנחנו רוצים לעשות עבודה אמיתית, אז אנחנו חוזרים לשאלה של הליבה המשותפת והשאלה היא מה יכולה להיות הליבה המשותפת. לטעמי הליבה המשותפת היא ליבה שאיננה מתיישבת באופן עמוק עם הסיפורים הקיימים היום. שני הסיפורים הם סיפורים שבנויים על הכחשה של הסיפור השני. הסיפור היהודי הוא לא יותר ניואנס, אבל יש אלמנט בסיפור היהודי שהוא ויזיבילי, שהוא סיפור שמתיישב. אלמנט. הוא אלמנט שולי, אבל הוא אלמנט קיים ויש לו תמיכה גדולה באקדמיה ובהיסטוריוגרפיה החדשה של היהודים.

אני לא חושבת שזה נכון שלגמרי אין קול כזה במגזר הערבי, אבל אין ספק, מסיבות לגמרי ברורות לטעמי, שהקול הזה של המגזר הערבי לא נשמע פה ולא ברור שהוא יכול להישמע. כי כשהוא נשמע, הוא נשמע כמו קול משתף פעולה, הוא נשמע כמו קול לא אותנטי. לכן, יש לנו לפי דעתי בעיה מבנית. זו לא בעיה של חוסר אמפתיה או חוסר הגינות, אלא בעיה שנובעת מן העובדה שיש פה איזושהי מציאות שקשה מאוד להסתדר אתה, אפילו ברמה של אנשים שמאוד מחויבים לזה. אני אספר לכם מה קורה בנווה שלום, סיפור דרמטי וטראגי. אחד המנהלים של בית הספר המשותף הזה הוא אדם שהילד שלו שירת בצבא ונהרג באסון המסוקים. כולם בישוב היו שותפים לכאב האישי שלו, אבל הדבר הזה עורר בעיות מאוד רציניות, מפני שחלק מהתושבים הערבים אמרו: מה בעצם הוא עושה שם ונוסע במסוקים ללבנון; איך אנחנו יכולים להבין שמה שהוא עשה זה לגיטימי? פנו אל שני המנהלים של בית הספר שיבואו להדליק משואה ביום העצמאות. היה דיון בבית הספר ובית הספר החליט שהוא לא מרגיש מספיק שהמדינה הזאת היא שלו והוא לא רוצה להדליק משואה. פנו אל המנהל באופן אישי כאדם, שיבוא להדליק משואה, והוא הלך להדליק משואה. הוא אמר: אני חשבתי שפנו אלי באופן אישי, זה ענייני אישי; אני מרגיש שרציתי להדליק משואה, רציתי להגיד כל מיני מסרים על שלום ושוויון ודו-קיום ורציתי להדליק משואה. הדבר הזה עורר רעש עצום בישוב מפני שהתושבים הערבים של הישוב הרגישו שהוא בעצם נותן מסר שחותר תחת המסר של הישוב. אומר האיש: אתם לא נותנים לי לגיטימיות לשמר זהות ולהתאבל על הבן שלי.

האלה אספניולי:

כנראה שהם נכשלו בחינוך שלהם אם זה המצב.

מה זאת אומרת נכשלו בחינוך?

רות גביזון:

האלה אספניולי: זה לא הוגן שמישהו ישלול ממך את הזכות שלך לחגוג את העצמאות שלך, אבל אני לא רוצה שתשללי ממני את הזכות שלי. הוא יכול להדליק משואה כי זו המדינה שלו וזו העצמאות שלו וכל הכבוד שהוא עושה את זה. אני יכולה לכבד אותו.

רות גביזון: אני רוצה להגיד לך איך הדבר הזה נראה. אחת מהשאלות שבית הספר הזה מתמודד אתן הוא איך ללמד את יום העצמאות או את יום האדמה. הם החליטו שהיהודים יבואו בחולצות לבנות ויחגגו את יום העצמאות ויציינו את יום הזיכרון, אבל שירשו להתאבל בקבוצות חד לאומיות על כך שזה גם יום הנכבה. זה דבר שהוא מעורר בעיה. הילדים דווקא לא כל כך הסתדרו עם זה. המורים לא יכולים להעביר את המסר. הערבים כועסים שחוגגים את יום העצמאות, ואילו היהודים מרגישים שזה שמציינים

הנכבה עובר על הזכות שלהם לחגוג את יום העצמאות ולשמוח בהקמת המדינה. זאת אומרת, בעצם אנחנו נותנים לערבים את החרות לציין את הנכבה ביום העצמאות. זאת אומרת, אנחנו נותנים להם את החרות להוציא את עצמם מהגדרה של המדינה, שזה היום שבו היא קמה.

עאדל מנאע: יש לי תשובה. מבחינת המצב הקיים הערבים לא מחכים שתיתני להם אוטונומיה כדי שיציינו את הדברים האלה וכדי שיעבירו את המסרים שהם רוצים להעביר. הרי בית הספר הוא לא כל יכול. מה שאת מפסידה היום הוא שאין אמון במערכת החינוך מבחינת המסרים שהיא מעבירה. היום זה לא ימי הממשל הצבאי שלא מעיזים לדבר. היום יש טלוויזיה, יש אינטרנט, יש עיתונות, יש מפלגות, יש עזמי בשארה ויש אחרים והמסר האלטרנטיבי למערכת החינוך קיים ופועל וכך גם בימי הממשל הצבאי. ניסו ללמד אותנו לחגוג את יום העצמאות וחגגנו את יום העצמאות וכשהלכתי הביתה ובבית שלי סיפרו לי מה קרה באמת ב-48' אז ידעתי שמה שמספרים לי בבית הספר זה שקר.

המצב הקיים הוא מאוד מאוד פרובלמטי מבחינת האזרחות ומבחינת האימות ומבחינת יצירת משהו... אם שמים בבית ספר ערבי, פחות מאשר בעבר, מסר מסוים, דו-שיח מסוים, אתגר מסוים אז נוצר חוסר איזון ואז לפעמים יש הקצנה מעבר למה שצריך.

המסקנה שלי, הטענה שלי היא שהמקרה של נווה שלום הוא לא המקרה של האוטונומיה. הדברים שהם שם צריכים להתגבר עליהם, הבעיות שיש להם, זו לא המערכת שאנחנו רוצים. מה שכן, אם ישמרו במערכת של בית הספר הערבי בצורה מסודרת את ההיסטוריה שלהם אז ייווצר יותר אמון, יותר בסיס משותף ללמוד משהו חיובי ובריא מאשר המצב החולני של היום. הפחדים של היהודים הם שאם ניתן לערבים אוטונומיה, יתחילו ללמד את זה ויתחילו לעשות את זה. ההפך הוא הנכון. אתה מונע מהם דברים מסוימים היום, אז הם דווקא רוצים לעשות את זה ליהודים, לעשות להם דווקא בפרצוף. אם אתה תיתן להם יותר, אז הם יתחילו להרגיש ביטחון. הרבה ערבים ישראלים אומרים שהם רוצים להרגיש כישראלים גאים אבל אתם לא נותנים לנו להיות שותפים. אנחנו רוצים להיות ישראלים גאה ולא ישראלי בכפייה. אנחנו רוצים להרגיש שותפים - תנו לנו להיות שותפים. הפחדים של היהודים כל הזמן דוחקים את הערבים לפינה ואומרים לא, לא ניתן לכם כי אנחנו פוחדים מכם.

רות גביזון: זה לא כל כך פחד, אבל רק באופן חלקי. מבחינה פוליטית, וזה כבר נאמר, אחת הבעיות של הציבור הערבי בישראל שהוא בעצם שבו. הוא בכיס של מחנה

אחד.
מיכאל איתן: רבותיי, בואו לא נתעלם מהמציאות. הרוב המכריע של תומכי הימין הוא לא בדעות שאני מייצג.

מבחינה זו אנחנו כאן בועה די מעניינת.
אליעזר דון-יחיא: עאדל, אני חושבת שיש כאן משהו אחר. זה לא כל

אלה בלפר: כך פחד אלא אנחנו נמצאים בפרדוקס מאוד גדול והפרדוקס הוא שוויון זכויות מלא שזו היא אולי המטרה של האוטונומיה. בגלל שאני רוצה מדינת לאום יהודית, אז אני חושבת שאנחנו מחויבים לתת לקולקטיב הלאומי הערבי את הכרת הלאום שלו, גם אם יש בזה סכנות, גם אם זה מסיג אתכם לאחור. זה הפרדוקס. דווקא בגלל שאני לא רוצה לוותר. אבל כאן מתחיל הפרדוקס, כי אם אנחנו הולכים עם זה עוד קצת, אז מה קורה? עוד קצת, זאת אומרת, אם אנחנו לוקחים את שוויון הזכויות של קולקטיב לאומי עוד קצת, זו מדינה דו-לאומית. הבעיה היא שאז הלאומיות היהודית נעלמת.

אז שתעלם.
קריאת ביניים: אנחנו לא חיים בעולם טרנס לאומי. אנחנו חיים בעולם לאומי. יש פלשתינים, יש סורים, יש מצרים.

בעולם של לאומיות, אז מה הלאומיות שלנו?
קריאת ביניים: בדיוק. זה המעגל הסגור. אנחנו צריכים לחיות עם זה.
אלה בלפר:

אנחנו רק משחקים בעולם של מושגים. חצי מישראל היא מדינה דו-לאומית.

אם החשש הוא מיצירת תקדימים, אין לדבר סוף. נכון. אני בעד אוטונומיה.

זה כמו שהוא אומר שאסור להחזיר את עזה מכיוון שנצטרך אז להחזיר מקום אחר.

המסקנה שלי היא שמוכרחים אוטונומיה, אבל אני רוצה להסביר את הפחד. זה לא פחד של איום, זה פחד של

קריאת ביניים:

אליעזר דון-יחיא:

אלה בלפר:

אליעזר דון-יחיא:

אלה בלפר:

זהות.

בשביל זה יושבים ומסכימים על דברים ולא כופים עליך דברים.

עאדל מנאע:

הבעיה היא לא ההסכמה. יש בעיות בהתנהלות של ההסכמה. אני חושבת שהבעיה היא יותר עמוקה והיא קשורה

רות גביזון:

בהכרה בכך שהמסר הלאומי הפלשתיני המלא, עם הגישה היסודית שלו שבעצם מעמידה בסימן שאלה לא רק את מה שקרה אחרי 67' אלא את עצם ההצדקה לקיומה של מדינה יהודית. הדבר הזה בעיני יהודים בישראל הוא באמת איום אמיתי ולגיטימי. זה עוד לא שמעתי.

לגבי הנקודה הזאת- תסתכלי מה קורה. אנחנו כל

עאדל מנאע:

הזמן גם מסתכלים בעיניים של העבר ולא בעיניים של היום. אני ער לזה יותר מאשר רוב האנשים. אנחנו מדברים על מצב שבו אולי בשנה הבאה תהיה מדינה פלשתינית. אני אומר אולי, בסימן שאלה. אתה פסימי ואני קצת יותר אופטימי, אז אולי כן ואולי לא. אולי בשנה הבאה תהיה מדינה פלשתינית וזה אומר שאנחנו כבר בתהליך של ניסיון ולא רק הסכם בין הפלשתינים לבין ישראל. כלומר, האזרחים הערבים בישראל יצטרכו בעתיד לא להמשיך ולמשוך לכיוון של התרחקות מהציבור הישראלי, במיוחד בזמן של שלום, במיוחד בזמן של פשרה היסטורית, כאשר גם הפלשתינים בונים מדינה לצד מדינת ישראל ורוצים שותפות כלכלית ואחרת, בכדי ללכת, כמו שאמרתי, להסכמות ולפשרות היסטוריות, גם על 48', על הנקודות הרגישות. אני דווקא חושב שבעתיד כזה הסכנות האלה, שאת ואלה מדברות עליהן, הן הרבה יותר קטנות, במיוחד במצב של שוויון אזרחי ושל שותפות, מאשר הפחדים הפסיכולוגיים והאחרים שישנם בציבור הישראלי ואני מכיר אותם. אני פשוט רואה את הדברים בעתיד קצת אחרת. אני הרבה יותר אופטימי, אם אנחנו נגיע לשלום.

רות גביזון:

אתה אופטימי כי אתה לא מסתכל על קוסובו וכולי.

האלה אספניולי:

אני רוצה להתייחס למה שריתי אמרה לגבי נווה שלום. אני חושבת שדווקא מה שאת סיפרת לגבי נווה שלום

מחזק את הצורך באוטונומיה.

רות גביזון:

אמרתי שאני בעד. אני כל הזמן חשבתי שהדגם של נווה שלום הוא הדגם הכי מוצלח כי יש להם גם מנהל ערבי וגם מנהל יהודי,

האלה אספניולי:

שתי שפות, מכבדים את שני הנרטיבים, אבל יש נקודה שבה שמגיעים למשבר. יש נקודות שצריך לכבד בעצם את הייחודי. זה רק מחזק את האוטונומיה ואת הצורך להכיר בזה שיש עם אחר שיש לו דברים ייחודיים- העצמאות שלך ובאותו זמן הנכבה שלי- זו עובדה ואי-אפשר להתכחש לזה. אי אפשר להתכחש לעובדות.

עדנה אולמן-מרגלית:

זה רק מראה שלהגיד ליבה משותפת זה יותר מדי פשוט. בדיוק. זה מה שאני אומרת. כולנו מדברים כמו

רות גביזון:

שעדנה אומרת על אזרחות משותפת. השאלה המתעוררת במקרה של נווה שלום זה כמה יכולה להיות אזרחות משותפת בתנאים של נרטיבים מתנגשים וזאת שאלה בכלל לא טריביאלית.

האלה אספניולי:

בוועדת המעקב חיפשנו תוכנית חינוך לזהות כשבעצם דיברנו גם על הנכבה וגם על כל מה שקרה לעם שלי וגם על האזרחות ואיך אפשר למצוא את הדרך בין האזרחות ובין הזהות. כולנו כאן מכירים בכך שאנחנו אזרחים ישראלים ואף אחד לא מתכחש לזה, אבל יש לנו את הזהות שלנו ויש לנו את הסבל שלנו. כפי שאני מכבדת את הסבל שלך, את צריכה לכבד את הסבל שלי. לא כמו שאמר יצחק, שאם מלמדים את הציונות, אז זה צריך לבוא על חשבון הזהות הלאומית שלי. יצחק אמר שהוא חושש ללמד את הנרטיב הפלשתיני שבעצם נוגד את הנרטיב הציוני. זה נוגד, אבל אנחנו חיים כאן כשהעובדה היא שיש מדינה שיש בה שני עמים וצריך לדעת ולהכיר גם את הסבל של שני העמים. לך יש סבל ולי יש סבל. אי אפשר להתכחש לזה.

יצחק רייטר:

את מלמדת רק את הסבל של העם הפלשתיני.

האלה אספניולי: לא, אני מלמדת את הסבל של שניהם. מי אמר שאני מלמדת את הסבל של העם הפלשטיני? אבל גם אתה

תלמד את הסבל שלי ותכיר בו.

רות גביזון:

ברגע שאני מלמדת את הסבל שלך, זה אומר ללמד את נקודת המבט שלי.

האלה אספניולי:

רות גביזון:

אתם מתמודדים עם השאלה הבאה: בכל-זאת הייתה תוכנית חלוקה שהיהודים קיבלו והתוצאה היא העובדה שלא מומשה תוכנית החלוקה – נדמה לי שעל זה אין מחלוקת – בגלל פלישה של כוחות ערבים. הדבר הזה מעורר שאלה מאוד יסודית לגבי זכות הקיום של המדינה.

האלה אספניולי:

גם על זה יש ויכוח היסטורי. ההיסטוריונים החדשים דווקא מספרים היום דבר אחר.

מיכאל איתן:

מי אמר שצריך רק היסטוריה אחת?

אליעזר דון-יחיא:

במצב היום יש לציבור הערבי פריבילגיה, כיון שהאחריות היא לא עליו. זאת אומרת, האחריות היא על

הממסד הציוני ואז ממילא המסרים הם חשודים כשהם מתקבלים, אפילו אם הם לא פוגעים בציבור הערבי או מה שאתה קורא הנרטיב שלו. ברגע שהאחריות תהיה – ואני לא יכול לומר את זה בוודאות כמובן, אבל יש לקוות לפחות – על הציבור הערבי עצמו, אחריות גם לקביעת תכני הלימודים, כמובן בהתייעצות וכולי, יכול להיות שאז גם ההתנהגות תהיה אחראית יותר ואי-אפשר יהיה להטיל את הכדור לפתחו של הממסד.

מיכאל איתן:

אני רוצה לשאול את עצמי שאלה אחרת. עזבו לרגע את מערכת החינוך. איך זה קורה שגדלים אזרחים ערביים

בבתים ערבים והם צריכים לתת תשובות, ההורים לילדים, למה הם שומרים על החוק הישראלי. למה הם לא מצטרפים למחותרת, למה הם לא פוגעים במדינה.

האלה אספניולי:

כי הם אזרחים, הם מקבלים את האזרחות.

מיכאל איתן:

האבא צריך לתת לילד תשובה. מה הוא אומר לו? אני מנסה לומר שאם הם רוצים להצטרף, הם לא מחכים

שמישהו יגיד להם במערכת החינוך להצטרף או לא להצטרף, ואם הם מתנגדים לפעולות טרור, הם מתנגדים בגלל שחינכו אותם בבית הספר בחינוך שלנו. אני מאמין בזה ועם העניין הזה אני הולך כל הדרך. כמו שבבית הוא צריך לתת תשובות, גם מערכת החינוך שלו צריכה לתת תשובות לעובדה שהוא אזרח ישראלי והוא אומר: אני אזרח ישראלי, אני רוצה להיות אזרח ישראלי. הוא יצטרך לתת תשובות. הוא יכין את התשובות יותר טוב מאשר אנחנו נכין את התשובות. אני צריך ללמד אותו איזה תשובות להכין? הוא כבר יכין את התשובות.

אני רק אומר שצריכה להיות הסכמה על הסל הבסיסי-אוניברסלי לכל האזרחים, בלי לעשות הבחנה ולתת סל בסיסי מיוחד לערבים. סל בסיסי לכל האוכלוסייה בישראל. אני אמרתי שאם היינו יכולים להרחיק לכת ולהציע גם את התכנים, זה היה דבר גדול. אם היינו יכולים לשבת, להטיל על אנשי מקצוע ולנסות לעבד את אותו סל בסיסי שיכלול לא רק אזרחות כמו במקרה של ועדת קרמניצר אלא גם תכנים נוספים, סל בסיסי שאנחנו מוכנים לתת לכל אזרחי ישראל.

אבל יש סתירה ביכולת למכור את זה פוליטית. זה דבר איום ונורא.

אתה לא יכול למכור אוטונומיה.

קריאת ביניים:

אתה לא יכול למכור, אבל סל בסיסי אתה כן יכול למכור.

האלה אספניולי:

אני מתנצלת. אני צריכה לעזוב. תודה רבה.

מרדכי קרמניצר:

לפני שנבקש מחאלד להגיב, הייתי רוצה להעיר משהו בנושא של החינוך. לא כל כך ברורה לי ההצעה של

הקצבה לפי ילד, אבל ברור שאם היא תאומץ, המשמעות שלה היא רגרסיה רצינית מאוד בתקצוב. משום שהיום חלק גדול מהתקצוב בנוי על מדדים סוציו-אקונומיים שאני לא חושב שמישהו רוצה להיפרד מהם.

עדנה אולמן-מרגלית:

יש עניין של מבנים.

מרדכי קרמניצר:

יש כל מיני שיקולים ולכן זה צריך להיות דבר יותר מורכב. אני יודע שבמדדים הסוציו-אקונומיים המגזר

הערבי מקופח לרעה. זה דבר שכמובן צריך לתקן אותו. אין שום סיבה שהמדדים הסוציו-אקונומיים יהיו מדדים צבועים בצבע לאומי. בכל אופן, אנחנו ודאי צריכים לדבר על השאלה של הקצאות, אבל צריך להביא בחשבון את המצב שרוצים לשפר אותו, כולל תיקונים היסטוריים, כולל כל מיני דברים, כדי שזה באמת יהיה דבר משמעותי.

משרד החינוך חושב שכל מה שאפשר לשים בו כסף מבטיח תוצאות בחינוך, למרות שאנחנו יודעים מניסיון שאפשר לשפוך בחינוך אין סוף כסף ולצאת עם תוצאות מאוד זעירות אם בכלל.

לכן אני מקבל את מה שאמר מיקי איתן, שצריך לדבר על רפורמה ואז רפורמה כוללת הרבה מאוד אלמנטים שהם מעבר להקצאת משאבים. אפשר לבזבז כסף.

השאלה שמטרידה אותי בנושא המבנה החדש- אני אישית בעולם בלי מציאות הייתי תומך בו אם זה בשל המצב עכשיו ואם מה שיקרה בפועל. נניח שאנחנו נמליץ ונניח שזה יתקבל על ידי המשרד, ולא חשוב מי יהיה השר, ולא יחפשו תחליפים לאנשים שהיום מאיישים את המשרות שאתם כולכם מתייחסים אליהם כמו שאתם מתייחסים אליהם. אם זה מטבע הדברים ועל פי החששות שקיימים היום ועל פי מה שאפשר לצפות מהמיניסטריון, האם לא נקבל משהו דומה לדבר הזה?

עאדל מנאע: בעניין מינהל עצמי ובעניין אוטונומיה, יש מנגנונים כדי להבטיח שהציבור הוא שקובע ולא השר.

עדנה אולמן-מרגלית:

מרדכי קרמניצר: זה לדעתי דבר שהציבור היהודי לא יקבל אותו.

בגלל החששות שלו והפחדים שלו, הוא לא יקבל אותו בשום אופן. זה נראה לי חלומות באספמיה, סוג המלצה שתהפוך כנראה את הנייר הזה.

עדנה אולמן-מרגלית:

מרדכי קרמניצר: לא יקבל את הרעיון של בחירה עצמית בגלל

החששות מי ייבחר, איך נפקיד בידיהם את העניין הזה. כל הדברים שעלו בדיון באופן לא מרוכז ואני לא רוצה עכשיו לחזור עליהם, אבל שאף אחד לא ישלח את עצמו, כי לא ברור אם יש מוכנות בציבור היהודי – אני לא יודע מה סמי, שתומך ברעיון, חושב על זה.

סמי סמוחה:

מרדכי קרמניצר: לא אמרתי שיש מוכנות. לכן אני אומר. אני זקוק לך עכשיו כסוציולוג ולא

כאידיאולוג. אנחנו כל הזמן משייטים בין רצוי לבין אי רצון לכתוב נייר שהוא יהיה טוב רק למגירות. אם הציבור יראה שאנחנו תחת רפורמה מוכרים אוטונומיה, והציבור הוא לא אידיוט, אז נחטוף את אותה תגובה פלוס זה שיגידו שאנחנו רמאים.

מיכאל איתן:

זה לא בטוח. אני לא חושב שזה נקרא אידיוט. אני אומר עוד פעם שזה תלוי בתכנים. למה לא נעשה מאמץ אינטלקטואלי להתמודד על התכנים במקום להתמודד מסביב?

מרדכי קרמניצר:

שמעת מה דובר פה. אני לא יודע אם אתה מתייחס למה שדובר פה. דובר פה על כך שיהיה מינהל חינוך ערבי שייבחר על-ידי הציבור הערבי.

אלה בלפר:

באישור. בשיתוף הציבור הערבי ולא בהחלטה.

עאדל מנאע:

מרדכי קרמניצר: זה הפרט שאני דיברתי עליו. אולי נעביר את האוטונומיה לבתי הספר, הרי

מיכאל איתן:

כולם רוצים לראות את התוצאה. אני לא חושבת שהם כל כך ייבהלו מהמילה אוטונומיה.

אלה בלפר:

ייבהלו. המילה אוטונומיה תהרוס את כל העניין הזה.

מרדכי קרמניצר:

אני חושב שיש שני דברים שיכולים לעבור ללא קושי. האחד, שיתוף של הערבים, שיתוף אמיתי בכל הגופים שמקבלים החלטות וקובעים תכנים במשרד החינוך לפי אחוזם באוכלוסייה. זה דבר שהיום לא קיים. הוא קיים למראית עין אבל הוא לא קיים בפועל. ודבר שני, הקמת גוף מייעץ וחובת התייעצות חוקית עם הגוף הזה.

עדנה אולמן-מרגלית:

למה לא מועצה פדגוגית כפי שהציעו כאן? מועצה פדגוגית ערבית. מזכירות פדגוגית.

מרדכי קרמניצר:

אני עושה כאן הבחנה בין התייעצות לבין החלטה משום שלדעתי זה מאוד מחליש פחדים וחששות, כמובן אולי נותן פחות מבחינת התחושה של הערבים, אבל מבחינת הצד המעשי זה יכול לתת תוצאות שהן לא שונות באופן ענייני. אני מציע את זה כמודל נוסף לחשיבה ולדעתי אנחנו בסוף נלך לצוות עבודה בעניין הזה שיגבש משהו יותר מפורט. אני לא רוצה שנחזור על הדיון. רציתי רק את רשות הדיבור כאחד המשתתפים.

סמי סמוחה:

המושג אוטונומיה הוא רציף. זה לא משהו שיש לו גוון אחד ואפשר להגיד כן אוטונומיה או לא, אלא יש כל כך הרבה הסדרים ואפשר לחשוב על איזושהי מתכונת של אוטונומיה שהיא יותר מצומצמת, שמאפשרת קבלה. זה לא שהמושג עצמו מפחיד.

אפשר לדבר בכל מיני מתכונות שהרבה אנשים יקבלו אותן, רק שלא יהיו אותן עם האוטונומיה.

יש לי עוד הערה אחת. אני רוצה שבאמת תבדקו את זה. אני אמרתי שאני לא מאמין שאוטונומיה תפתור את הבעיה בכלל, אפילו ברמה של הקטנת פערים. אני אביא דוגמה, מהולנד, לגבי המהגרים הלא הולנדים, במקורם ממושבות הולנדיות לשעבר, שהגיעו עכשיו למספר גדול מאוד, 15 אחוזים מהאוכלוסייה. שם החליטו לתת להם מה שאתם רוצים, אוטונומיה, אפילו שילמדו בשפה שלהם וכולי. הם מנצלים את זה והתוצאות עגומות ביותר. זאת אומרת, לא רק שזה לא עוזר להם אלא זה אפילו מעכב את צמצום הפערים מבחינת תעסוקה, מבחינת משלח היד, מבחינת הכנסה וכולי. התברר בכל מקום שאם אתה רוצה להצליח במובן של עלייה בסולם הסוציו-אקונומי, תצטרך לוותר על חלק מהתרבות שלך ועל הזהות שלך. זאת אומרת, טמיעה זה אמצעי לקידום. אני לא אומר שהערבים ילכו לטמיעה, אבל לא לבוא ולמכור את נושא האוטונומיה כמכשיר לשוויון. זה לא חייב להביא לשוויון.

עדנה אולמן-מרגלית: תרשה לי לחזק את הדברים שלך בדוגמה ממדינה אחרת וזאת צרפת. המודל ההפוך הוא צרפת. אם רוצים

מוביליות, זה חד משמעי.

קריאת ביניים: אבל זה בניגוד לכל ההשקפה הצרפתית. אין מיעוטים בצרפת.

סמי סמוחה: בצרפת מוכנים לקבל מיעוטים, נותנים להם הכרה, נותנים להם מה שאתם רוצים וזה לא עוזר.

עאדל מנאע: זה מקרה מאוד בעייתי, הולנד. אני מכיר חלק מהמהגרים. הרי כל המרוקאים שהגיעו להולנד הם אלה שהיו

בבתי סוהר שחשאן שלח אותם אליהם בשנות ה-50. להגיד שזו אותה אוכלוסייה כמו הערבים בישראל? בשביל מה להביא דוגמה מפה ודוגמה משם?

סמי סמוחה: אתה יכול להיות בעד אוטונומיה ללא קשר עם זה.

אתה יכול להגיד שזו מטרה בפני עצמה. אני רוצה לממש זהות, אני רוצה לממש לאומיות, אני חלק מעם פלשתיני, אני צריך להעביר את המורשת הזו לילדים שלי. זה הרציונאל האמיתי ולא רק הרציונאל של מכשיר לשוויון. אתה אומר: אני מוכן אפילו לשלם על זה שלא אגיע לשוויון סוציו-אקונומי בשביל לממש זהות לאומית.

לכן פתחתי ואמרתי שמדינת ישראל היא מדינה תלת תרבותית אם אתה רוצה או לא רוצה. דבר אחרון. אני רוצה לומר ממה התרשמתי בדין הזה. לדעתי זה לקח מאוד כללי כי אני האזנתי היטב לכל אחד ואחד. אני השתכנעתי שאוטונומיה לא תלך, כי אם זה לא הולך בקבוצה כזאת, בוודאי זה לא ילך בחוץ. מעבר לשאלה אם אני מסכים או לא מסכים, זה פשוט לא ריאליסטי הרעיון הזה.

גם שוויון לא ילך, אז מה?

עאדל מנאע: תלוי באיזה אמצעים אתה עושה את זה, לא באמצעים של אוטונומיה.

מה צריך להיות המודל בכלל בכל התחומים, וזאת המסקנה הכללית שאני רוצה להוציא. הקונפליקט בין יהודים וערבים והפערים ביניהם הם כל כך גדולים שכל דרך היא מהפכנית. בקונטקסט היהודי ערבי אוטונומיה היא בהחלט מהפכנית, אם לוקחים אותה ברצינות. ההבדלים בנרטיבים, בתפיסות, בפערים בחינוך, בהון וכולי כל כך גדולים כך שזה בלתי אפשרי. הדרך היחידה, אם אנחנו רוצים, זה ללכת על רפורמות, על תיקונים שלא יהיו יותר מדי קטנטנים כי אלו נעשים ממילא ולזה לא צריך קבוצה בשביל זה. אלא ללכת על תיקונים משמעותיים אבל שרחוקים מלהיות מהפכניים. זו הדרך האפשרית היחידה במצב ההיסטורי הנוכחי. כל דבר אחר ייצור התנגדות גדולה מאוד אצל היהודים, בעיקר אצל היהודים, כי היהודים הם הצד שמוותר במקרה הזה. יכול להיות שזה גם יביא לחילוקי דעות בתוך הערבים עצמם. למשל, לגבי אוטונומיה, לא כל כך ברור אם הערבים ביניהם לבין עצמם היו רוצים את זה בגדול, כי תהיה ביניהם תחרות גדולה מאוד על מי ישלוט באוטונומיה הזאת, איך לחלק את כל המשאבים החדשים וכולי.

באופן כללי אני רוצה לומר שהמודל שנראה לי הוא לא ללכת על דברים מהפכניים או שייראו כמהפכנים אלא ללכת על צעדים יותר מדודים, יותר מצומצמים אבל שיראו שינוי מהמצב הקיים.

מיכאל איתן: אני רוצה לומר תודה רבה. אני נוסע מכאן לאשדוד לטקס לציון זכרם של חללי מלחמת שלום הגליל.

חאלד אבו-עסבה: לא רציתי להתערב ולהעיר הערות ביניים למרות שנאמרו הרבה דברים. חלק מהדברים רשמתי לעצמי ואני

אחלק את דבריי לשניים. יש נקודות שהן ברמה מבנית ויש נקודות שהן ברמה קונספטואלית. אני אתחיל אולי בקונספציה. מבחינת קונספציה, שתי נקודות מרכזיות.

נכון שהאוטונומיה בחינוך היא חלק מאוטונומיה יותר גדולה. זאת אומרת, אין לי שום בעיה לבוא ולהצטדק ולומר שהנושא של החינוך הוא הנושא הכי מרכזי ויחד אתו בונים את הדור הבא וכולי וכולי, ואז לא לתת אוטונומיה בנושא של דת ובנושאים אחרים. גם אם הולכים לאוטונומיה תרבותית, בהחלט הולכים לרשות שידור של הערבים שהיא גם אוטונומית. כפי ששייח היום

תובעת רשות שלישית, אז גם הערבים יבואו ויתבעו ובהחלט מגיע להם, אם הולכים לאוטונומיה תרבותית, שתהיה להם רשות שידור משלהם ולא איזשהו משהו מלמעלה יגיד להם מה לעשות ומה לשדר ואיזה שירים לשים ומהם התכנים שיהיו שם. אם הולכים לזה, אז אני בהחלט מדבר מבחינה קונספטואלית על תפיסה של אוטונומיה גם בתחומים אחרים ולא דווקא בנושא של חינוך.

בנושא של חינוך. כשאני מדבר על נושא של חינוך, אז סמי הגדיר את זה בצורה מאוד מדויקת כי זאת היא הכוונה. אני, כאיש שחי בתוך עמי ושעסק גם במערכת החינוך, כאחד האנשים שהתפטרו ממערכת החינוך, ניהלתי בית ספר לתקופה של חמש שנים והתפטרתי מהמערכת הזאת, אני מכיר את מה שהולך שם. עאדל ציין דבר מאוד חשוב כשישבנו בחדר האוכל, בנושא של חוסר אמון שקיים אצל הציבור במערכת. אני אגיד מעבר לזה- לא רק חוסר אמון אלא שהמערכת כיום לא מטפלת בנושא של נרטיבים ושל חינוך לערכים, היא בורחת מזה, אין שום חינוך לערכים במערכת החינוך הערבית.

כך גם במערכת החינוך היהודית.

קריאת ביניים:

חאלד אבו-עסבה:

לא באותה מידה. יכולה להיות שביתה של שבוע ימים במגזר הערבי על-בסיס לא משנה מה, כשיחזרו יום אחרי לא יפתחו את הפה, לא ידברו על זה, כאילו שהדבר לא היה. זאת אומרת, לא ידונו בנושאים אקטואליים, לא דנים בזה. פשוט יש הסכם גינטלמני בין המורים ובין התלמידים שלא מדברים על זה. עוברים לסדר היום. ממשיכים הלאה. בתי ספר מלמדים ותו לו, וגם בזה הם לא מצליחים כל כך. גם ללמד הם לא כל כך מצליחים, שלא לדבר על נושא של חינוך ערכי. אני בהחלט מדבר על זהות ועל זהות לאומית ועל זהות תרבותית ועל זהות דתית. על זה אני מדבר. אני לא רוצה שהם יהיו מתייוונים. אני אומר את זה בגלוי. אני רוצה שהם יהיו ערבים גאים, פלשתינאים גאים, בד בבד אני גם רוצה שהם יהיו אזרחי מדינת ישראל.

אני יודע שקשה לתפוס את זה ויכול להיות שאנחנו ממש לא באים מאותה נקודה. זאת אומרת, כשאתם מסתכלים על זה, יכול להיות שזו תפיסה של הרוב שמסתכל על זה כי זה מאיים עליו, מאיים על ההגמוניה שלו באיזשהו מקום, ואני מסתכל על זה במשקפיים של המיעוט, של אני רוצה לקחת, ואני צריך באיזה מקום לבוא ולהבטיח לכם, לרוב, שאני אשמור על ההגמוניה שלכם. זאת אומרת, אני אשמר את זה, אל תפחדו. לכן התפיסות הן שונות. עאדל מנסה להסביר את זה ואני רואה איך הוא מתאמץ להסביר כמה שהערבים בישראל רוצים להיות ישראלים ושאינן סתירה. אני לא יודע למה קשה להסביר את זה. באמת אני לא יודע למה קשה להסביר את זה. אין סתירה – סמי, אתה מחייך – בין הזהות הלאומית לזהות הישראלית. זה מה שאני חושב. אני פלשתינאי מאוד גאה, אבל אני גם ישראלי, אני נלחם על הזכויות שלי בתור אזרח מדינת ישראל. אני לא יודע למה קשה להסביר את זה. או שאנחנו חוזרים לעבר כפי שעאדל ציין, חוזרים להיסטוריה, ואז אנחנו מנסים למצוא את העוול שאנחנו כביכול, במרכאות או לא במרכאות, עשינו לעם הזה ואנחנו לא מאמינים לעם הזה, הוא סתם עושה את עצמו. הרי אנחנו דפקנו אותו – סליחה על הביטוי – אז מה פתאום שעכשיו נתחיל להתחסד?

אתה מדבר בשם היהודים עכשיו.

קריאת ביניים:

חאלד אבו-עסבה:

כן.

אבל אתה לא שמח שאנחנו מושפלים בלבנון?

רות גביזון:

לא כיהודים.

חאלד אבו-עסבה:

כישראלים.

רות גביזון:

מה זה כישראלים? מי שכובש אדמה, צריך לצאת משם. יש לי עמדות פוליטיות, ברור לגמרי, אבל העמדה הפוליטית הזאת שלי צריכה להיות לגיטימית בתוך הפוליטיקה של מדינת ישראל. על זה אני נלחם.

אף חבר שמאל יהודי, חוץ מהשמאל הרדיקלי השולי ביותר בישראל, לא היה אומר הניצחון המתוק של החיזבאללה. אף אחד.

אז מה?

עאדל מנאע:

אז זה אומר שבאיזשהו מקום עמוק, ואני לא אומרת את זה בכעס, מכיוון שיש פה כל כך הרבה היסטוריה של

כעס, אתם רוצים שאנחנו נוכה. אתם תשמחו על כך.

לא. למה?

חאלד אבו-עסבה:

ככה זה יוצא.

רות גביזון:

אני רוצה שהעמדה הפוליטית שלי תהיה לגיטימית בתוך הפוליטיקה של מדינת ישראל, שאני אנסה לשכנע אותך לבוא לפוליטיקה שלי ואת תנסי לשכנע אותי לבוא לפוליטיקה שלך. אני רוצה ששנינו נהיה לגיטימיים בתוך המשחק הזה.

אני בדרך כלל חוד החנית שנותן תשובות מן הלב וממה שאני חושב באמת, ואני חושב שאני מייצג כאן הרבה

עאדל מנאע:

ערבים ישראלים. אני אומר לך באמונה מלאה, ומה שאני חושב גם הרבה ערבים ישראלים חושבים- אילו הייתה אפשרות שישראל תוכה ותחוסל, היום יש הרבה ערבים ישראלים שלא היו רוצים שהדבר הזה יקרה.

מסיבות אינסטרומנטליות.

סמי סמוחה:

נכון, אבל לא רק.

חאלד אבו-עסבה:

לא נכון. לא נכון. אני לא רוצה להסביר כי זה מרחיק אותנו.

עאדל מנאע:

אני מחזירה את שאלתי לחאלד.

רות גביזון:

אני רוצה ללכת לכיוון של מערכת החינוך. עלו פה שתי שאלות די רציניות ועל אחת מהן לפחות לא חשבת

חאלד אבו-עסבה:

מספיק, על הנושא של האיזון בין התכנים הייחודיים, הלאומיים, הדתיים, התרבותיים לבין האזרחות. זאת אומרת, ליצור איזושהי ליבה. הייתי רוצה שיהיו שלוש ליבות. ליבה שהיא ייחודית ליהודים, ליבה שהיא ייחודית לערבים וליבה שהיא ליבה משותפת, שהבסיס שלה הוא ליבה משותפת, או האזרחות. כך הייתי רוצה לבנות את הליבה הזאת ובהחלט יש מקום לבניית ליבה כזאת. נכון שצריך להתאמץ כדי לבנות אותה. וצריכים לשבת אנשי מקצוע ולחשוב לעומק, לא במשך שעותיים-שלוש. אולי צריך ליצור איזושהי קבוצת עבודה. אני לא יודע אם במסגרת המכון הישראלי לדמוקרטיה.

זה פרוייקט אחר.

קריאת ביניים:

פרוייקט אחר שצריך לבנות ליבה כזאת. זה נושא שלא חשבת

חאלד אבו-עסבה:

עליו מספיק ואני מאוד מודה לחברים כאן שהעלו את הנקודות האלה. אני לא חשבת מספיק על הנושא הזה של התבדלות והאם התבדלות יכולה לגרום לחוסר התקדמות ומוביליות טכנולוגית ובכלל. על זה אני לא אתן תשובות ואני לא אשלוף אותן. יכול להיות שיש בזה משהו, אבל זה עדיין לא מבטל את התביעה הראשית. זאת אומרת, צריך לחשוב על זה עוד יותר וצריך לקחת את המשתנה הזה של ילידים מול מהגרים. אבל צריך לחשוב קצת יותר למה גורם הבידול הזה, האם הוא באמת גורם לאיזושהי נסיגה או לאיזושהי התקדמות או לפחות הוא לא משפיע. זאת אומרת, הוא לא מתערב.

אני רוצה לצייר מצב כזה ומזה ללכת לנושא של רפורמה או תוכנית מורחבת או תוכניות חומש. הרי התוכניות האלה קיימות כיום. או שאנחנו באינטגרציה אבל כולנו מסכימים פה, בחדר הזה, שאינטגרציה לא יכולה להתקיים, לא רק בגלל שהערבים לא רוצים אלא שגם יהודים לא רוצים את האינטגרציה, ועאדל ציין את זה בתחילת דבריו.

לאיזה אינטגרציה אתה מתכוון?

יצחק רייטר:

אינטגרציה כללית.

חאלד אבו-עסבה:

של בתי-ספר?

יצחק רייטר:

לא. גם ברמה מינהלית. גם לעתיד. כבר אמר לי

חאלד אבו-עסבה:

בארבע עיניים איזושהו מנכ"ל משרד החינוך שלא יהיה בחיים

מנהל מחוז ערבי. זה כבר נאמר לי. ניסיתי לשאול אותו למה. הוא אמר שהציבור היהודי לא יתפוס שערבי ינהל את מערכת החינוך שלהם. אז גם אינטגרציה מבנית לא יכולה להתקיים. בואו נצא מההנחה הזאת, שיהיה הכל ברור. אינטגרציה לא יכולה להתקיים, בכל המובנים אינטגרציה לא יכולה להתקיים.

הצד השני זה ניתוק וזה ניתוק טוטלי. את זה אף אחד לא רוצה, לא היהודים וגם לא הערבים. מה שיש כיום זאת איזושהי מוטציה של המערכת הזאת, שפועלת באיזושהי צורה של מוטציה שהיא לא ברורה לגמרי. אמרה האלה מהו המבנה שעובד היום במשרד, כיצד הוא עובד, ואנחנו נמצאים על הרצף הזה, בין ניתוק לבין אינטגרציה, וצריך למקם את עצמנו באיזושהי נקודה על הרצף. מה שאני ניסיתי להציע כאן זה מינהל חינוך עצמאי. אני שם לב לרגישות הזאת למילה אוטונומיה ואני לא עומד על זה ואומר: לא, אנחנו נקבע את המילה. אפשר לרדת מהמילה הזאת, אבל אם הולכים לרפורמה ואם הולכים לתוכנית מורחבת וכולי, הרי זה קיים היום. דיברתי על חמישים ועדות שקמו, אז עוד ועדה קמה ועוד המלצות המליצה. מועצה מייעצת. אתה יודע מה אמר לי שר החינוך בזמנו, כשאני ריכזתי את העבודה של המועצה המייעצת? הוא אמר לי, יופי, אז יעצת, תודה; אני לא חייב לקבל את מה שיעצת, אתה יעצת, בסדר, אתה מועצה מייעצת. על זה הלכתי והתפטרתי.

זה גוף וולנטרי שהשר מינה.

יצחק רייטר:

אבל זו ועדה מייעצת, זו לא ועדה שמקבלת

חאלד אבו-עסבה:

החלטות. אתה יכול לייעץ. אנחנו על הרצף הזה. אני לא הייתי רוצה שההמלצות שיצאו מכאן יהיו עוד המלצות של עוד ועדה, של עוד תוכנית כזאת או אחרת, מורחבת, מצומצמת, רפורמה, אלא אם כן יש לזה בשר מסוים. זאת אומרת, כשאני אומר בשר, יש איזושהו עוגן, יש איזושהי סמכות, סמכות שמעוגנת גם בהסכמה של המשרד עם האוכלוסייה הערבית. מי בתוך האוכלוסייה הערבית, מה בתוך האוכלוסייה הערבית – על זה צריך לדון גם בתוך האוכלוסייה הערבית וגם

בכלל. אני מעלה את זה כקונספציה. אני לא מתאר פה איזושהו מודל מושלם אבל מבחינה קונספטואלית זה מה שאני מבקש.

מרדכי קרמניצר: אני חושב שמה שכדאי לסכם בעניין הזה הוא שיש לנו צוות עבודה שהתחיל לעבוד, שזה חאלד והאלה. הייתי מציע להוסיף לו אדם או שניים כדי לנסות להוציא מהדיון הזה איזושהו נייר.

אליעזר דון-יחיא: לפני שאנחנו מסכמים דבר כזה, אולי כדאי להזמין לכאן, כפי שעשינו לגבי ראש השב"כ, מישהו בעל תפקיד בכיר במשרד החינוך, אולי יושב-ראש המזכירות הפדגוגית החדש, פרופסור מישל אביטבול.

רות גביזון: אולי קודם נראה מה קורה בהמשך פעילות הקבוצה.

חאלד אבו-עסבה: אני לא יודע אם מישהו מהמערכת. אולי מישהו שהיה מנכ"ל משרד החינוך.

אליעזר דון-יחיא: בכל-זאת כדאי לשמוע מהן התגובות באמת. אנחנו דנים בינינו לבין עצמנו.

דוד קרצ'מר: חאלד מכיר את המערכת הזאת לפני ולפנים.

אליעזר דון-יחיא: אני מדבר על מישהו בעל סמכות שנוכל לשמוע את דעתו.

חאלד אבו-עסבה: אני אתן דוגמה מאותו תחום ואעשה זאת ממש בקצרה ולא ארחיב. אמרתי קודם שמונית על-ידי השר וילנאי

כחבר בוועדת פרופסור זוהר. אני הייתי הנציג של האוכלוסייה הערבית בתוך ועדה של עשרה אנשים שכתבה את דו"ח התרבות 2000. אחת ההמלצות של הוועדה הייתה אוטונומיה לתרבות ערבית. אוטונומיה תרבותית. הצלחתי איכשהו להשחיל את זה ולשכנע שם, למרות שבהתחלה לא הבינו על מה אני מדבר, אבל זה התקבל. יתרה מזאת, עכשיו השר וילנאי מינה תת-ועדה לתרבות הערבית שתנסח את ההצעה לאוטונומיה תרבותית ערבית. אני חבר גם בוועדה הזאת. הוועדה שדנה בנושא הזה מורכבת רק מחברים ערבים.

אני לא יודע מה יצא מזה בסוף, אבל אחת הנקודות שבאמת רציתי להזכיר- היה דיון בוועדת חינוך ותרבות של אורלב והיו עוד כמה חברי כנסת ערבים ויהודים; דיברנו שם על כך שלא נקרא לזה אוטונומיה תרבותית. למשל במינהל התרבות נקרא לזה מינהל תרבות ערבי עצמאי. זאת אומרת, לא יקראו לזה אוטונומיה תרבותית בתוך משרד המדע התרבות והספורט, אלא כדי לנטרל את החששות, הפחדים והתגובות העוינות למילה אוטונומיה בתוך משרד המדע התרבות והספורט, נקרא לזה מינהל תרבות. במקום גף תרבות ערבית היום זה ייקרא מינהל תרבות ערבית ולמעשה התוכן יהיה פחות או יותר כמו באוטונומיה. שוב, היה שם גם אורלב וגם אחרים שאמרו בסדר. ההפחדה הזאת, כשכל הזמן אומרים מה הציבור יגיד וכולי, אני לא בטוח על איזה ציבור אנחנו מדברים, וחוף מזה אנחנו בהחלט חוד חנית כאן, אנחנו מנסים לחדש ולשנות ולא ללכת רק לפי הקונצנזוס של הרחוב כי אחרת אין לנו מה לעשות.

עדנה אולמן-מרגלית: אתה בעצמך אמרת שלא עם המילה אוטונומיה.

חאלד אבו-עסבה: לכן אני אומר, גם בנושא החינוך וגם בדברים אחרים אפשר לצקת תוכן שהוא למעשה תוכן של אוטונומיה

בלי לקרוא לזה אוטונומיה.

עדנה אולמן-מרגלית:

חאלד אבו-עסבה: זה מתוך הניסיון שלי בתחום אחר שהוא למעשה קשור לזה.

אליעזר דון-יחיא: לגבי ההערה שלך, כשאתה דיברת על צרפת ועל הולנד. אם מותר, כמה משפטים. שתי הדוגמאות לדעתי לא

תופסות. צרפת זה לא ממשי לגבינו מכיוון ששם יש איזושהי הסכמות פחות או יותר, כך שזה לגיטימי לתבוע מכל אזרחי צרפת שיסגלו את עצמם לתרבות הצרפתית. כאן אין. לא מהצד הערבי ולא מהצד היהודי. זה כבר נאמר כמה וכמה פעמים. אין הסכמה.

עדנה אולמן-מרגלית: כמודל קצה, חשוב לדעת שיש דבר כזה.

אליעזר דון-יחיא: זה שיש דבר כזה, זה ברור.

עדנה אולמן-מרגלית: זה חשוב כי זה מודל קיצוני שאומר מה הרווח ומה ההפסד מנקודה מסוימת.

אליעזר דון-יחיא: זה לחלוטין לא רלוונטי לגבינו.

לגבי העניין הזה של הולנד, שם כאילו האוטונומיה היא זו שהביאה לבעיות – אני לא בטוח שזה הגורם ויש לי את הדוגמה של בריטניה. בבריטניה אין אוטונומיה חינוכית למיעוטים ויש בעיות מאוד קשות. יש דוח עצום על החינוך של בני מיעוטים. אגב, זה מאוד מעניין שיהודים לא מוזכרים שם כי יהודים לא מוגדרים כמיעוט אתני בבריטניה. אבל יש שם בעיות קשות ביותר, כך שהבעיות כנראה לא קשורות לעניין האוטונומיה.

עאדל מנאע:
פרופסור דוד קרצ'מר ואת השני כתבה פרופסור רות גביזון. השאלה היא האם אנחנו רוצים לעשות כמו במושב הקודם- ניתן לכל אחד מכם לחדד דברים ולהציג אותם כדי להכניס את האנשים לתחום, כי גם אלה שקראו את זה בימים האחרונים, יתכן ששכחו.

רות גביזון:
אני מציעה שלא נעשה זאת יחד כי למרות שדנים בשינויים תחקיטיים, קשת הנושאים היא מאוד מאוד רחבה.

דוד קרצ'מר:
אני חושב שהנייר שלי מדבר אד-הוק. אני הצגתי כאן כמה שינויים שאני רואה אותם בחקיקה, אבל ציינתי במפורש שאלו דברים שמתבקשים מאליהם והם לא קשורים להצעות אופרטיביות מהותיות שהקבוצה הזאת תאמץ.

כפי שראיתם, חילקתי את ההצעות שלי בעצם לשני חלקים. החלק הראשון הוא מה שאני מכנה המישור החוקתי העקרוני, ולאחר מכן המישור היישומי יותר. בקיצור נמרץ. במישור החוקתי העקרוני, קודם כל ביטול סעיף 7א(1) לחוק יסוד הכנסת. לדעתי זו אחת הטעויות הקשות ביותר שנעשו בתחיקה של מדינת ישראל. לקבוע בחוק יסוד את הרעיון הזה שמדינת ישראל תוגדר כמדינתו של העם היהודי מבלי להזכיר בכלל שכמדינה דמוקרטית היא גם מדינתם של כל אזרחיה, אזרחים ערבים ויהודים כאחד.

יצחק רייטר:
אתה מציע לבטל אותו או להוסיף תוספת?
דוד קרצ'מר:
אני מציע לבטל לחלוטין את הפסקה הזאת בסעיף 7א(1).

עדנה אולמן-מרגלית:
ממתי החוק הזה?
משנת 1985. זה אחרי כהנא. המטרה המקורית הייתה להכניס לחוק סעיף ששולל רשימות גזעניות, אבל באותה הזדמנות חגיגת הכניסו גם את העניין הזה.

אני מבחין פה - וזה מאוד מאוד חשוב לדעתי - בין המשמעות היישומית של הסעיף הזה לבין המשמעות הסימבולית. האמת היא שאני מודאג יותר מהמשמעות הסימבולית, משום שמעשית לסעיף הזה אין משמעות רבה היום. אפשר לעקוף את הסעיף הזה ובית-המשפט העליון נתן לו בשנים האחרונות פירוש מאוד מאוד מצמצם. אני לא חושש מפסילתן בפועל של רשימות, זאת לא הבעיה, הבעיה היא יותר עקרונית.

אני צריך להזהיר, וזה צוין גם בנייר הזה ואני חוזר על הדברים כי אני לא רוצה להטעות. עדיין יישאר בתוקף סעיף 5 לחוק המפלגות, והסעיף הזה אומר שאין לרשום רשימה ששוללת את מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית. אנחנו דנו בזה ואני לא אחזור על כל הדיון של ההגדרה של מדינת ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית.

קריאת ביניים:
אז אין לך התנגדות לזה.
דוד קרצ'מר:
יכולתי להציע לבטל את שניהם, אבל אני נוטה לחשוב שהסיכוי לשכנע היום במדינת ישראל לבטל את העניין הזה של סעיף 5 לחוק המפלגות שואף לאפס. בעניין הזה, מה שמעניין אותי בראש ובראשונה זה העניין הסימבולי ולא העניין המעשי. אני הייתי חושב שיש סיכוי מסוים, לאור קיומו של סעיף 5 לחוק המפלגות, לבטל את סעיף 7א. לי אין בעיה עם הגדרת מדינת ישראל כמדינה יהודית, כמובן בתנאי שמאמצים את הקונספציה שלי של מהי מדינה יהודית.

סמי סמוחה:
נגיד שאפשר היה לבטל את סעיף 5 בחוק המפלגות, היית מבטל אותו?
דוד קרצ'מר:
כן. הייתי מבטל אותו אבל לא מאותן סיבות אלא מסיבות אחרות- אני בכלל לא מאמין באילוצים לרשימות מפלגות, חוץ מהעניין של המחויבות לכללי המשחק.

סמי סמוחה:
מדינה יהודית ודמוקרטית בשני חוקי היסוד, גם היית מבטל?

דוד קרצ'מר:
מלכתחילה הייתי מבטל אותם. לא הייתי כולל את זה בכלל בחוקי היסוד.

אלה בלפר:
אתה יודע כמה כנסים היו מתבטלים וכמה ספרים לא היו נכתבים?

דוד קרצ'מר:
זה נכון אבל אני יכול להציע לך כל מיני נושאים אחרים לכנסים. אני מלכתחילה בוודאי לא הייתי כולל את העניין הזה. לפי תפיסתי כל העסק הזה מיותר לחלוטין, הוא לא מוסיף שום דבר לחוקי היסוד האלה חוץ מהצורך של המשפטנים לקיים כנסים ולכתוב מאמרים וספרים. מעשית לשני חוקי היסוד האלה אין שום משמעות.

סמי סמוחה:
משמעות סימבולית.
דוד קרצ'מר:
הסימבוליקה כבר קיימת.

אליעזר דון-יחיא: אתה מתייחס רק למדינה יהודית או גם למדינה דמוקרטית? אתה מוכן לוותר גם על הסעיף שמאפשר לפסול

רשימה בגלל שהיא מתנגדת לדמוקרטיה?
דוד קרצ'מר: כן, כל עוד אי אפשר לאשר

רשימה גזענית. המשפט הבינלאומי מחייב כל מדינה להוציא מחוץ לחוק גופים גזעניים. לגבי דמוקרטיה, הניסיון מראה שיש חשש מאוד גדול לשימוש לרעה. לכן הייתי מסתפק ברעיון הזה אם המדינה איננה דוגלת בשימוש באלימות אלא בכללי הדמוקרטיה. אבל זה ויכוח אחר ואני לא מציע להיכנס לזה. לגבי חוקי יסוד, גם שם לא הייתי כולל את המושג מדינה יהודית ודמוקרטיה. אבל אני לא מציע לנסות להתמודד עם זה כרגע. אני חושב שאין לזה הרבה סיכויים.

הדבר השני זה חוק מאוד בעייתי, חוק מעמדה של ההסתדרות הציונית העולמית והסוכנות היהודית בארץ ישראל, ולדבר הזה יש השפעה ממשית. זה לא רק עניין סימבולי משום שזה נתן מעמד - פעם לגוף אחד, היום לשני גופים אבל בתוך מדינת ישראל זה בעיקר הסוכנות היהודית - פורמלי חוקי של גוף מעין ממשלתי. הקשיים הם ברורים לחלוטין. בעוד שלפחות לפי העקרונות המשפטיים הקיימים, כפי שהם מיושמים לאחרונה, מוסדות המדינה מחויבים לעקרון השוויון-אם אני לוקח את פסק-הדין בעניין קציר, על סמך זה בית-המשפט לאחרונה פסל את הרעיון שהמינהל מחכיר מקרקעין לסוכנות ואחר כך בעצם מאפשר לסוכנות להפלות בהקצאת המקרקעין. אותו דין לא חל על הסוכנות היהודית. הסוכנות לפי התזכיר והתקנות שלה בעצם מחויבת לפעול לטובתם של יהודים ויהודים בלבד. אז יש לנו מצב שבו האפליה הזו מעוגנת בתוך החוק של המדינה, כאשר יש הסכמים בין המדינה לבין הגופים האלה. ההסכמים נעשים מכוח החוק הזה ועל-פי ההסכמים האלה יש תפקידים מסוימים שנמסרו לאותם גופים ובראשם התיישבות חקלאית. ברור שהתוצאה היא שמאז הקמת המדינה הוקמו עשרות ואולי מאות ישובים חקלאיים ואף אחד מהם לא הוקם לערבים.

זה מעניין מבחינה היסטורית- כאשר בן-גוריון הביא את הצעת החוק לקריאה ראשונה בכנסת ב-1952, קם אז חבר כנסת מטעם מפא"י, אליעזר לבני, והתנגד לקבלת החוק הזה. הוא אמר אז שכבר הוקמה מדינה יהודית, ואלה מוסדות של המדינה שבדרך; כיון שהמדינה איננה בדרך אלא היא כבר קיימת, אין לנו צורך באותם גופים. אז בן-גוריון אמר שיש שיקולים אחרים. סתם ולא פירש. אני חושב שהשיקולים היו משני סוגים. שיקול אחד זה, במפורש, לאפשר אפליה בעניין הזה והיה שיקול אחר של איסוף כספים בחו"ל.

עדנה אולמן-מרגלית: אם מבטלים את המעמד המיוחד, מה נשאר?
דוד קרצ'מר: אני חושב שהם יכולים לפעול כגופים וולנטריים שאין להם שום יתרונות על-פי חוק.

לעשות הפרטה.
קריאת ביניים:
דוד קרצ'מר: הם יכולים להירשם כעמותות, ואז לא יהיה להם

ייצוג. כשכתבתי את הנייר, ציינתי שני חוקים שמציינים שהנציגים של הסוכנות ושל ההסתדרות הציונית יושבים בגופים ממשלתיים, אבל אחר כך עשיתי סקירה יותר יסודית ויש הרבה גופים כאלה.

זה גם מבטא, למשל, את המשכורות שמושוות למשכורות שרים?
עדנה אולמן-מרגלית:

זה יישאר עניין פנימי של הסוכנות והסוכנות תקבע את המשכורות.
דוד קרצ'מר:

את זה לא המדינה קובעת.
עדנה אולמן-מרגלית: לא, המדינה לא קובעת את זה. אני לא נכנס לזה.

דוד קרצ'מר: יש גופים משותפים לממשלה ולסוכנות היהודית. אני לא נכנס לזה כרגע, מכיוון שמדובר ברפורמה כללית בכל הנושא של הקרקעות, אבל יש כמובן את הבעיה של המבנה של מינהל מקרקעי ישראל. יש להם כמעט חמישים אחוז בייצוג בתוך מועצת מינהל מקרקעי ישראל. הקרן הקיימת הוא מוסד של ההסתדרות הציונית.

אני מבין שאתה כן שוקל את השיקול למה יש סיכוי ולמה אין סיכוי. פה אתה מציע הצעה שהיא מאוד

בעייתית. לכן השאלה היא אם לא כדאי לתת אופציה שתבוא במקום ביטול- שהגופים האלה ישנו את החוקות שלהם כך שכאשר מדובר בפעולתם בתוך מדינת ישראל, הם יהיו מחויבים לעקרון השוויון לגבי אזרחי המדינה.
מרכזי קמניצ'ר:

אני חושב שזה הרבה פחות ריאלי משום שכל הטענה של הגופים האלה, מאז ומתמיד, היא שהם אוספים כסף

מיהודים בחו"ל.

זה חלק מהדיון.

עאדל מנאע: אם אתם שואלים אותי אם זה ריאלי- אני לא אומר לכם שאפשר לבטל את זה מחר בבוקר. אבל אני חושב

שהיו קולות בעבר שדווקא דגלו בעניין הזה, ויש חילוקי דעות גם במערכת השלטון לגבי עצם מעמדם של הגופים האלה. לכן אני לא משלה את עצמי שמחר בבוקר יאמצו את ההצעה הזאת, אבל אני לא חושב שהיא הצעה חסרת סיכוי. לפעמים משתמשים בעניין הזה. לפני כמה שנים היה עניין שהגיע לשולחנו של היועץ המשפטי לממשלה, בנוגע למדיניות של המשרד לקליטת העלייה שרצה לעודד ישראלים – זה היה לפני העלייה מברית-המועצות – יהודים לחזור למדינת ישראל. קבעו קריטריונים לתת כל מיני הטבות שניתנות לעולים חדשים גם לתושבים חוזרים. מה היה הקריטריון? שזה יינתן לכל אזרחי ישראל ששהה, נניח חמש שנים, בחו"ל וחוזר אבל בתנאי שאלמלא אזרחותו הוא היה זכאי לעלות לארץ לפי חוק השבות. אז רובינשטיין פנה ליועץ המשפטי לממשלה וביקש את חוות דעתו בנושא הזה והוא אמר, נכון, זה בלתי חוקי. המשרד לקליטת העלייה מחויב לעיקרון השוויון. תנו לסוכנות היהודית. אז משתמשים בזה כדי לעקוף את העסק.

ההמנון הלאומי. כאן באמת אני לא יודע אם יש מה לעשות עם מה שעשו ב-1994. במשך הרבה שנים השאירו את כל הנושא של ההמנון, של התקווה, בנושא עמום לחלוטין, בכוונה תחילה, כי ידעו שאי אפשר למסד את העניין הזה. איך אפשר בכלל לצפות מערבים אזרחי מדינת ישראל לראות את ההמנון הזה כהמנון שלהם. עד שבא החוק הזה ב-1994 שבא להסדיר סוגייה ספציפית, וזה הנושא של ישיבת הפתיחה של כנסת חדשה, ואז עיגנו בחוק את התקווה וקבעו את הנוסח וכולי.

פה אני מודה ומתוודה, אני לא יודע מה הסיכויים בעניין הזה. אני לא בדקתי את זה ואינני יודע, אבל לדעתי במישור העקרוני אנחנו חייבים לנקוט עמדה בעניין הזה. זה פשוט לא נראה לי מתקבל על הדעת שזה יכול להיחשב היום כהמנון של המדינה. אפשר לחשוב על פתרון שיהיו שני המנונים, זה גם קיים במדינות מסוימות, והיהודים ישירו את שניהם או שהערבים ישירו רק אחד. זאת גם אפשרות, אבל המצב כפי שהוא לא יכול להישאר.

במישור היישומי צינתי כמה דברים ספציפיים. הנושא של האפליה, יש לנו חוק בנושא של האפליה בתעסוקה, אין לנו חוק לגבי איסור האפליה בכל מיני מישורים אחרים ובראש ובראשונה בדיוור. צריך להיות חוק כזה בדומה לחוקים שקיימים במדינות אחרות. קיום חוק כזה כשלעצמו איננו מספיק. לכן אני מציע כאן הקמת נציבות לזכויות אדם.

אני מוכרח לומר ששר המשפטים ביילין דוגל ברעיון של הקמת נציבות לזכויות אדם במדינת ישראל. אני עומד בראש פרויקט מטעם מרכז לזכויות אדם באוניברסיטה העברית, שמציע מודל להקמת נציבות, והוא מחויב לעניין הזה. מה יצא מזה אנחנו לא יודעים. אנחנו צריכים להגיש את ההמלצות עד ה-1 בפברואר, ומי יודע אם הוא יהיה שר המשפטים אז. גם הוא לא יודע.

עדנה אולמן-מרגלית: אתה מציע שאנחנו נציע את זה?

דוד קרצ'מר: כן. בוודאי, אנחנו צריכים להציע את זה.

לגבי השפה הערבית, דיברנו על זה. מבחינה משפטית פורמלית השפה הערבית היא שפה רשמית במדינת ישראל. אתם יודעים שיש בג"ץ שהוגש לגבי השילוט בכבישים הבין-עירוניים, שם בג"ץ נתן למע"ץ חמש שנים לדאוג לכיתוב בערבית בכל השלטים בכבישים הבין-עירוניים, ויש עתירה תלויה ועומדת נגד חלק מהרשויות המקומיות שבהן יש הרבה תושבים דוברי ערבית, לחייב גם אותן. אני חושב שאת הדבר הזה צריכים להסדיר בחוק בנושא הזה, לא רק לגבי השילוט אלא גם לגבי תרגומם של חוקים וכל מיני הודעות רשמיות אחרות. יש למשל בחוק התכנון והבנייה הוראות בעניין הזה אבל בחלק מהחוקים זה לא קיים. מתרגמים את החוקים האלה אבל יש פיגור מאוד גדול בתרגום החוקים.

לגבי חוק מרשם אוכלוסין. כאן, מסיבות אחרות כמובן, ההצעה הזאת אולי תתקבל. סיבות שקשורות יותר לרישום יהודים ולא לרישום ערבים. אבל אני לא רואה שום צורך במדינה דמוקרטית לרשום במרשם האוכלוסין את הלאום של האדם.

קריאת ביניים: אתה מתכוון בתעודת הזהות?

דוד קרצ'מר: לאו דווקא בתעודת הזהות. תעודת הזהות

משקפת את מה שרשום במרשם האוכלוסין.

מה לגבי רישום הדת?

קריאת ביניים:

דוד קרצ'מר: לרישום הדת, מכל מיני סיבות אחרות, יכול להיות שיש הצדקה. זה מטריד אותי פחות במישור הנוכחי

משום שהייתי אומר שמקובל מאז ומתמיד שאם אדם בא ואומר שלא רוצה שירשמו לו דת בכלל, אז מכבדים את בקשתו ולא כופים על אף אחד. כל אחד יכול לומר שהוא לא רוצה.

אי-אפשר יהיה להבחין בין ערבי ובין עולה.

קריאת ביניים:

דוד קרצ'מר: זה בכל מקרה לא רשום בתעודת הזהות. הרי החוק מחייב

רישום פרטים מסוימים במרשם האוכלוסין, אחר-כך יש תקנות שקובעות מה מתוך הפרטים האלה יירשם גם בתעודת הזהות. לאום רשום בתעודת הזהות, הדת לא, ולא צריכים לרשום את זה בתעודת הזהות. זה לא מעניין.

רות גביזון: אם אדם אומר שאין לו לאום, רושמים לו לאום

בניגוד לרצונו?

לא. כותבים "לא רשום".
יש להם הרבה קטגוריות. בטח לא מה שהאדם
אומר, זה מה שקובע.
לא מחייבים אדם לרשום לאום.

דוד קרצ'מר:
עדנה אולמן-מרגלית:

אליעזר דון-יחיא:
עאדל מנאע:
אנחנו מתחילים את הדיון. כמו שראיתם דייב
הציג את מה שהוא כתב בנייר ולפני שאנחנו פותחים את הדיון
אני רוצה להזכיר לכם שישנו הנייר השני של רותי שדן בדברים אחרים שלא עלו כאן כמו העניין
של התאזרחות, אזרחות, חוק השבות וכולי. זה גם כן עניין משפטי אבל נפרד ולכן לא להעלות את
הנושאים האלה. תקף נסיים את הדברים שבהם דן הנייר של דייב ואחר-כך נדון בעניין אזרחות,
התאזרחות, חוק שבות וכולי.

דוד קרצ'מר:

אני ראיתי את הנייר של רותי לפני שכתבתי את
הנייר הזה ולכן לא התייחסתי לאותן נקודות.
גם אנחנו נעשה את ההפרדה הזאת ונשמור מקום
וזמן לדיון בנייר של רותי.

עאדל מנאע:

אולי נשמע את הנייר של רותי? זה מאוד קשור.
אולי באמת כדאי לאחד אותם למרות שרותי
מתעקשת שנקיים דיון נפרד.

אליעזר דון-יחיא:
עאדל מנאע:

אם אתם רוצים שיהיו עוד דברים על השולחן,
אפשר.

רות גביזון:

לדעתי הנושא של חוק השבות הוא נושא כל כך
מורכב וכבד, ולכן אולי כדאי לדון בו בנפרד.

קריאת ביניים:

יש דבר אחד שדייב התייחס אליו וגם אני
התייחסתי אליו, ואנחנו מתייחסים אליו פחות או יותר אותו
הדבר, וזה העניין הזה של הכללת המדינה היהודית בתוך כל מיני מסמכים. גם אני חושבת שלא
צריך היה להכליל את זה במסמכים. חבל שהכלילו את זה במסמכים וכשאנחנו כותבים מסמכים
אנחנו לא צריכים להכליל את זה. אני אומרת שזה לא מיותר את השאלה של המהויות של
המדינה וחלק מההסדרים שקשורים לעובדה שהמדינה היא מדינה יהודית במובנים מסוימים
שלה. אני לא לגמרי מסכימה עם כל ההמלצות של דייב, אבל בואו נתחיל לדבר עליהן.

רות גביזון:

שאלת הבהרה בלי לנקוט עמדה. מה היה
הרציונאל לסלקציה הזאת של החוקים האלה? למה דווקא
החוקים האלה? הרי אתה טיפלת בספר שלך בעשרות חוקים, בתקנות, ועכשיו אתה בא עם איזה
מדגם. איך עשית את המדגם הזה?

סמי סמוחה:

זה לא מדגם. אני בכוונה תחילה לא טיפלתי בכל
המערכת של האזרחות, חוק השבות, משום שרותי טיפלה בזה.
אני חושב שהדברים האחרים לא מעוגנים בתוך החקיקה.

דוד קרצ'מר:

וזה נוגע למדיניות של הקבוצה הזאת.
בספר יש עשרות דברים. למשל, אתה יכול להגיד
שזה לא חשוב, המעמד של יד בן-צבי למשל.

עדנה אולמן-מרגלית:
סמי סמוחה:

אני הבאתי את הדברים האלה רק כדי להדגים עד
כמה הרעיון של מדינת ישראל כמדינה יהודית בא לידי ביטוי
בתוך החקיקה, אבל אני כשלעצמי לא רואה אותם מעבר לכך כחוקים שמפלים. אלא אם כן אתה
כמובן לחלוטין חושב שלמדינה לא יכול להיות שום סממן של מדינה יהודית.

דוד קרצ'מר:

זאת אומרת, הקונספציה היא מדינה יהודית
ואלה דברים שמאוד מפריעים או בוטים מאוד.

סמי סמוחה:

שיוצרים סתירה מהותית בין המדינה היהודית
ובין מדינה דמוקרטית. כן.

דוד קרצ'מר:

שני דברים והם הפוכים זה מזה. מצד אחד יש שני
דברים שדייב מציע לבטל שאני חושבת שבאמת ימנעו הרבה

אלה בלפר:

בעיות ויבטלו הרבה בעיות, גם בהגיון וגם בסתירות החווייתיות. יכול להיות שהן יעזרו לתחושת
האזרחות, לחוויית האזרחות של הערבים. אתה הצעת להשאיר את יהודית ודמוקרטית ולבטל
את סעיף 7א. זה כן. גם חוק מרשם אוכלוסין, אני חושבת שביטול חוק מרשם אוכלוסין, קודם כל
הרבה יהודים ישמחו על כך כי זה ודאי יבטל המון בעיות מבעיות שונות שאנחנו מתלבטים בהן.
אבל מצד שני, דווקא מכיוון שאני חושבת שאנחנו צריכים לחנך את העם – מילה מאוד גסה
ומאוד מכוערת – לקראת מושגים כמו אוטונומיה, אפליה מתקנת, שוויון זכויות אזרחי של
האזרחים הערביים והישראליות המלאה של ערבים ויהודים כאחד, דווקא בגלל זה אני מאוד
חוששת מן ההיבט הסימבולי, אם אנחנו לוקחים את כל הנייר שיצא כעסקת חבילה. אם לוקחים
את כל הנייר שיצא כעסקת חבילה, אני חושבת שזה מאוד ירתיע דווקא בגלל ההיבטים הסמליים.

הדבר המרתיע ביותר פה זה ההמנון. הייתי מתנגדת לביטול ההמנון. אני לא הייתי בוחרת בהמנון הזה אם הייתי צריכה אותו. זאת אומרת, גם כיהודיה, אני לא התאהבתי בו אף פעם, אבל המנון לא בוחרים. כל מי שלומד קצת לאומיות יודע שהמנון זה דבר קבוע, זהו. אני גם לא הייתי בוחרת בשם שלי, אלה, אבל זהו, כך קראו לי. אם ההמנון כבר קיים, אני חושבת שאולי צריכים לחשוב על תוספת, על שינוי, על מלים, אבל לא ביטול.

דוד קרצ'מר: לא הצעתי את ביטול ההמנון. הצעתי ביטול העיגון החקיקתי של ההמנון. אני מסכים אתך שאת ההמנון אי

אפשר לבטל.

אליעזר דון-יחיא:

לא, אתה הצעת לפעול לאימוץ המנון חלופי. אני אמרתי שיש לבטל הכרה סטטוטורית בהמנון.

דוד קרצ'מר:

להוסיף בית.

קריאת ביניים:

אלה בלפר:

להוסיף בית זה לא המנון חלופי. יש דינמיקה. המנון חלופי הוא כשאתה מבטל אחד ושם במקומו אחר.

אליעזר דון-יחיא:

הנושא הוא נכבד ביותר וכמו שאלה אמרה הרבה דיו נשפך על זה והרבה קולמוסים נשברו על הנושא הזה.

אני באמת לא מציע, לא לעצמי ולא לאחרים, להתחיל כאן בדיון עקרוני בסוגייה הנכבדה מאוד הזאת של מדינת ישראל כמדינה יהודית.

אני אומר מה אני מקבל וממה אני מסתייג. אני בהחלט מקבל את מה שאתה הצעת בסעיף א', זאת אומרת, ביטול סעיף 7 לחוק יסוד הכנסת והייתי מוסיף לזה גם את סעיף 5 לחוק המפלגות.

אני חושב שזה באמת אנטי דמוקרטי.

את כל הסעיף?

דוד קרצ'מר:

אני חושב שיש זכות מלאה, גם אם אני נגד זה, למישהו לחשוב

אליעזר דון-יחיא:

שמדינת ישראל לא צריכה להיות מוגדרת כמדינה יהודית. יש לו זכות מלאה לומר את זה ולתת לזה ביטוי, כפי שכאן אנחנו שומעים, וגם להתארגן כמפלגה פוליטית שזה הדגל שלה, זו הסיסמה שלה. יתר על כן, אני גם לא חושב שרצוי לפסול רשימה בגלל שהיא נחשבת לא דמוקרטית כי באמת אין לדבר סוף וזה בעייתי מאוד. כן, אפשר לשלול רשימה שמטיפה לשימוש באלימות, גזענות, כך שאני מאוד תומך בסעיף א'.

חוק האוסר אפליה בדיון, בשירותים שונים – אני בהחלט תומך בזה. הקמת נציבות לזכויות אדם. גם ערבית כשפה רשמית.

רות גביזון:

נניח שאדם מפרסם מודעה להשכרת דירה ויבוא אדם שהוא ערבי, והמשכיר יגיד לו: יש לי פה בית עם עוינות רבה מאוד וזה לא נוח לי ולכן אני לא משכיר לך את הדירה. אתה רוצה שהוא יהיה עבריין חוץ מזה שיהיה עליו לחץ? אתה רוצה שנגיש נגדו תביעה פלילית?

אליעזר דון-יחיא:

יש בעיה מעשית. אולי לא חשבת עד הסוף. יש באמת בעיה מעשית לגבי זה. אני תומך בזה שלא תפורסם מודעה האומרת שהדירה להשכרה ליהודי בלבד. אני חייב לומר שאם מישהו יבוא ובאמתלות שונות ידחה אדם אחר מכל מיני תירוצים, זה נורא קשה למנוע את זה. זה בלתי אפשרי בכלל.

דוד קרצ'מר:

הוא אומר במפורש שהוא לא משכיר לך בגלל שאתה ערבי. אני שאלתי וקיבלתי תשובה.

רות גביזון:

אני אומר שזה מאוד קשה ליישם את זה.

אליעזר דון-יחיא:

הקמת נציבות לזכויות אדם – בוודאי שלא צריכה להיות לכך התנגדות לדעתי. ערבית כשפה היא מוכרת כשפה רשמית – באמת צריך יותר ליישם את זה בשלטים וכולי, אני בהחלט בעד זה. אמרתי למה אני מסכים ועכשיו אומר מה נראה בעיני בעייתי. ביטול מעמדה של ההסתדרות הציונית העולמית – אני לא יודע. זאת אומרת, אני לא יודע אם החוק אומר שיש לסוכנות היהודית מעמד מיוחד. מזה אני מסתייג. אני לא רואה בזה פגם מהותי.

גם אם לא משלמים ארנונה?

סמי סמוחה:

לא.

קריאת ביניים:

רות גביזון:

יש לך הגנה מוחלטת מתביעה על לשון הרע אם אמרת דברים בישיבת ממשלה, בישיבת כנסת או בישיבה של הסוכנות היהודית.

אליעזר דון-יחיא:

להסתדרות הציונית יש זכויות היסטוריות בהקמתה של מדינת ישראל ואני מבין אדם שאינו יהודי וגם אדם שהוא יהודי ששולל את זה. אני לא רואה בזה פגם מהותי באופייה הדמוקרטי של מדינת ישראל או אפילו פגיעה קשה בעיקרון השוויון. מלבד זה שזה באמת לא ריאלי, להצעה הזאת אין סיכוי להתקבל. לגופו של עניין, אני לא הייתי עולה על בריקדות ומתנגד לה, אבל אני גם לא מתלהב ממנה.

לגבי ההמנון הלאומי. כמו שאלה אמרה, אני לא מתלהב כל כך מהתקווה. אני לא יודע, מישהו הציע בשעתו שההמנון יהיה "שיר המעלות ושוב ה' את שיבת ציון...", שזה נראה בעיני יותר יפה. אבל כמובן שזה לא יענה על הבעיה שלך. אתה לא מציע להחליף את התקווה בשיר המעלות. המנון לאומי, אני חושב שקשה לו להיות מוסכם על כולם, אבל זה לא אותו הדבר. אני מסכים. אם ההמנון הלאומי של בריטניה הוא אל מלך נצור, יש מי שמתנגד עקרונית למשטר המלוכה. בסדר, זה פוגע ברגשותיו. אבל זה לא אותו הדבר, אני מסכים שזה לא אותו הדבר. אני לא בקי בהמנונים, אני מניח שיש מוטיבים נוצריים גם בהמנונים לאומיים של כל מיני מדינות, בוודאי בסמלים של מדינות, יש את הסמל של הצלב וכולי. עם כל זה שאני יודע שיש כאן בעיה לחלק מאזרחי מדינת ישראל, בעיה קשה עם ההמנון הזה, אני אסתייג מההצעה להחליף אותו כי הוא חלק מהזיכרון ההיסטורי של מדינת ישראל ושל המערכה, המאבק הקשה והממושך על הקמתה של מדינת ישראל. אני לא יודע, אם לא היה המנון והיו צריכים עכשיו לחבר, אז הייתי חושב על משהו אחר. אבל אם ישנה כבר מסורת כל כך ממושכת, אז החלפת ההמנון, אם מדברים כאן על סמלים, תסמל משהו. זאת אומרת, אתה לא יכול להגיד אני בעד מדינת ישראל כמדינה יהודית אבל אני אחליף את ההמנון וזה לא ישנה. אם אתה כרגע תחליף את ההמנון, זה יתפרש בעיני רבים שכן, אתה מוותר על הזהות היהודית של מדינת ישראל, ואני לא מוכן לוותר על זה. לכן אני לא מקבל את ההצעה הזאת של החלפת ההמנון, למרות שאני אומר שוב שאני לא כל כך מאושר ממנו.

לגבי חוק מרשם האוכלוסין. זה נכון שזה יפתור הרבה בעיות ולא דווקא ביחסי יהודים וערבים. אני לא יודע עד כמה זה מפריע לאזרחים הערביים.

השב"כ דווקא בעד ביטול הסעיף הזה בתעודת הזהות.

קריאת ביניים:

אם יישאר רישום הדת, לא איכפת לי לוותר על רישום הלאום. אבל לדעתי זה לא ריאלי.

אליעזר דון-יחיא:

למה זה לא ריאלי? היחידים שמתנגדים זה המפד"ל. רוב המערכת הפוליטית רוצה למחוק את זה.

רות גביזון:

תסביר לי למה במדינה דמוקרטית צריכים לרשום את הלאום של האזרחים.

דוד קרצ'מר:

יש כל מיני דברים שאתה יכול לשאול למה צריך לרשום.

אליעזר דון-יחיא:

אם מדברים על החלפת ההמנון, למה לא להחליף את דגל המדינה שהוא גם מוטיב יהודי ברור ומובהק?

רות גביזון:

יש חוק שמחייב את הנפתו בכל מוסד.

אליעזר דון-יחיא:

החוק הזה לא מבוצע.

למה אתה חושב שהוא לא מבוצע? הוא מבוצע.

קריאת ביניים:

מצדי תווך בכלל על שירת ההמנון, אבל אני מתנגד להחלפת ההמנון מהסיבות שמניתי.

אליעזר דון-יחיא:

הצבעתי כי יש לי רשימה משלי, אבל בטח לכל אחד יש רשימה, והשאלה היא איך אנחנו רוצים לעשות את זה-

עדנה אולמן-מרגלית:

כל אחד יגיד בעד מה הוא כן ובעד מה הוא לא? אז מאוד מאוד בקצרה. קודם כל, אני מאוד אוהבת את המסמך הזה. אני רוצה לברך עליו ברכה גדולה.

אני חושבת שמוצדק שקבוצה כזו תצא בסופו של דבר עם מסמך שיכלול כל מיני דברים - ישנם כמה דברים בוטים בתחום החקיקתי ומאוד מוצדק שקבוצה כזו תמליץ על שינויים.

שאלו אותך איך בחרת דווקא את אלה ואני גם מברכת על זה. יש כאן המון איפוק, כי אפשר ללכת להמון דברים. כאן יש המון איפוק והתייחסות לדברים שהם אולי הכי בולטים או הכי בוטים או הכי מתאימים, לקבוצה פרוגרמטית כמו שלנו, לצאת איתם. מתוכם אני אעשה דילול קטן.

אני רוצה מאוד לתמוך בעניין חוק יסוד הכנסת, בביטול של הדבר הזה. אני מאוד אשמח לתמוך בביטול מעמד המיוחד של המוסדות של המדינה שבדרך. חמישים שנה כבר עברו, האינרציה הגיעה זמנה להתבטל. אני גם חושבת שחלק גדול מההצעות כאן כבר מנקזות סנטימנטים שבאים מהרבה מאוד כיוונים, אז בכך גם אנחנו נתרם את שלנו ואולי זה יהיה הקש שיעשה את ההבדל.

אני עוזבת רגע את התקווה ואני מתייחסת למישור הישומי. אני רוצה מאוד לתמוך בשניים האחרונים - הערבית כשפה רשמית, ההשלכות שאתה מציין, וחוק מרשם האוכלוסין שבכלל הייתי שמה אותו בתור דבר ראשון. למחוק את סעיף הלאום. סעיף הלאום, ההצדקה הראשונה, היחידה והבלעדית שלו במדינה הייתה הצדקה שב"כית, להפלות בין יהודים וערבים. הגיע הזמן שזה ירד מספר החוקים. זה בעיני כתם שצריך לבטל אותו.

המנון - לא היה צריך להכניס את זה בחוק סטטוטורי ב-94, אבל זה כבר נכנס והייתי משאירה את השדים האלה ולא מעירה אותם מרבעם.

לגבי חוק איסור אפליה והקמת נציבות לזכויות אדם, אני בעד הדברים האלה אבל אני לא חושבת שזאת המסגרת. אני חושבת שנציבות לזכויות אדם זה היום בטיפול. הדבר השני - אפליה זה

מסובך. הרי בכוונה נושא האפליה נכנס לחוק היסוד, לא נכנס לשם השוויון וזו בעיה גדולה, כי היה צריך להכניס שם שוויון. בחוק יסוד כבוד האדם וחירותו אין שוויון. אני יודעת שהאגודה לזכויות האזרח מטפלת בזה. אני יודעת שיש כאן מסוג השאלות שרותי שאלה, לי זה נראה פחות סימבולי ויותר עניין סובסטנטיבי שמתאים לגופים אחרים ולא לגוף כמו שלנו. זו בעיה והיא בטיפול. אני הייתי נמנעת מזה בהקשר של הקבוצה הזאת, כיון שזה נראה לי בעיקרו של דבר הכרזתי, סימבולי וללכת על הדברים הבוטים.

עאדל מנאע: דווקא עכשיו, כשאנחנו דנים בנושא הזה, אני מרגיש עד כמה חסרים לנו משפטים ערבים בקבוצה. יש פשוט חוסר סימטריה. היה לנו אחד, אבל לצערי הוא נעלם לנו.

חאלד אבו-עסבה: אני מסכים עם ההערה. יש לי הרגשה שעדאלה הפכה להיות איזשהו גוף שכל הזמן פונה לבג"ץ בנושאים שאמנם מעוגנים בחוק אבל לא מגיעים לידי מימוש.

אני רוצה להתייחס לשתי נקודות. בנושא של השפה הערבית, אמנם השפה הערבית היא שפה רשמית אבל זה עדיין לא מקנה לה את היותה רשמית דה-פקטו ולא רק דה-יורה וזאת אחת הבעיות של השפה. שני מקרים שאני יודע שכרגע נדונים בבית-המשפט בנושא של היפר נטו. בכל הרשת של היפר נטו אסור לשוחח בערבית, אסור לדבר בערבית. יש הוראה שלא מדברים שם ערבית. הייתה כתבה על כך.

קריאת ביניים: זה כמו שבבית-חולים סורוקה אסור לרופאים לדבר רוסית.

חאלד אבו-עסבה: הבעיה עם השפה ובכלל עם החוקים זה לא שהחוק קיים אלא כיצד הוא מופעל.

גם בנושא של השילוט, בבוקר הזכירו את עכו שכתוב בערבית עכו ולא עכה. בכלל, בכל השילוט, השילוט הוא לא נכון. אין לזה משמעות בערבית. ראיתי ליד העיר טייבה, כתוב קריית חינוך, אז כתוב בערבית, באותיות ערביות קריית חינוך.

עאדל מנאע: דרך אגב, דוגמה מצוינת לנושא הזה. הזכרת את נווה שלום. בנווה שלום זה היה סיפור גדול. הם רצו לכתוב על השלט שלהם שמפנה לנווה שלום "ואחתי סלאם, נווה שלום" ומע"ץ התנגד לזה והם שמו שלט בעצמם, אז מע"ץ הוריד להם את זה כי הוא מעוניין לכתוב נווה שלום באותיות ערביות.

עדנה אולמן-מרגלית: הדוגמה לטמטום הזה היא שבנתב"ג כתוב באנגלית נתב"ג.

עאדל מנאע: לגבי הערבית, זה ברור שהם רוצים להעלים את הערבית ואת השמות הערביים וכולי. אז צפת זה צפת, ועכו זה עכו ואסור לקרוא לעיר בשמה הערבי.

חאלד אבו-עסבה: לכן כשמדברים על שפה, לא צריכות האותיות הערביות להיות שפה רשמית אלא השפה הערבית בעצמה

צריכה להיות שפה רשמית.

הנושא השני שאני רוצה להתייחס אליו זה נושא ההמנון. אני חושב שבפגישות קודמות הנושא הזה הועלה. אני כמובן לא אתנגד להחלפתו של ההמנון. אני חושב שבכל מדינה שמתיימרת לקבל לגיטימציה מכל אזרחיה עבור הסמלים שלה, הסמלים צריכים לייצג את האזרחים שנמצאים בתוך המדינה. מדינת ישראל לא רק קוראת לעצמה מדינה יהודית, היא מדינתו של העם היהודי. לא רק מדינה יהודית. לי אין בעיה אם מדינת ישראל תיקרא מדינה יהודית אבל לא מדינתו של העם היהודי. בשבילי יש לזה משמעות אחרת. יש גם שמונה מיליון קופטים שחיים במצרים ומצרים קוראת לעצמה מדינה מוסלמית. אין בעיה אם המדינה היא בעלת צביון דתי מסוים, אבל הבעיה במדינת ישראל היא אי הפרדת דת מלאום.

בזה הייתי רוצה להסתפק ולא להרחיב עוד.

סמי סמוחה: באופן כללי אני תומך בכל ההצעות שהועלו כאן. אני רק רוצה לעשות הבחנה בין שינויים שהם סמליים לבין שינויים שיש להם משמעות שהיא גם סמלית וגם מעבר לסמלית. היותה של ישראל מדינה יהודית היא מעל ומעבר לכל השינויים התחקיקתיים האלה, כך שאם מבטלים את זה, זה לא משנה את אופייה היהודי ואת אופייה הציוני של המדינה.

יחד עם זאת צריך לשים יד על העיקר והעיקר הוא חוק השבות שיש לו שתי משמעויות שונות – משמעויות של חוק הגירה אוטומטית ליהודים, וחוק של אזרחות אוטומטית. אלה שני דברים ששמנו אותם ביחד.

אליעזר דון-יחיא: זה כבר נוגע להצעה של רותי. בסדר, אבל אני מדבר עכשיו על המהות של אופייה היהודי-ציוני של המדינה.

אחר-כך הייתי שם את מעמדה של ההסתדרות הציונית בישראל גם כן כאחד מהעיקרים האלה. זה לא עניין סמלי בלבד, אלא זה הרבה יותר עמוק. אחד הדברים שבכלל לא מוזכר כאן, והוא חלק מאוד מרכזי, זה לוח הזמנים של המדינה, שזה מאוד עמוק. זה כולל את החגים.

עדנה אולמן-מרגלית:

אתה מציע לשנות?

סמי סמוחה:

לא. אני רוצה שיביאו את זה לתודעה. זה החגים, ימי המנוחה, ימי הזיכרון וכולי. ימי המנוחה זה גם סמלי, אבל זה ששבת זה יום המנוחה, זה גם משפיע על אורח החיים של לא יהודים בצורה מאוד מרכזית. גם החגים, למרות שהחגים הנוצרים והמוסלמים מוכרים, הם לא בלוח הזמנים של המדינה. אתה מאפשר גם לבני דתות אחרות לחגוג את החגים שלהם, אבל בסך הכל נוצרים עובדים ביום ראשון, מוסלמים בימי ששי וכולי, וגם בחגים שלהם הם עובדים. אלה דברים שהם יותר מהותיים.

מהתשובות שקיבלתי עד עכשיו לא ברור לי איך הגעת לסלקציה הזאת. הזכרת למשל את העניין הזה של הדגל, הדגל הוא פחות משמעותי מאשר ההמנון? הדגל הוא הרבה יותר משמעותי מאשר ההמנון כי לפי החוק אתה צריך להניף דגל על בתי-ספר ועל רשויות מקומיות. כך שאתה רואה בישוים ערביים את הדגל הישראלי יום יום. שוב, לא את התקווה. אין הרבה הזדמנויות שאתה שר את התקווה, אבל את הדגל אתה רואה יום יום בצורה מאוד בוטה.

אני בעד שינויים, אבל כאן אני רוצה להסתייג. לי אישית אין בעיה עם זה, אבל הבעיה היא מבחינה טקטית. שינוי של ההמנון מבחינה טקטית, זה מאוד מזיק. זאת אומרת, מנקודת המבט היהודית זה ייראה כהתחלת הסוף של מדינת ישראל כמדינה יהודית. ככה יתפסו את זה. אני לא שותף לפחד הזה בכלל, אבל יהיה קשה מאוד למכור את זה בצורה אחרת.

אליעזר דון-יחיא:

סגן שר החינוך לשעבר הציע את זה כבר.

סמי סמוחה:

אני יודע. מבקרת המדינה הציעה. אז מה? מה הייתה התגובה? התגובה הייתה בשום אופן לא ותכף נראה מה תהיה התגובה של הימין כי הימין יפחיד את הציבור כאן. אני רוצה לומר שמהסקרים שלי התברר לי שהדבר שיהודים הכי פחות מוכנים לשנות זה סמלים כמו דגל והמנון. אלה באמת דברים סמליים לחלוטין, אלה לא דברים אופרטיביים, אבל יש פה רגישות גבוהה מאוד. יש קונצנזוס בין היהודים לקיים מדינה יהודית והיהודים חושבים שזה דבר מאוד מאוד מרכזי, בשעה שדברים אחרים הם יותר מרכזיים. אגב, הרבה אנשים מוכנים לשנות את חוק השבות יותר מאשר את הדגל וההמנון. אני אומר לך את זה אחרי סקרים. יותר יהודים מוכנים לזה. למה? כי יש התנגדות לעולים, לזכויות של העולים וכולי. אנשים מסתייגים מהעניין, אבל דגל מדינה? זה אופייני של המדינה, זה לא.

עדנה אולמן-מרגלית:

אני רוצה לומר משהו לגבי ההמנון. אני לא יודעת כמה מהאנשים שיושבים כאן יודעים שפעם כשהיו קמים בסוף אירועים והיו אומרים היכוננו לשירת ההמנונים היה ברור שיש שלושה המנונים: היה התקווה, היה תחזקנה והיה האינטרנציונל.

רות גביזון:

אני בכלל לא בטוחה שזה נכון לגשת לנושא הזה, שבעיני הוא מאוד רגיש, בדרך של איתור בעיות מרכזיות במצב המשפטי. מפני שכולנו יודעים שאנחנו מדברים כאן על סמלים ואני חושבת שסמלים הם הרבה מעבר למצב המשפטי. אני חושבת שהדיון במכלול הזה, כשאנחנו מדברים על כל אחד מהדברים, הוא דיון מאוד מטעה והוא מאוד לא מוצלח. יכול להיות שבמסגרת מסמך כללי, אם יהיה מסמך כללי, כל הדברים האלה יכולים להיכנס להקשר יותר רחב ואז להיראות אחרת, ואז התייחסות עניינית לכל אחד מהם לבדו היא התייחסות נכונה. אני חושבת שזו בוודאי התייחסות מאוד בעייתית וצריך לראות איך זה נכנס.

למשל, נתחיל בדבר הכי פשוט, נציבות לזכויות אדם. אני נוטה להסכים עם עדנה שזה אולי לא המקום. נדמה לי שטוב שתהיה נציבות לזכויות אדם, טוב שיהיה גוף בתוך הממשלה שזה התפקיד שלו להצביע על בעיות בנושא. אנחנו יודעים שיש בעיות רבות בנושא של זכויות אדם. השאלה היא למה אנחנו מכניסים את זה כאן.

דוד קרצ'מר:

אני לא רואה שיש טעם בחוקים אחרים האוסרים אפליה כל עוד אין לי מנגנון.

רות גביזון:

אז זה מכלול מחלק של מערך המלצות. למשל כל המסמך שאנחנו הבטחנו לעצמנו לדון בו על אפליה מתקנת-האם אפליה מתקנת צריכה לבוא לפני שיש שוויון רגיל וכל הדברים האלה- הבעיה של טיפול בבעיות של אפליה מבנית ושיטתית בהיעדר מנגנוני אכיפה אפקטיביים, שהיא בעיה שקיימת בין יהודים וערבים, בנוגע לנשים, בין שחורים ולבנים, בכל הקבוצות, היא בעיה כללית. אי-אפשר לתלוש את הנושא הזה לשים אותו בתור עניין משפטי ולהוציא אותו מתוך ההקשר שלו. מכיוון שזה המצב, יש לי היסוס לגבי איסור אפליה במגזר הפרטי. לא מפני שיש לי בעיה עם הרעיון שזה לא טוב להפלות גם במגזר הפרטי, אלא מפני אני חושבת שבמצב האכיפה הקיים ללכת לכיוון של להתחיל להוקיע אנשים פרטיים על זה שהם פוחדים, מתביישים ונכנעים ללחצים, זאת לא הדרך הנכונה. אני חושבת שיש פה הרבה מאוד עבודה חינוכית והצהרתית

קודמת שצריכים לעשות לפני שאנחנו נכנסים לדבר הזה. זה סיפור מאוד ארוך. אני בוחנת אותו בארצות-הברית בהקשר של לבנים שחורים, שהוא לא דומה, אבל הוא מעניין מהבחינה הזאת. שם יש חוק כזה ויש מחלוקת מאוד גדולה על מידת ההצלחה של החוק הזה. אני חושבת שאנחנו עושים צעדים מאוד חשובים בעניין הזה שהרחבנו את ההזדמנויות בתעסוקה לערבים. אני חושבת שיש לנו עוד הרבה לעשות בעניין האכיפה של החוק הזה. לא הייתי מתפרסת בחקיקה נוספת.

אני מסכימה לביטול רישום הלאום. רק בתור אנקדוטה אני אגיד שאני יושבת בכובע אחר ומנהלת דיאלוג עם רב אורתודוקסי ימני. הרב מדן. דיאלוג מאוד מאוד מעניין. אני חשבת בתום לב שזה יהיה דבר שיהיה קל להסכים עליו וקיבלתי התנגדות עיקשת לעניין הזה, של ביטול סעיף הלאום במרשם. החשש שלו הוא שזה איזשהו חלק ממהלך כללי של טשטוש האופי, לא הדתי דווקא של המדינה היהודית שקשורה לדת היהודית, למרות שהוא מאוד אורתודוקסי, אלא בגלל התחושה שלו שזה חלק ממהלך כללי של טשטוש הזהות הלאומית של מדינת ישראל.

חלק גדול מההצעות פה מתמודדות עם הקושי הזה ואני רוצה להגיד קודם כל שהקושי הוא מאוד מרכזי. לפי דעתי זה הקושי שאנחנו מסתובבים סביבו כל הזמן- של מי הארץ הזאת והאם ערבי באמת יכול להרגיש שווה במדינה שמוגדרת כמדינה שמממשת את זכותו הלאומית של עם אחר. אני חושבת שהתשובה בגילוי לב היא להגיד שהוא לא יכול. הוא לא יכול. האם אנחנו אומרים שכל התיקונים האלה בחוק הם תיקונים קוסמטיים ושהמדינה נשארת מדינה שבאופן ייחודי, באיזשהו מקום, היא מדינתו של העם היהודי ושהבעיה של הלא יהודים במדינת ישראל, בעיקר של הערבים במדינת ישראל, כמה שלא נעשה קוסמטיקה, נשארת? אני חושבת שגם קוסמטיקה עוזרת.

הפחד של הלאומיים הוא כמובן שהקוסמטיקה היא שחיקה אמיתית והפחד של הערבים הוא שהקוסמטיקה לא מספיקה. אני חושבת שכאן צריך לראות שבמידה מסוימת, אם עומדים על זה שישראל היא המקום שבו יש לעם היהודי ורק לעם היהודי הגדרה עצמית לאומית, נובעים מזה דברים גם ברמה הסמלית שבאמת מנציחים רמה מסוימת של חוסר שוויון של יהודים ולא יהודים בישראל. להערכתך צריך לעשות החלטה האם אנחנו רוצים לעמוד על אי-השוויון הזה, ואז מטעמים של רגישות אפשר לצמצם את הבעיה, אבל אני לא חושבת שאפשר בקלות לוותר על סימניה.

עדנה אולמן-מרגלית:

בעניין הלאום את כן מוכנה.

רות גביון:

אני מוכנה לבטל את זה כי אני לא חושבת שזהות לאומית היא מה שכתוב במרשם ואני חושבת שהמרשם הזה עושה הרבה בעיות. הוא משפיל ויש עוד סיבות רבות שעל חלק מהן עדנה עמדה. הרישום של הלאום הוא קטסטרופה, הוא לא משנה שום דבר מבחינת הזהות הלאומית, אני חושבת שצריך להוציא אותו ואין לי שום בעיה עם זה. אני רק סיפרתי את זה כאנקדוטה בעניין הרגישויות של ציבורים אחרים.

לסעיף 7א(1). אם הסעיף לא היה מפורש על-ידי בית המשפט כפי שפורש, לא היה לי ספק שצריך לבטל אותו. כפי שהסעיף פורש על-ידי בית המשפט, אני הייתי מעדיפה את הפתרון שהוצע בכנסת ונדחה בכנסת, של תוספת. אני חושבת שהצירוף הזה נכון יותר וטוב יותר מאשר ביטול של הסעיף, בגלל המשמעות הסימבוליות שהוזכרו קודם של ביטולים, בייחוד שהביטולים האלה הם ביטולים חלקיים- אתה שומר את הגזענות, שומר את הדמוקרטיה, אבל מוציא את זה. לפי דעתי זה יותר נכון. אני חושבת שזה מסר חשוב, אני חושבת שזה מסר שכבר הוטמע בשיטה שלנו. אני מאוד מברכת על דבר שדיברנו עליו קודם, שבאמת לגיטימי היום מצד הציבור הערבי בישראל להשמיע בקול גדול את הבעיה שיש לו עם העובדה שהמדינה הזאת היא מדינה יהודית. אני חושבת שמותר וחשוב לאפשר זאת. אני חושבת שזה חיוני, אני חושבת שזה גם ינטרל את החשש האמיתי שכשאנחנו אומרים מדינתו של העם היהודי, אנחנו מתכוונים לזה שיהודי שחי בחו"ל יותר משפיע על גורלה של המדינה הזאת מלא יהודי שחי בארץ, נולד בה וגדל בה, דבר שאני חושבת שזה שאסור שיתקיים.

עאדל מנאע:

את כן מציעה לבטל מקומות שכתוב שזו מדינתו של העם היהודי?

רות גביון:

לא. אני מציעה להוסיף. אני לא מאמינה שאפשר לבטל את הסתירה הזאת ולכן אני לא רוצה פתרונות שיבטלו את הסתירה. אני רוצה פתרונות שיגידו שיש סתירה אבל שיקבלו את ההליכה לקראת המציאות שמוגדרת כמצב של סתירה. אני לא חושבת שאפשר לבטל את הסתירה באופן כולל. אומר אפילו עזמי בשארה שיש לו פירוש למדינתו של העם היהודי שהוא יכול להסתדר אתו. זה נכון שהוא צריך להגיד את זה מפני שזה כתוב בסעיף 7א, אבל הוא אמנם אומר את זה.

קריאת ביניים:

מה לגבי המשמעות של מדינה יהודית לגבי נושא הקרקעות?

רות גביון:

אין לזה השלכות. כאן אני מסכימה לגמרי עם דיב. אין לזה השלכות כיון שהביטויים האלה הם ביטויים מאוד עמומים. הם לא מביעים שום דבר. מדינת ישראל מחויבת לחוסר אפליה, מדינת ישראל מחויבת לשוויון, חייבת להיות מחויבת

וצריך לעגן את זה. זה לא משנה את השאלה האם המדינה הזאת הוקמה כדי לתת פתרון לבעיית ההגדרה העצמית של העם היהודי.

עאדל מנאע: האורחים שלנו הגיעו ואנחנו נעבור לדיון לגבי המשך דרכה של הקבוצה.

שלום, ברוכים הבאים לדיון שלנו. אני מציע שנפתח בהצגה הדדית של שתי הקבוצות ואחר-כך נמשיך בדיון. אנחנו בפגישה אחרונה לפני הקיץ ובסוף היום אנחנו רוצים לדון במה אנחנו עושים הלאה במשך השנה הזאת, שנת 2000, כיצד נסכם את הדברים שסוכמו, נברר מה הן עדיין נקודות המחלוקת שצריך להמשיך את הדיון בהן, מה לעשות בקיץ ומה לעשות הלאה, לקראת סוף השנה. אנחנו נפגשים במשך שנה וחצי, והכוונה שנמשיך לפחות עד סוף השנה הזאת את העבודה. כמו שאמרנו, בקיץ לא יהיו לנו פגישות אבל יהיו ועדות שינסחו דברים שהסכמנו עליהן. לקראת סוף השנה, בנובמבר-דצמבר, ננסה לסכם ואולי להוציא נייר הסכמות ודרך זה להשפיע על השיח הציבורי בישראל.

בינתיים הדיונים של הקבוצה הזאת פנימיים, עוד לא יוצאים לציבור, עד שנגיע להסכמות. הכוונה היא שנגיע למסמך משותף של יהודים וערבים, שאז נצא אתו אל הציבור וננסה להשפיע גם על מקבלי החלטות, גם על השיח הציבורי וכולי. בינתיים אנחנו לא רוצים שהדיונים האלה יודלפו כי זה דווקא יכול לקלקל לנו. לכן בכוונה עד עכשיו לא יצאנו לציבור ולא ניסינו להשפיע עליו לפני שאנחנו בעצמנו מגבשים דברים משותפים אתם נצא אל הציבור.

שאלה: האם הקבוצה הזאת מייצגת את הגוונים השונים, הן בקרב המגזר היהודי וכן בקרב המגזר הערבי ישראלי?

מה הביטחון שזה יהיה מעבר לדיון אקדמי?

שאלה:

עאדל מנאע: אין ביטחון. מה שכל אחד מהמשתתפים בדיון אמר מייצג אותו באופן אישי, אקדמי, פוליטי. ניסינו שיהיו גם חברי כנסת במספר גדול יותר, והוזמנו חברי כנסת ממגוון הקשת הפוליטית לבוא לדיונים. חברי כנסת הם אנשים עסוקים וחלקם הגדול לא הגיע, מיקי איתן מהליכוד היה אתנו אבל היה צריך לצאת מוקדם יותר, משה ארנס הגיע לכמה פגישות והשר מתן וילנאי היה כאן במשך כמה פגישות. הנוכחים האחרים הם לא פוליטיקאים אלא אנשי אקדמיה, אבל אנשי אקדמיה שמאוד מעורבים בחברה ובפוליטיקה. הם לא מייצגים במובן הצר של המילה, אבל הם מייצגים קשת רחבה של דעות של שני הציבורים.

מרדכי קרמניצר: התקווה שלנו היא להגיע למסמך משותף. אם נגיע

למסמך משותף, אנחנו מניחים שיהיה לו אימפקט ציבורי ותהיה לו גם השפעה מסוימת על קובעי מדיניות ומקבלי החלטות. אבל אין ביטחון שנגיע למסמך למרות שיש איזה סיכוי טוב, וגם אין ביטחון שאנחנו נזעזע את אמות הספים. אנחנו מנסים לעשות את מה שקבוצה כזאת מסוגלת לעשות.

אנחנו בשלב שמסכם את הדיונים שלנו לקראת היציאה לקיץ ותכף אתם תשמעו את ההערכות שלנו לגבי ההמשך ועתיד הקבוצה.

רות גביזון: אני חושבת כי חשוב להגיד שלמרות שזה

נראה מובן מאליה שבישראל, שיש בה מתח כל כך גדול בין יהודים וערבים, יש הרבה קבוצות כאלה, כמו שיש הרבה קבוצות שדנות ביחסים בין דתיים וחילוניים, אבל למעשה כמעט אין בישראל קבוצות כאלה ואני חושבת שקבוצה שניהלה סוג של שיחות כמו שאנחנו ניהלנו לא נפגשה בישראל בכלל. זאת אומרת, מה שאנחנו ניסינו לעשות במשך שנתיים הוא באמת לאורר באופן מאוד אותנטי את נקודות המחלוקת ולהשמיע אותן בצורה מאוד מאוד גלויה, במטרה לראות האם אפשר לנסח מעבר לנקודות שברור שעליהן אי אפשר יהיה להסכים, איזושהי הסכמה על קווי מדיניות שיכולים לגבש איזושהי תפיסה של רצון משותף לחיות יחד כאזרחים במדינת ישראל. כל זה מתוך הכרה בעומק של המחלוקות שתישארנה גם אחרי ההסכמה הזאת, שאולי תוכלנה להיות מעובדות בצורה יותר נכונה.

שוב, להבדיל מהמתח בין דתיים וחילוניים שהוא מתח שמדברים עליו שנים ומלווה את העם היהודי מאז תחילת התנועה הציונית ואפילו קודם, הבולטות הציבורית בישראל של המחלוקות בין יהודים וערבים היא מאוד מודחקת. מה שאנחנו עושים פה זה גם ללמוד בעצמנו, כאזרחים ושותפים במדינה, אבל גם לעשות דבר שאני חושבת שהוא מאוד חלוצי בסוג השיח הזה, מבחינה של דיון דיאלוגי אמיתי ולא רק החלפת סיסמאות משני הכיוונים בבעיות אמיתיות שמחלוקות אותנו.

אני חושבת שהייתה לנו תקופת שיחות מאוד מעניינת מהבחינה הזאת שנדמה לי שכולנו למדנו הרבה, לא רק עובדות חדשות ודברים מהסוג הזה, אלא שלמרות שכולנו באנו מפני שהיה לנו עניין גדול בקשר הזה ותחושה שהוא קשר עמוק וחשוב, כולנו למדנו. נדמה לי שאחת המטרות שלנו תהיה לייצא את התובנות שאנחנו קיבלנו בצורה אפקטיבית לציבור יותר רחב בישראל.

עאדל מנאע: אני חושב שנחזור עכשיו לנושא שלנו, לדיון שלנו על מה הלאה.

מרדכי קרמיצר:

אני חושב שאנחנו נכנסים עכשיו לשלב של עבודה יותר אינטנסיבית אבל במתכונת שונה ממה שעבדנו עד עכשיו.

אם אני הולך אחורה ומנסה לראות למה הגענו בנושאים השונים, אז יש לנו ניירות, אולי לא סופיים אבל במצב טוב למדי, בנושא של העדפה מתקנת וייצוגיות, ייצוג ושיתוף. היה סיכום שננסה לקבל עליהם תגובות, קיבלנו תגובה חיובית משמעון שטרית שעסק בזמנו בהעדפה מתקנת במגזר הערבי, כשהוא היה בממשלה, אבל לא קיבלתי עדיין תגובה מפרופ' גל-נור. אני חושב שהניירות האלה הם ניירות שעומדים.

יש מאמץ מתמשך של יצחק, ראסס וטלאל להגיע לעמדה בנושא שאולי הוא אחד הקשים ביותר, נושא הקרקעות. אני מבין שיש התקרבות משמעותית מאוד. זה נשמע כמעט כמו תיאור של מגעים בין מדינות. יש כרגע על השולחן נייר שקיבלנו שטעון עריכה. הוא יעבור עריכה ויחזור למתדיינים לצורך המשך העבודה. אני מקווה שהוא יבשיל לכלל הסכמה בין שלושתכם ואז אפשר יהיה להביא אותו לקבוצה.

היה לנו היום דיון על אוטונומיה בחינוך וקבענו לגבי צוות עבודה שינסה לקחת את מה שדיברנו, לראות את תחום ההסכמה ולעבד נייר.

היו לנו שני דיונים בנושא של שירות אזרחי שנדמה לי שדפנה קיבלה על עצמה להוציא מהם איזושהי הצעה לסיכום.

יש לנו עכשיו את הדבר שנמצא במהלך, הניירות של דייב ושל רותי. לפחות ממה שאני מתרשם לגבי הנייר של דייב, כשנגמור את סבב הדיון יהיה די ברור כי הדברים הם די ממוקדים, למה יש הסכמה, לגבי מה יש הסתייגויות, ואז אפשר יהיה ללא קושי לסכם את זה.

אני חושב שכדאי שתהיה ועדת ניסוח של עאדל, שלי ושל רותי - אני אשמח אם יהיו אנשים נוספים שירצו להצטרף - שתנסה לקחת את כל הניירות האלה ולגבש אותם יחד למסמך כללי. זה כמובן מעורר עוד שאלות שכדאי עכשיו לדבר עליהן, כגון השאלה עד כמה אנחנו רוצים להיות רק פרגמטיים או לצפות את המסמך הזה, לפתוח אותו במבוא יותר עקרוני. אתם זוכרים שבזמנו דיברנו על כך שיכול להיות שהמבוא יהיה בנוי משתי נקודות מבט של ויכול להיות שזה לא יהיה נכון לעשות את זה. על זה כדאי לדבר עכשיו, על החלק היותר חגיגי או הצהרתי של המסמך.

אני חושב שכאשר תושלם הכנת הטיוטה שמסכמת את מה שהגענו אליו עד עכשיו, זה יכלול מצידנו גם את קריאת הפרוטוקולים של הדיונים כדי לראות אם אולי יש איזה שהן נקודות שעלו בדיונים ששווה להכניס אותן למסמך ושכן ניתן להתרשם שיש לגביהם הסכמה, ואולי גם לאתר נקודות של אי הסכמה שנרצה להזכיר אותן במסמך כדי שהמסמך באמת ייתן תמונה טובה של הדיון.

תהיה על השולחן טיוטה כזאת. הטיוטה הזאת תישלח לחברים להערות. אחרי ההערות ועדת הניסוח תסתכל על ההערות ותיתן להן ביטוי. אז נתכנס שוב כולנו כדי לדון באותה טיוטה ולראות אם אנחנו מאמצים אותה. כך נדמה לי שכדאי להתקדם.

סמי סמוחה:

אני הצעתי בזמנו לתקוף את הבעיה הזאת מנקודת מבט כלל ארצית, כלל לאומית מאוד רחבה, שלא קשורה דווקא בזווית של השסע היהודי-ערבי כי יש הרבה תהליכים כלל חברתיים, כלל לאומיים, שמעצבים את היחסים בין יהודים וערבים ואנחנו מדי פעם מזכירים אותם, אבל לא ממש מתמקדים בהם.

אני הבאתי נייר בתחום הזה של מדיניות כללית, אף פעם זה לא נדון והייתי מאוד רוצה שיהיה מפגש שיתמקד בזה. אני אזכיר מה היה במסמך הזה ולמה אני מתכוון.

למשל, נושא הגלובליזציה. נושא מאוד מרכזי בחברה הישראלית שב-15 השנים האחרונות הוא פשוט משנה מאוד את החברה, את הכלכלה, את התקשורת, את היחסים בין בני אדם. מדובר על שינוי ערכים מאוד עמוק, ויש לזה השפעה גדולה מאוד על יחסי יהודים-ערבים. לא ישירה, זה כביכול נושא שלא נוגע, אבל זה מאוד נוגע, כי הגלובליזציה מגבירה את אי השוויון הכלכלי והמעמדי בין שכבות האוכלוסייה. רוב ערביי ישראל הם בשכבות הנמוכות, רוב היהודים הם בשכבות היותר גבוהות, ולמעשה אי-השוויון הולך וגדל.

זה לא משהו שמכוון נגד ערבים, אבל ברור שהתוצאות שלו למעשה מזיקות יותר לערבים מאשר ליהודים ומגדילות את הפער ביניהם.

אם המדינה מתמודדת עם בעיית הגלובליזציה, יש לזה תוצאות לגבי יחסי יהודים וערבים, יש לזה תוצאות כלליות לגבי הפער ההולך וגדל בין שכבות נמוכות ושכבות גבוהות יותר בחברה הישראלית.

אני אתן דוגמה אחרת. מדברים על חוקה, אבל עד עכשיו אין חוק שוויון במדינת ישראל ואין גם חוק לזכויות חברתיות וכלכליות. זה נמצא בצנרת של משרד המשפטים, כביכול זה נוגע לכולם אבל זה גם נוגע בצורה עקיפה אבל מאוד משמעותית ביחסים בין יהודים וערבים. כל הדברים האלה, כאשר הם כלליים, הם גם פחות מעוררי התנגדות בציבור הרחב כי יש להם השלכה רחבה על הצורה של החברה הישראלית ולא רק השלכה ישירה על יהודים וערבים. אני חושב שזה קוצר ראות לחשוב שאפשר יהיה לבדד יחסים בין מיעוט ורוב מתהליכים היסטוריים מבניים שמשפיעים על המכלול.

אם אפשר להביא עוד דוגמה. השלטון המקומי בישראל- כל החקיקה של השלטון המקומי היא חקיקה מנדטורית שבכוונה באה לשלול אוטונומיה מהשלטון המקומי. שוב, יש לזה השפעה גדולה מאוד על יחסים בין יהודים וערבים, עקיפה וישירה. זה נוגע לכולם, לא רק ליהודים וערבים. מה שאנחנו צריכים לעשות זה לעשות ניתוח רחב יותר של תהליכים בחברה הישראלית, לראות מהן ההשלכות שלהם ולראות מה ניתן לעשות על-מנת שהחברה הזו תהיה טובה יותר לכולם, אבל גם ביחסים בין יהודים וערבים.

יצחק רייטר:

אני מסכים עם הטכניקה של מוטה לגבי גיבוש הנייר המסכם. אני לא רואה את התפקיד שלנו מסתיים עם גיבוש הנייר המסכם. אני חושב שברגע שנתחיל לעבוד על הפצת הנייר, זה יהיה פרוייקט בפני עצמו. הפעולה החינוכית שלנו החוצה היא מאוד חשובה ודומני שאנחנו נצטרך להיערך להיות מאוד קשובים לתגובות שיתקבלו בציבור ואולי להיערך לתת תשובות לנושאים ולתגובות שלא היינו כל כך ערים להם בשלב הדיונים המוקדמים.

נוסף על כך, יש תחומים שאנחנו דנו בהם ברמה העקרונית ולא הצלחנו, בוודאי במסגרת צוות כזה, לרדת להיבטים אופרטיביים יותר שלהם. יש פה בסך הכל צוות מצוין עם מומחים בתחומים שונים שמאפשר להמשיך ולעבוד עליהם. למשל, הנושא שדיברנו עליו היום, נושא החינוך- לבנות את הליבה של האזרחות המשותפת, הערכים המשותפים שילמדו במערכת החינוך, זה נושא כבד וחשוב שאני חושב שאפשר לראות את הצוות כולו, או לפחות קבוצת משנה, עובד על הנושא הזה.

יש לפחות עוד שני נושאים נוספים שנראים לי חשובים להמשך עבודה. אחד מהם הוא נושא הקרקעות. אנחנו כצוות מצומצם גיבשנו מסמך עקרוני, ואני חושב שההתלבטויות שלנו רק מעידות על כך שצריך עוד להמשיך ולעבוד על זה. אי אפשר יהיה להישאר ברמת העקרונית ואפילו כהמלצות מפורטות יש עוד די הרבה עבודה לעשות על הנושא הזה.

נושא נוסף הוא נושא השירות האזרחי, נושא מאוד מתוח וכבד וגם בו, אני חושב, בגלל חשיבותו הרבה, יש לא מעט עבודה לעשות בהמשך.

חאלד אבו-עסבה:

אני מסכים עם יצחק על כך שהעבודה לא תסתיים ברגע שנצליח לכתוב את המסמך אלא שלפחות את אותן נקודות שיש עליהן הסכמה רבתי, והיו כמה נקודות כאלה בפורום הזה, לנסות ולעבד ולהפוך אותן לאיזשהו פרוייקט, לאיזושהי משימה של חלק מהקבוצה או של כל הקבוצה. לנסות לעשות דברים שעדיין לא נעשו ובהרבה מהתחומים האלה שדנו בהם, שהם מאוד חשובים, לא היו פורומים אחרים במקומות אחרים שהתעסקו בהם או שהלכו אתם עוד יותר קדימה. זאת אומרת, עברו מעבר לכותרות והלכו והפשילו שרוולים וניסו באמת לבנות מודלים ותוכניות וכן הלאה. באמת הייתי רוצה לראות התקדמות ועשייה בכיוון הזה.

לגבי המסמך עצמו. אני יודע שיהיה קשה בכמה נקודות. נכון שכל הזמן שידרנו שהמסמך הזה הוא חבילה אחת ואנחנו הולכים לבנות אותו כמקשה אחת, אבל יש הרבה נקודות שהייתה הסכמה עליהן ובחלק מהנקודות היו חילוקי דעות. אני לא רוצה להישמע כאומר שאת אותן נקודות שהסכמנו עליהן ניקח, ואת אותן נקודות שהן שנויות במחלוקת בינתיים נשים בצד. למעשה לזה אני מתכוון, אבל אני לא רוצה להישמע כאומר שכאילו בגלל איזושהי עמדה מסוימת אני לא רוצה לקחת את הנקודות שקיימת עליהן מחלוקת. אני חושב שאת אותן נקודות שקיימת עליהן מחלוקת צריך לברר יותר לעומק, צריך לדון עליהן יותר ולא להמתין עד שאנחנו מגיעים לאיזושהי הסכמה, עד שנצליח לנסח או להוציא משהו, אם דפנה תצליח להוציא משהו ממה שישנו בחבילה שהיא קיבלה על עצמה. אפשר שזה יהיה בד בבד. זאת אומרת, נתחיל עם משהו שהוא מוסכם. אולי צריך להעלות איזושהו רעיון שלא יהיה נייר אחד אלא יהיו מספר ניירות על כל אחד מהנושאים. זאת אומרת, לא כל הנושאים כחבילה אלא נושא נושא שאפשר לעבוד עליו ולא דווקא כל הנושאים ביחד כחבילה אחת בתוך מסמך אחד.

ראסם חמאסי:

אני בעד הגישה הפרגמטית, אני רוצה להשאיר משהו שיעשו הדורות הבאים ולא לסיים את העבודה. לכן אני חושב שצריך ללכת בגישה כזו שתאמר: בואו נבדוק מה אנחנו יכולים להפיק. כאשר אנחנו באים להפיק, צריך להגדיר מהי המטרה. מדברים על מסמך מדיניות, על תוכנית, על מסמך עקרוני? בהתחלה דיברנו על אמנה- אז אמנה זה מספיק, לא צריך לכתוב הרבה. האם עכשיו הולכים יותר ויותר להרחיב את הדברים? אני חושב שכאן צריך להגדיר את מי המסמך הולך לשרת. אם אנחנו רוצים לעשות עבודת שיפור, עבודת פעולה, אז אנחנו צריכים להגן עליו, להטמיע אותו בקרב הציבור, וזה כבר פרוייקט בפני עצמו. השאלה היא אם אנחנו יכולים לצאת עם זה בצורה יותר קלה, יותר פשוטה, של סוגיות עקרוניות שליבנו אותן, של רציונאל שעומד מאחוריהן ואז את הכלים, העקרונות למימוש ואת ההתמודדויות משאירים לאחרים. מציגים ראייה נוספת או ראייה שונה מהנרטיבים, מהדיסקורס, מהדיונים שנעשים ביום יום, ומראים ראייה נוספת שרואה קדימה את הדברים בצורה אחרת.

אני הייתי מנסה לצמצם ככל האפשר את הדבר הזה כדי להגיע קודם כל למסקנה וגם להשפיע, ולא ללכת לכיוון של הרחבה. אם אנחנו הולכים להרחבה, יש לנו בעיות נוספות של בניית המסמך ומידת העומק שלו. האם אנחנו צריכים להציג רק את הרציונאל, האם אנחנו צריכים להציג את

העקרונות, האם אנחנו צריכים להיכנס לכלים, אם כן אז באיזה רמה, מי יעשה מה, מתי ואיך? כל השאלות האלה הן שאלות מאוד מהותיות. האם חברי הכנסת צריכים לקחת את הרעיונות בכדי להכניס את זה לכנסת כדי לשנות, או שצריך לבנות עיקרון שכל המערכת הפוליטית והקהילתית והחברתית, והחברה בכלל הישראלית, תפעל לפיו? אחד הדברים שמשפיעים על השיח הציבורי והתחיקתי במדינה הוא השיח הציבורי הישראלי שעדיין הוא שמרני ומחזיק בהרבה תפיסות ישנות. אני חושב שאם אנחנו בונים את המסמך הזה ברוח של אמנה, שמציבה עקרונות, שונה מהדברים הקיימים – נצליח יותר ונגיע ליותר הסכמות.

עדנה אולמן-מרגלית: הערה טכנית. שמעתי את מוטה אומר שגם נקודות שעליהן לא הייתה הסכמה, יבואו לידי ביטוי במסמך ורציתי לחזק את הנקודה הזאת. זה לא רק לדלות את הדברים שהסכמנו עליהם. למשל, הסיפור של המודלים של השירות האזרחי- היה דיון מאוד קשה ובסופו של דבר היו כמה מודלים ואני לא בטוחה שהייתה לנו הסכמה. או שנעשה עוד פעם דיון, אבל אני לא יודעת אם זה מה שאנחנו רוצים.

קריאת ביניים: יש את נושא הקרקעות שיכול להיות אחד מהם.
עאדל מנאע: אז להציג את כל המודלים?
עדנה אולמן-מרגלית: להעלות את הנושאים שלא הגענו עליהם להסכמה ולהגיד משהו על הדבר הזה.

טלאל אלקרנאוי: אני הייתי מציע שנגיע לסיכום בכל הסעיפים שהעלינו אותם ונציג אותם במסמך אחד. בסופו של דבר אנחנו הולכים להציג נתונים במסמך ואנחנו צריכים גם לצפות שהציבור ייתן תגובות. שיהיו תגובות. אנחנו אולי גם צריכים להיות ערוכים לסיכום במסגרת מסיבת עיתונאים שבה נציג מה שאנחנו מציעים. בסופו של דבר אנחנו צריכים לצאת מהארון הזה. אולי אנחנו צריכים גם לזמן את אחד השרים שייצג את הממשלה ולהגיד לו אדוני, זה המסמך שהצוות הזה ממליץ למעצבי המדיניות בממשלת ישראל.

רות גביזון: אני רוצה לדבר כאן בכובע שלי כמי שהמפעל הזה נעשה במסגרת האחריות שלה ואני אפרוט את המונחים למונחים אופרטיביים ולא כל כך למונחים אידיאולוגיים.

אנחנו במכון לדמוקרטיה נכנסים לשלב התקצוב. המפעל הזה שלנו מתקצב עד סוף שנת 2000 והיעד שלנו לקראת סוף השנה היה להוציא איזשהו מסמך ואנחנו אמרנו לעצמנו שאנחנו נשקול המשך צעדים לפי סוג התוצר שאנחנו נקבל. אנחנו קצת בצרה מפני שנראה לי שהיום עוד אין לנו את הדבר שאנחנו מתדיינים איך לשווק אותו. אנחנו כל הזמן מדברים על השיקול השיווקי. נדמה לי שהסכמנו, כמו שעדנה אמרה פעם באחת הפגישות, שלפני הדיון על התהליך השיווקי אנחנו רוצים להגיע לאיזשהו מסמך שאנחנו חיים אתו בשלום. השאלה היא האם יהיה לנו מסמך שאנחנו חיים אתו בשלום נראית לי שאלה שהיום אי-אפשר לתת עליה תשובה. זה בכל הרמות. נראה לי שלמשל השאלה, האם אנחנו כותבים רק הסכמות או האם אנחנו מתעדים מחלוקות, היא שאלה מעניינת. האם אנחנו רוצים הסדרים או נרטיבים, האם אנחנו רוצים הנחות יסוד או האם אנחנו רוצים רק מסקנות שעליהן אנחנו יכולים להסכים. הלא על חלק מהדברים אנחנו יכולים להסכים ככללים לחיים יחד דווקא מפני שאנחנו יודעים היום יותר על המחלוקות בינינו. כך שיש לנו פה בעיות לא פשוטות שועדת הניסוח, אני מניחה, תתמודד אתן. כשאני ניגשת לשאלה מה אני חושבת לגבי המשך, אני אומרת שאני בעצם לא יודעת מה אני חושבת לגבי המשך, כי אני לא יודעת מה אנחנו יכולים להוציא. נכון שצריך להיות פרגמטיים ולא להיכנס לעניין הזה של המקשה האחת, אבל מצד שני לרעיון של המקשה האחת היה איזשהו הגיון פנימי שאמר שאנחנו מרגישים באיזשהו מקום שותפים למשהו שאנחנו כולנו רוצים בו, ואני חושבת שזה דבר שאנחנו עדיין צריכים ללבן אותו.

אני חושבת שמה שנובע מזה, לפחות לטעמי, אלא אם כן אני אשמע דברים אחרים, הוא שבינתיים אנחנו לא כל כך יכולים להחליט על המשך מכיוון שאנחנו לא יודעים מהו התוצר של החלק הראשון של הפעילות שלנו.

אני רוצה לבקש מאתנו שני דברים. קודם כל, אנחנו צריכים לשאוף לעשות מאמץ מירבי לראות אם אנחנו יכולים להגיע להסכם על מסמך או על מסמכים או על סוג המסמך, בצורה שתאפשר לנו, אם אנחנו נרצה, אם אנחנו נחשוב שיש לנו בסיס על-מנת להמשיך, לעשות את זה. זה לא אסון גם אם זה יחכה קצת זמן ונתקצב את זה במעגל התקצוב הבא, אבל חבל יהיה שבגלל מין פער כזה נגיע לדבר שכדאי יהיה לקדם אבל יהיה לנו קושי לקדם אותו.

אני חושבת שאנחנו צריכים לעשות מאמץ גדול לראות האם אנחנו יכולים להגיע למצב שבו באופן אחראי אנחנו חושבים שיש פה דבר שאפשר בצורה משותפת לנסות להמשיך לקדם אותו. אני חושבת שאנחנו כן צריכים לנסות לשאול את עצמנו האם אנחנו מחפשים סיפור או מסמך של הסדרים. כל מה שעבדנו עליו, המסמכים המשותפים, הם מסמכים מאוד רזים. הם מנסים לזכך הסדרים שעליהם פחות או יותר יש לנו הסכמה. אין אני מאמין, אין מאיפה אנחנו באים, אין לאן

אנחנו הולכים. השאלה היא אם לנוכח הדברים שעסקנו בהם כאן אנחנו חושבים שזה סוג המסמך שאנחנו רוצים להוציא אותו לתגובות, או האם אנחנו בעצם רוצים לנסות לכתוב מסמך אחר. לכן דובר על מבוא.

עדנה אולמן-מרגלית:

רות גביון: זאת אומרת, מה שבעצם אנחנו נותנים לעצמנו לעשות בקיץ זה רק לדון בתוך תת הוועדה בשאלה הזאת או שאנחנו רוצים לשמוע תחושות של אנשים? למשל, אמרו שאנחנו רוצים לתאר גם את הנושאים שנשארו במחלוקת. זאת אומרת שאז אנחנו חושבים על טקסט שבעצם מספר את סיפור הקבוצה, שזה סיפור חשוב אבל זה טקסט שונה מאשר טקסט שמנסה לגבש אמנה. זאת אומרת, אני רוצה לקבל איזושהי הנחיה או תחושה לגבי מה אנחנו רוצים להפיק מהחוויה הזאת.

עאדל מנאע:

לפני שאני ממשיך לתת את זכות הדיבור לאחרים, אני רוצה לקחת לעצמי את זכות התגובה והדיבור בעניינים

האלה.

אני רוצה להזכיר נקודה שעלתה מדי פעם בדיונים שלנו, בשנה האחרונה לפחות. אנחנו אמרנו לעצמנו מדי פעם שהנושא של הערבים בישראל, הפלשתינים בישראל, תלוי מאוד במה קורה בין ישראל לבין הרשות הפלשתינית. אנחנו נכנסים לקיץ והקיץ הוא בדרך כלל חם ועניין ההכרעות מתחמם, בין ישראל לבין הפלשתינים. ברור לכל אחד מאתנו שלא רק השאלות לגבי המבוא אלא בכלל, מה כן מעשי ומה פחות מעשי, ואיך ייראו עתיד היחסים בין יהודים וערבים, מאוד יושפעו ממה יהיה הקו הסופי של השיחות. אני לא יודע אם יש קו סופי בחודשים הקרובים, אבל בוודאי מצפים להכרעות, כולנו מצפים להכרעות עד ספטמבר. זה מאוד ישפיע על הניסוחים שלנו, על הראייה שלנו, על האופטימיות, על הפסימיות שלנו וכולי. זו נקודה שבוודאי המנסחים כמובן ייקחו אותה בחשבון, אבל בוודאי גם תגיע אליכם ותגיבו עליה וכולי. זו בהחלט נקודה מרכזית שחשוב לזכור אותה במהלך החודשים הקרובים.

אלה בלפר:

הועלו שתי אפשרויות לשני נושאים ואני רוצה להציע משהו לגבי כל אחד מן הנושאים האלה.

אפשרות אחת הייתה מסמך אחד. אפשרות שנייה הייתה מספר ניירות בהתאם לנושאים השונים. אחר-כך עלתה השאלה שעכשיו רותי העלתה, האם זה יהיה מסמך או שזה יהיה סיכום הקבוצה. אני חושבת שזה רעיון מאוד יפה, חדש, אני לא חושבת שחשבנו עליו. כשהתחלנו לא חשבנו שאנחנו מייצרים סיפור, אנחנו כאן בתוך עצמנו, אבל אנחנו ייצרנו סיפור ונוצר כאן סיפור מעניין. זה אולי רעיון חדש שאנחנו באמת יכולים לייצר. אני מציעה לוועדה שתעבוד על זה ללכת בשני אפיקים מקבילים - לכתוב את סיפור הקבוצה כולל את כל המחלוקות ואת כל הבעיות ולכתוב את המסמכים המגובשים.

אבל בין אם כן ובין אם כן, אני הייתי מאוד ממליצה לכתוב שני מבואות, מבוא ערבי ומבוא יהודי, ואז גם קל יהיה יותר למכור את זה - גם כשיווק, גם כאמת, גם כהצגת ההסכמה כשאנחנו נדע על סמך מה היא באה, למרות נקודות המחלוקת או בגלל נקודות המחלוקת, או בגלל נקודות השיתוף. אני חושבת שזה יעבה את התמונה.

מרדכי קרמניצר:

נדמה לי שכדאי לקבל החלטה, אלא אם אתם חושבים שאני על הבנקט, שהסיכוי שכן יהיה מסמך הוא מספיק טוב כדי להניח אותו כאפשרות. אם הוא מספיק טוב, צריך גם להקדיש איזושהי מחשבה למה זה שיווק. לא כרגע, אבל צריך יהיה לעשות את זה. אני לא הייתי קונה בשלב הזה את ההצעה ללכת לעבודות נוספות. ברור שמסמך כזה הוא בסיס להרבה מאוד המשכים. לפני שהוא הלך מיקי איתן המליץ מאוד שניקח על עצמנו לעשות את הליבה. אני רואה בזה פרוייקט אחר ונפרד שאני לא בטוח שאנחנו עושים אותו. לכן לא הייתי הולך לזה בשלב הזה.

לגבי ההצעה שסמי העלה - אני לא חושב שאנחנו יכולים להיכנס עכשיו לסדרת דיונים בנושאים כלליים ענקיים כמו השפעות הגלובליזציה על החברה הישראלית. אני חושב שאנחנו כן יכולים לעשות קורפורציה מסוימת של הנייר שלך ולומר שיש נושאים כלליים ולהזכיר אותם, ואם החברים יקבלו את הניתוח שלך, אז זה יהיה חלק מהמסמך. לא הייתי נכנס כאן לפירוט אלא מביא את הדוגמאות שאתה מביא. הרי אנחנו לא נעשה כאן עבודה יסודית, לא בנושא של שלטון מקומי, לא בנושאים אחרים. אנחנו יכולים להזכיר אותם כעניינים שהם חשובים, אני לא אומר את זה כדי לעשות להם הפחתת ערך, אבל אני אומר שאנחנו לא יכולים לקחת על עצמנו פרוייקטים על הדברים האלה, שכל אחד מהם הוא פרוייקט.

אני בעד נייר אחד, אם אפשר להגיע אליו. זאת אומרת, אם יהיו נושאים לנייר אחד, אני בעד נייר אחד, אם אפשר יהיה להגיע אליו. אני בעד שיהיה לו אני מאמין, איזושהו רציונאל או רציונאליים. אני הייתי שמח אם היינו יכולים להגיע לאני מאמין אחד, אבל גם אם לא נגיע לאני מאמין אחד, אז אני מאמין שבאיזושהו שלב יתפרק. אני חושב שהוא יכול להתחיל כאחד. יכול להיות שבסוף יהיה לנו נייר פלוס משהו. כלומר, זה סיפור גדול ללכת לכתוב את סיפור הקבוצה, אלא אם יש מישהו שיש לו חשק לעשות את זה. ועדת הניסוח, אם אני מדבר בשמה, לא לוקחת על עצמה לעשות פה עבודה אמיתית של סיפור הקבוצה. אבל כן יכול להיות שיהיה מסמך שנוגע אליו, איזה מכתב או נספח מלווה שיבוא ויספר באופן מאוד כללי וסכמתי את סיפור הקבוצה, כולל הדברים

שאולי לא הגענו עליהם להסכמות שאנחנו אולי לא נרצה להעמיס אותם על הנייר המרכזי, אבל כן נרצה להביא אותם לידיעה. אולי זה יהיה נייר לוואי שהולך עם המסמך.

קאמל ריאן: הייתי מציע, אם אנחנו לא נוכל להגיע

להסכמה על נייר אחד, אולי אפילו להציג שתי עמדות. ברור, לא עמדות של ערבים ויהודים. להגיש את זה לממשלה או למספר שרים הנוגעים בדבר ולקבל את התגובות וההערות שלהם, ולאחר מכן לקיים עוד דיון סופי. בהתאם לתגובות שלהם אולי נכין מסמך סופי. נשאר שלב לתגובות גם לאנשים המוסמכים.

סמי סמוחה: אני מבין מהדברים שלכם שאתם לא מתכוונים לקיים מפגשים נוספים.

עאדל מנאע: לא. להפך, אמרנו שיהיה עוד מפגש אחד או שניים.

סמי סמוחה: במידה ויהיו, המפגשים יהיו על המסמכים שיתקבלו, אבל דיונים חדשים או נושאים חדשים לא יהיו.

רות גביזון: אולי נרצה לדבר על חוק השבות.

עאדל מנאע: אם לא נספיק לדבר על זה היום, נצטרך לקיים עוד ישיבה.

סמי סמוחה: מדובר למעשה במפגש אחד או שניים לכל היותר עד סוף השנה

הזאת. במידה ונגיע לאיזשהו מסמך משותף, שנת 2001 תהיה מוקדשת לדיון עם אנשים אחרים- מגישים את המסמך ומנהלים דיון עם כל מיני אנשי ציבור או אנשים שלא היו חלק מהקבוצה, וזאת על מנת לקבל משוב. לא לחלק את זה ולבקש הערות, אלא להזמין אותם למפגש בו הם מגיבים במקום, וזה בהחלט אפשרי. זאת אומרת, אפשר לחשוב על כמה מפגשים בשנת 2001 עם מיני קבוצות בחברה הישראלית, שיגיבו על המסמך ואז הוא ישופר. זה גם חלק מתהליך השיווק.

אני רוצה להעיר הערה לגבי פתיחת המסמך, לגבי העקרונות. נדמה לי שאפשר יהיה להסכים על עיקרון כללי שהוא משותף לכל המסמכים וההסכמות שדיברנו עליהם, במידה והיו הסכמות, ולמעשה הרוח של ההסכמה היא שבסך הכל מחזקים את אופייה האזרחי של מדינת ישראל. זאת אומרת, יש איזושהי שותפות אזרחית בשני הצדדים והדבר הזה הוא לא החלשתה של מדינת ישראל, החלשתו של האופי היהודי-ציוני של המדינה, אלא יצירת נדבך נוסף שהוא לא יהודי ולא ערבי, משהו משותף, ואותו מחזקים. את זה אפשר לראות בכל התחומים שדיברנו עליהם. אנחנו מחפשים הסדרים חדשים או נוספים, או מפתחים הסדרים קיימים, על מנת לחזק את אופייה האזרחי של המדינה או את התרבות האזרחית המשותפת, דברים מסוג הזה. נדמה לי שזה יכול להיות העיקרון המארגן של המסמך הזה שאנחנו מדברים עליו. נדמה לי שנוכל להגיע להסכמה על זה.

השאלה היא מי יכול לנסח את זה. אולי אפשר לקיים מפגש גם על הדברים האלה, מהם בכל זאת העקרונות המשותפים בכל החלקים. אבל קודם כל צריך לגמור את הכתיבה של כל החלקים ואז נוכל לעשות איזו הפשטה של העקרונות שמונחים ביסוד המסמכים השונים.

אני בעד נייר אחד עם מבוא אחד. כולנו יודעים מה היו ההסכמות ובוה אן שום חידוש.

עאדל מנאע: ברוח האופטימית הזאת אני רוצה לסכם את

הסבב הזה של הדיון. אולי לפני שנצא להפסקה, האם מישהו מהאזרחים רוצה לשאול איזו שאלה או להעיר איזו הערה.

שאלה: אני הבנתי שאתם דנים כאן לא רק בעניין האזרחי

אלא גם בעניין הלאומי...

עאדל מנאע: הדיון של הקבוצה כאן הוא בעתיד היחסים בין

יהודים וערבים במדינת ישראל. אנחנו לא דנים בעתיד היחסים בין ישראל לבין העם הפלשטיני. בנושאים הפנימיים שמעניינים את האזרחים הערביים והאזרחים היהודים, אנחנו דנים כמעט בכל. זאת אומרת, לא היה שום נושא שהוא טאבו ושלא דנים בו, וניסינו להגיע להסכמות, עד כמה שאפשר, בנושאים שונים שהם נחשבים לנושאים קשים, בעייתיים וחשובים, כדי להכניס בהם שינויים כלשהם ברמה התחיקתית, הפרוגרמטית, האידיאולוגית, הסמלית וכולי.

שאלה: אני מאוד סקרן לדעת אם היה נושא אחד או

שניים שלא הזכרתם.

אליעזר דון-יחיא: לדעתי אחד הדברים החשובים ולטעמי החיוביים

במפגשים שלנו, הוא שלא נעשה ניסיון לטשטש, לטייח ולהחליק

דברים או להתעלם מהם, אלא בהחלט היו נקודות של אי-הסכמה ואולי מישהו אחר יביא דוגמאות. נדמה לי שהדברים נאמרו בצורה הכנה ביותר והבוטה ביותר והם גם הכאיבו לצד זה או לצד אחר ולשני הצדדים. לכן גם לא הייתי מציע שבסיכום שלנו אנחנו ניתפס לניסיון הזה להחליק דברים, אלא לצד המוסכם צריך להיות גם מה שלא הוסכם.

למשל, הסמלים שמגדירים את הזהות של המדינה, את הזהות היהודית, הנושא של המנון המדינה, שירות צבאי לערבים וכולי. זה הועלה ולא הייתה הסכמה.

עאדל מנאע: נושא מרכזי, חלק גדול מהנושאים האלה משתמעים ממנו וקשורים בו, הוא נושא שדנו בו בתחילת השנה, בתחילת המפגשים, והוא האם ישראל יכולה להיות מדינה יהודית ודמוקרטית. האם אין פה ניגוד במיוחד כשאומרים מדינת ישראל כמדינתו של העם היהודי.

ראסם חמאסי: הייתה הסכמה על זה שיש סתירה.
עאדל מנאע: אני לא יודע. רותי הייתה מאוד כועסת אם היית אומר שהיא מסכימה לזה. היא אומרת שדווקא אפשר.

הייתי אומר שהציבור הערבי טוען, רוב הנציגים הערביים טענו, שהסתירה הזאת היא אינהרנטית, שאי-אפשר. זאת אומרת, או שאתה בוחר שאתה רוצה להיות מדינה יהודית או שאתה רוצה מדינה דמוקרטית. זאת אומרת, כדי שהיא תהיה יותר דמוקרטית, אתה צריך לדלל את האופי היהודי של המדינה, כי אחרת הסתירה היא מאוד עמוקה. מבחינתם של האזרחים הערביים בישראל, חייבים לחזק מאוד מאוד את האופי הדמוקרטי כדי שיזכו בשוויון. לחלק מהמשתתפים היהודים קשה לדלל את האופי היהודי והציוני של המדינה, וזה חוזר בדרכים שונות, הוויכוח סביב הנושא הזה, כמעט בכל נושא-אם מדברים על סמלים, אם מדברים על המנון, אם מדברים על דגל, אם מדברים על חוק השבות וכולי.

רות גביון: ומה קשה לערבים?
עאדל מנאע: למשל, הנושא של שירות צבאי, שירות אזרחי, זה נושא קשה, והייתה אי הסכמה גם בנושא הזה.

בקרב אותו קהל ערבי אין הסכמה לשירות אזרחי?
עאדל מנאע: היו כאן קולות שונים. זאת אומרת, היו קולות כאלה שאמרו שדווקא אפשר לעשות שירות אזרחי, לא שירות צבאי.

אנחנו לא קוראים לזה שירות לאומי כי לאומי זה טעון. קודם כל, יש כמובן כאלה שכבר עושים שירות צבאי שזה הדרושים, בדואים ומתנדבים אחרים, גם מוסלמים ונוצרים. אבל כאשר עושים את זה כמשהו שמוסכם על שני הצדדים וכולי, אז השאלה היא גם של עיתוי, של תנאים, של מתי, של איך וכולי. גם אז חלק מוכן בתנאים מסוימים וכאשר יגיע הזמן, וחלק אחר אומר שזה נושא טעון, רגיש וקשה ובואו נעזוב את זה. לא נתחיל בזה אלא קודם נעשה הסדרים אחרים.

עדנה אולמן-מרגלית: אם מציעים שירות אזרחי, מה שקראו שירות לאומי אבל כאן הוסכם לא לקרוא לזה לאומי אלא אזרחי, אז האם רק לערבים מציעים שירות אזרחי או שבמקרה כזה פותחים אופציה לכל אזרח במדינת ישראל לבחור אם הוא רוצה שירות צבאי או שירות אזרחי. האם מדינת ישראל יכולה במצב היום להרשות לעצמה דבר כזה, אולי כן ואולי לא. לעומת זאת היו אחרים שאמרו שנפתח שירות צבאי לכל. היום אנחנו במצב שאנחנו יכולים לפתוח שירות צבאי גם לערבים אזרחי מדינת ישראל. היו כאן אנשים, דווקא מקרב הערבים, שאמרו שגם אם תהיה הסכמה כזאת, זה יהיה רק דמה-אף פעם לא ייתנו להם באמת להתקדם, ישימו אותם רק ביחידות לא משמעותיות, זה לא יהיה רציני, זה יהיה טיוח; כלומר שזה דווקא לא פתרון או לא פתרון מכובד. אם עושים שירות אזרחי, האם שירות אזרחי הוא רק לערבים בבתי-חולים או בתי-ספר בתוך הקהילות שלהם – זה אולי יפה מאוד לקהילות שלהם אבל זה לא יפתור בעיות של ויזיביליות, מוביליות, דו-קיום, כל הדברים האלה. כל מיני שאלות כאלה עלו.

שאלה: למה הסכמתם?
עדנה אולמן-מרגלית: על זה לא הייתה הסכמה.

על העדפה מתקנת הייתה כאן הסכמה מקיר לקיר.

רות גביון: הייתה הסכמה כללית שאין היום שוויון וצריך לשאוף להגיע לשוויון יותר אובייקטיבי. אתם יכולים להבין שהספקות שלנו, כפי שהם במסמך, הם אמיתיים.

מרדכי קרמניצר: יש פה לפחות ניסיון לתת ייצוג לציבוריות היהודית באופן רחב, לא לעשות איזשהו פרויקט של שמאל מול הערבים אזרחי ישראל. אם משה ארנס ומיכאל איתן יחתמו על המסמך, זה יהיה מסמך מייצג.
עאדל מנאע: בצד הערבי יש לנו מהתנועה האיסלאמית ועד השמאל הרדיקאלי.

סמי סמוחה: אין שום ספק שבצד היהודי הימין לא מיוצג, ואלה שחושבים את עצמם ימניים, ההשקפות שלהם הן לא ימין. הפוזיציה שלהם בימין אבל לא ההשקפות שלהם. הבעיה היא שאנשי הימין לא באים. לא תוכל להביא אותם. זה לא רק בקבוצה הזאת אלא בקבוצות אחרות. הימין פשוט לא רוצה את כל הנושא הזה כי הוא לא רוצה לפתוח את השאלה של אופייה היהודי-ציוני של המדינה.

עאדל מנאע: כמו שאמרנו, אנחנו יוצאים להפסקה. אני רוצה להודות לאורחים שלנו.

השאלה מה אנחנו עושים עכשיו כי זה ברור שלא נגיע לנייר של רותי.

רות גביון: אני רציתי לומר את מה שיש לי לומר על ההצעות

של דייב, ואם יש עוד מישהו שרוצה לומר דברים.

מה לגבי העניין של חוק האזרחות?

לא נוכל להיכנס לזה היום. זה יצריך דיון של לפחות שתיים.

אנחנו פשוט חייבים כמה שאפשר בצמצום לנסות לסיים את הדיון סביב הנייר של דייב, ומלבד

רותי שרוצה להמשיך ולומר את הדברים שיש לה, יש כאן חברים נוספים שרוצים להתייחס.

כמעט סיימתי עם העניין הזה של המפלגות, אבל

אני רוצה להגיד שבעיני הניסוח של סעיף 5 הוא יותר בעייתי

מהניסוח של 7א. יש ויכוחים על מה יותר טוב, מדינת העם היהודי או מדינה יהודית, אבל אני לא

רוצה להיכנס לזה.

אני חושבת שאם רוצים להגביל מפלגות, אז יותר טוב לעשות את זה בשלב הרישום ולא בשלב

הבחירות, כי שם זה תמיד מלוכלך בכל מיני שיקולים אלקטורליים. אני חושבת שאת הדיון הזה

צריך לקיים, אם צריך לקיים, בשלב של סעיף 5 ואני מברכת על זה שבשנים האחרונות לא פסלו

מפלגות על סמך סעיף 5. אני חושבת שזה דבר שהוא מאוד חיובי.

העניין של הסוכנות היהודית-אני קודם כל חושבת שצריך להבחין בין שני דברים. יש את המעמד

הנפרד ויש את האמנה. אני חושבת שהאמנה היא בוודאי דבר שצריך לבטל אותו. לעניין המעמד

המיוחד, אני מסכימה עם דייב שצריך לבטל אותו, לא מפני שאני חושבת שלמוסדות הלאומיים

של העם היהודי לא צריך להיות דה-פקטו מעמד בישראל, אבל אני חושבת שהמעמד של הסוכנות

היהודית לא צריך להיות מעמד סטטוטורי. אני חושבת שצריך, כמו שנאמר כאן על-ידי סמי,

להפריט את המוסדות האלה, אבל אני חושבת שנוכח שלמוסדות האלה יהיה אימפקט, כמו לכל

קבוצת לובי, על המוסדות בישראל.

אנחנו נצטרך לפתור את הבעיה במסגרת סעיף הקרקעות, מה לעשות עם נכסים שהם נכסים של

המוסדות האלה. צריך לזכור שזו בעיה שלא תיפתר על-ידי זה שנבטל את המעמד המיוחד של

הגופים האלה, היא תהיה קיימת גם לאחר מכן.

אני רוצה לומר פה דבר שנאמר כבר, אגב דברים אחרים. אני לא יודעת אם יש עמדה ממשלתית

נגד הדבר הזה, אבל אני חושבת שזה נכון וחשוב שיפוחו גופים ערביים שהמטרה שלהם היא

לפתח אספקטים שונים של הפעילות הלאומית הערבית. אני חושבת שאלה הם גופים לגיטימיים,

אלה הם גופים חשובים, ואני חושבת שצריך להיות להם מעמד דומה למעמד הסוכנות היהודית.

חלק מהדברים שאנחנו רואים כאן בדיונים שלנו, שאני חושבת שהם דברים חשובים, הם היעדר

של מיסוד טוב של הציבור הערבי בישראל. אני חושבת שזאת בעיה שהציבור הערבי בישראל צריך

לנסות לחשוב עליה. ככל שהמצב מתקדם וככל שהדינמיקה הזאת של שוויון ועיבוי האזרחות

המשותפת יתקדם, הצורך בגופים יציגים של הציבור הערבי נהיה יותר דחוף וכדאי לעשות את

הדבר הזה. אם תהיה התנגדות, אז אני חושבת שזה דבר שחשוב מאוד לטפל בו ולמנוע אותו. אני

חושבת שזה דבר שבאמת מאוד חשוב לפתח אותו.

עאדל מנאע: לפי איזו הערכה את מוצאת שיש צורך לפתח את

הגופים האלה?

רות גביון: אני אומרת את זה דווקא מפני שאני מקבלת את

המדינה הזו כמדינה של שני עמים, ואני מסכימה לגמרי עם מה

שעאדל אמר קודם, שמאוד חשוב לדיון שלנו מה יקרה לגבי המדינה הפלשתינית. אני חושבת שכל

עוד אין מדינה פלשתינית, המצב של יהודים מול ערבים, פלשתינים באזור הזה, הוא לא סימטרי

בצורה קטסטרופית. יש פה עם שיש לו מדינה שהיא עוד במקום שבו העם הקודם היה הרוב

וכולי, ויש עם שאין לו מדינה בכלל. אם המצב הזה יתוקן ויהיו פה שני עמים שיש להם מדינה,

עדיין צריך יהיה לדון ביחסים בין העמים ובין המדינות ובין בני העם שיושב בתוך המדינה, אבל

אז כל הסיפור של שתי מדינות ושני עמים והסמלים היחסיים של שתי המדינות מתחיל להיראות

אחרת.

השאלה של דגל למשל, הדגל הוא באמת דגל יהודי, דגל ציוני. זאת המהות של הדגל. אנחנו

אומרים שאנחנו רוצים שהדגל הזה יהיה אחד מסמלי האזרחות המשותפת, וזה דבר שהוא כמובן

מאוד בעייתי לאוכלוסייה הערבית. מצד שני אנחנו אומרים שזה הסמל של המדינה הזאת.

למדינה הזאת יש איזשהו ייחוד. האם אנחנו רוצים שהדגל של מדינת ישראל יהיה דגל נייטרלי?

אם אנחנו אומרים שאנחנו רוצים דגל נייטרלי, אז אנחנו בעצם שוללים מהרוב היהודי לבטא בדגל

שלו את הייחוד שלו. אם אנחנו אומרים שהדגל יהיה יהודי, אז איך אנחנו מחייבים בית-ספר

ערבי להניף את הדגל הזה? בעיה. אני חושבת שהפתרון הוא באמת לעמעם את המתחים, אבל לא

ברור לי שהפתרון הוא שהסמל של מדינת ישראל יהיה נייטרלי; מפני ששוב, אם אנחנו חוזרים

לתמונה המקורית, כל עוד יש בישראל רוב יהודי והרוב היהודי הזה בצורה דמוקרטית רוצה

לקיים מדינה שיש לה ייחוד יהודי לאומי, והדבר הזה פוגע בערבים, אני חושבת שחשוב להודות

בפגיעה הזאת ולא לטשטש אותה ולא לטייח אותה. אבל מי שמסכים שהפגיעה הזאת היא

מוצדקת, לפגיעה הזאת יש סמלים. עוד פעם, צריך לא לעצבן וכל הדברים האלה, אבל הסמלים

קריאת ביניים:

רות גביזון:

קריאת ביניים:

רות גביזון:

או המנון.

אני חושבת שהמנון זו בעיה קצת אחרת.

מה עם המנון משותף?

משותף יכול להיות. אפשר לחשוב. עלה זית זה מצוין, יונה זה טוב, אבל סהר, אני לא יודעת, זה נראה לי כבר

קצת יותר בעייתי.

אתם צריכים לזכור שגם הדגל וגם ההמנון, שני הסמלים האלה מפריעים לא רק לערבים. זה נכון שלערבים הם מפריעים בצורה מאוד מאוד בוטה, אבל הם מפריעים מבחינה עקרונית, בצורה לא פחות בוטה, לחרדים שהתפיסה שלהם בעניין הזה היא מאוד מאוד קשה. אבל ההמנון נראה לי אחר מהבחינה הזאת שיש הרבה מאוד מצבים שבהם יש המנון אחד, ואם ההמנון הוא כולו ביטוי למשאלה הייחודית של חלק מהאוכלוסייה, גם אני מוצאת את זה בעייתי. אני מסכימה לחלוטין שהפתרון הוא לא ביטול ההמנון. תוספת בית, זו אפשרות. המנונים, זו גם אפשרות, אם כי זו גם שאלה מעניינת. מה זאת אומרת, יהיה לנו המנון של ערביי ישראל והמנון של היהודים אזרחי ישראל, ויהיה לנו גם המנון של מדינת ישראל? זאת אומרת, הבעיה של הליבה שדיברנו עליה בחינוך הולכת וחוזרת כל הזמן. אני בנושא הזה לא רואה פתרון שיכול לעמעם את הפגיעה בלי באותה הזדמנות להפוך את מדינת ישראל למדינה נייטרלית, דבר שאני חושבת שבשלב הזה איננו מוצדק.

אם תושבי ישראל בהחלטה דמוקרטית יחליטו שהם היו רוצים לבטל את האופי המיוחד של מדינת ישראל, אני אצטער, אני אנסה מבחינה פוליטית לגרום לכך שההחלטה הזאת לא תתקבל. אבל אם ההחלטה הזאת תתקבל באופן דמוקרטי, אני חושבת שזו החלטה לגיטימית ואני חושבת שאז נכון יהיה לבטל את כל הסמלים, לשנות אותם באופן רדיקאלי. זה יהיה חלק מההחלטה החוקתית שיעשה הציבור בישראל על אופי מדינתו. כל עוד הדבר הזה לא נעשה, אני הייתי עוזבת את הסמלים האלה, עם הכרה מאוד עמוקה במחיר האדיר שהם גובים מחלק מן האוכלוסייה. אין לי כמובן שום בעיה עם חובת השילוט וחובת התרגום וכל הדברים האלה. אני חושבת שאלה הם דברים חשובים. אני רוצה להזכיר דבר אחד שמיקי איתן אפילו חידד מעבר למה שאני אמרתי, ואני חושבת שהוא נכון. שוב, המעמד הרשמי של השפה הערבית במדינת ישראל יהיה מעמד שווה. זה לא יצמצם את המחיר הזהותי שנובע מן העובדה ששפת התקשורת האפקטיבית במדינת ישראל, חוץ מאנגלית, היא עברית, וזה יטיל נטל שונה על יהודים ועל ערבים. זה דבר שאנחנו צריכים לדעת אותו ולזכור אותו ולא להתעלם ממנו. גם אם נעשה את המאמץ המירבי, שחשוב לעשות אותו, כמו שאמר גלנר במאמר היוצא מן הכלל שלו על לאומיות, מה שמגדיר את מדינת הלאום לא פחות מכל דבר אחר הוא העובדה שמדינת הלאום עושה האחדה ברמת השפה. המאבק בקנדה ברמה של השפה, שהוא מאבק מאוד מעניין ומאוד לגיטימי, בעצם רק מוכיח את הדבר הזה. היכולת המוגבלת של קוויבק להגן על השפה שלה, תלויה ברמה כזאת של בדלנות של קוויבק, שיוצרת חיכוכים בלתי פוסקים בתוך קנדה. לכן אני רוצה לרשום כמה הערות אזהרה לדבר הזה.

אפרופו המסמך שלנו, אני לגמרי מבינה את הסיבה שדייב בחר את הדברים שהוא בחר, אבל את אותם דברים שעליהם הסכמנו שהם חשובים, צריך לפי דעתי להשכיל להכניס במקומות הנכונים, כדי שהם יהיו בהקשר שבו ברור מאיפה הם באים ולאן הם הולכים. אני חושבת שזוהי הצגה לצורך הדיון שלנו אבל לא הצגה לצורך המסמך.

חאלד אבו-עסבה:

בנושא של מדינת לאום, אני יכול להבין את האמירה של אותו גלנר שציטטת אותו לגבי האחדה ברמת שפה לגבי אותו לאום, אבל פה יש שני לאומים ולא לאום אחד. יש את הלאום הערבי ויש את הלאום הישראלי. מדינת ישראל היא מדינת לאום עבור האוכלוסייה היהודית ולא עבור האוכלוסייה הערבית. מצד אחד הם לא יכולים להתמזג ולהיטמע בתוך האוכלוסייה היהודית, את לא רוצה את זה, היהודים לא רוצים את זה וגם המדינה לא רוצה את זה, ומצד שני צריך לשמר גם את השפה שלהם.

רות גביזון:

חאלד אבו-עסבה:

רות גביזון:

אין שום ספק.

לכן לא הבנתי את ההערה לגבי איחוד השפה.

אני אחזור. דרך אגב, אני חושבת שזה לא עלה

כאן וזה מעניין, אבל אני שמעתי בהקשרים אחרים שלא נעשה

מספיק כדי להבטיח שימור נכון של השפה הערבית ושל הרבדים הספרותיים שלה מכל מיני דברים, וצריכים לחשוב על הקשיים שיש, על איך לחזק ולשמר את השפה הערבית. כל מה שאני אומרת הוא שמה שלא נעשה לגבי השפה הערבית, נכון מה שאומר מיקי איתן, שיהודים ידעו ערבית פחות מאשר ערבים ידעו עברית, בגלל המציאות. הדבר השני הוא שמכיוון שבמדינת ישראל בינתיים הרוב הוא יהודי והמשק והמערכת הפוליטית ומערכת התקשורת נשלטים בשפה העברית, עדיין, המחיר שישלם ערבי על לא לדעת עברית הוא פי עשר גבוה יותר מהמחיר שישלם יהודי על לא לדעת ערבית. לכן באופן טבעי, בלי שום מאמץ, העליונות של השפה העברית מבחינה

זאת תישמר בגלל הנסיבות האלה. לא אפליה, לא דיכוי ולא מידור, אלא פשוט בגלל הכוח של המצב.

אלה בלפר: אני חושבת שאולי לא צריכים לדבר ולהדגיש את עניין השפה העברית. זאת אומרת, זה ברור ומובן מאליו שזה לתועלת הצד הערבי לדעת עברית ולכן בכלל אין צורך לדבר על עברית.

עאדל מנאע: אף אחד לא דיבר על זה. לי לא איכפת שיהודים לא ידברו ערבית. מה שכן איכפת לי זה שערבים ידברו ערבית.

זה לא ענייני- אם היהודים ירצו לדבר ערבית – ידברו. אם לא ירצו – לא ידברו.
טלאל אלקרנאוי: אני אנסה לומר בקצרה כמה דברים. ראשית, אני חושב שלגבי לימודי שפה, אני הייתי אומר שדווקא מדינת ישראל, דווקא העם היהודי עושה טעות שהוא לא לומד ערבית.

עאדל מנאע: זו בעיה שלו.
טלאל אלקרנאוי: נכון. הוא נמצא במזרח התיכון והוא צריך ללמוד ערבית כי הוא חי בין מדינות ערב. הוא צריך להכיר את התרבויות שלהן ואת המורשת שלהן וזו באמת בעיה, אבל זה עניין שלו.

אני מסכים עם אבו-עסבה בקטע הזה. אנחנו דווקא צריכים ללמוד את העברית ואני תומך בלימוד עברית, כי אני גם צריך להכיר את המורשת של היהודים שאני חי אתם.

נושא אחד שרות ציינה אותו, נושא של סעיף 5 בחוק הבחירות, רותי טענה שצריך להיות כתוב שהמדינה היא מדינה יהודית ודמוקרטית ומדינת כל אזרחיה. כאמור, התיקון הועלה על-ידי רותי ואני תומך בזה.

הנושא של ההמנון. אני חושב שבקטע הזה אנחנו צריכים להתייחס לשילוב ולשוויון ולהזדהות שדיברנו עליה, והיו לנו בקטע הזה מספיק ויכוחים בתוכנו. אי-אפשר לומר לאזרח ערבי, אזרח מדינת ישראל, שגם עושה צבא וגם עושה את המוטל עליו, שההמנון מדבר רק ליהודים, ולא מדבר אליו. אני יושב לעתים במפגשים, ולא פעם ולא פעמיים מנגנים את התקווה ומתוך כבוד לחברים שלי אני קם. אני לא מזדהה עם ההמנון, אני לא מבין אותו, הוא לא מדבר אלי. חד-משמעית אני אומר את זה. אם אישיות ציבורית ערבית לא תקום, בטח כל כלי התקשורת יכתבו עליו.

אליעזר דון-יחיא: חברי כנסת ערבים לא קמו וגם החרדים.
טלאל אלקרנאוי: אני זוכר ראש מועצה שלא קם כשהיה אצלו ראש-הממשלה וכל התקשורת כתבה עליו. חייב לבוא שינוי

שיבטא גם את עמדתם ואת רצונם של אלו שמזדהים עם המדינה ומשרתים בצבא.

חאלד אבו-עסבה: גם של אלו שלא משרתי בצבא ולא מזדהים.
טלאל אלקרנאוי: נכון. צריך למצוא משהו ייחודי שידבר אל כולם

כי אחרת זה מדבר רק לחלק מהעם או רק לחלק מאזרחי המדינה. אמרתי קודם בבדיחה, שהיה מפגש בו כשאחד מאלופי הצבא בא ואמר נפש הומיה, הוא לא אמר יהודי אלא ישראלי. בעצם הוא התכוון לזה. הוא התכוון ואמר: אני אלוף בצבא אבל אני רוצה שגם הערבים שמשרתים בצבא ירגישו שהם שייכים, שהם שותפים שלי בקו, במלחמה, שותפים שלי בדם; אני רוצה שהם ירגישו כך ולא רק ישבו ולא יתייחסו לנושא הזה.

בנושא הסוכנות וההסתדרות. אני רוצה לספר לכם סיפור. כשאברום בורג היה יושב-ראש הסוכנות היהודית ואני הייתי ראש עיר פניתי אליו וביקשתי ממנו עזרה, סיוע. היה גוף כזה שנקרא מט"י, מרכז טיפוח יזמות עסקי, שפועל באמצעות הסוכנות היהודית. הוא אמר לי שהוא רוצה בפעם ראשונה בהיסטוריה להכניס את הסוכנות במגזר הערבי, בישבו כמו רהט, והיה סיכום להפעיל שם את מט"י. אבל לצערי הרב עם כל הרצון שלו ועם כל הכשרונות שלו, הוא לא הצליח, בהנהלת הסוכנות, להעביר ולהפעיל את מט"י בתוך הישוב, מכיוון שהסוכנות עבדה אך ורק בקרב היהודים.

אם הסוכנות וההסתדרות רוצים או מעוניינים רק במתן שירות לאוכלוסייה היהודית, זה פוגע באוכלוסייה הערבית. מי שמראשי הציבור הערבי פונה לאחת המדינות - לקטאר, לאבו דאבי, לסעודיה – ומנסה לגייס, לא יכול לגייס. לכן, אם זה חסום, צריך לפתוח את מדינות ערב בפני הציבור הערבי שיקים ארגונים למיניהם כדי לגייס תרומות ותמיכות למגזר הערבי.

עאדל מנאע: היה לנו ניסיון גם עם בעלי ממון פלשתינים- עמותות ניסו לפנות אליהם והם אמרו להם: אתם אזרחי מדינת

ישראל, קודם כל תשיגו שוויון במדינת ישראל, שמדינת ישראל תיתן לכם שוויון, אנחנו לא נפתור לכם את הבעיות של מדינת ישראל שמפלה אתכם, על-ידי זה שאנחנו מכניסים ממון, כסף פלשתיני או כסף ערבי לישראל כדי לפתור את הבעיות שלכם. אותם אנשים מזרימים מיליונים לשטחים והם לא הסכימו להזרים פרוטה אחת לעמותות בתוך ישראל.

עדנה אולמן-מרגלית: כי אתה ישראלי בראש וראשונה.
עאדל מנאע: לא רק שאני ישראלי, אלא הם מודעים גם למצבם של הערבים בישראל ואומרים שאם לעזור, אז לעזור לעמותות

פלשתניות ואחרות, שיש להם קדימות גם מבחינת מצבם ושנית, שמדינת ישראל קודם כל תיתן זכויות ותסגור את הפערים.

כאמל ריאן: בעקבות מה ששמעתי מרות בנושא ההחלטה הדמוקרטית, ברוב קולות, כשיש רוב יהודי; אני מודאג מהחלטה כזאת. אני מסתכלת על גברת יעל דיין. יש נושא שקשור למשפחה מוסלמית והיא הציעה הצעה להעביר איזושהי סמכות מבית-הדין המוסלמי השרעי, שהוא היחיד שנשאר למוסלמים כסמכות שיפוטית אחרי פיזור המועצה האיסלאמית העליונה, וכל חברי הכנסת – לא כולם, בוא נגיד שמונים אחוז – חותמים נגד ההצעה הזאת. והיא באה ומגייסת רוב יהודי ומעבירה את הצעת החוק.

רות גביזון: אני מתנגדת לעניין הזה. אני חושבת שזה דבר שלא נכון לעשות. לאפשר למוסלמית להגיש תביעה במקביל לבית-משפט למשפחה, זה לא כל כך טריביאלי לומר שזו פגיעה

באוטונומיה התרבותית.

קריאת ביניים:

כאמל ריאן:

נוואף מסאלחה יזם את זה. נוואף יזם וחזר בו. המשיכה בזה יעל דיין. כאשר באים הקאדים וחברי הכנסת המוסלמים ואומרים שזה פוגע קשות בבית הדין המוסלמי והולכים לכנסת, הרוב מכריע וזה הרוב היהודי. בא חבר כנסת אחר, תאופיק חטיב ומציע הצעה פשוטה שקשורה בחוק הקאדים, שקאדי צריך להיות לפחות כזה שיש לו השכלה אקדמאית. הולכים להצבעה, והרוב היהודי אומר שלא רוצים לשנות את החוק. למה? כי הם יכולים להכניס קאדים משלהם דרך הקריטריונים הקיימים. אם הולכים לכיוון הזה ולא שמים מחסום מסוים לגבי האוכלוסייה הערבית והמוסלמית, כך שרק היא תקבע בנושאים מסוימים, לעולם לא יהיה שינוי. אם נבדוק מאז קום המדינה כמה חברי הכנסת הערביים הצליחו לשנות סעיפים בחוקים, אני אומר לכם שזה כמעט אפס. כי המשקל של חברי הכנסת באוכלוסייה הערבית לא מאפשר להם לשנות את החוקים הקיימים במדינה.

ראסם תמאיסי:

רק כדי להראות כמה שמרנות קיימת במדינה-באוניברסיטאות, באוניברסיטת חיפה התחילו לדבר על הסוגייה של איך להביא ליותר שייכות של הסטודנטים לאוניברסיטה. אחד הרעיונות שעלו היה לכתוב 'לא לעשן' בערבית, אבל בדברים אחרים אנשים באוניברסיטה, פרופסורים, מתנגדים לכתוב בערבית. במקום שהאוניברסיטה עצמה, שהיא מגדל השן שאמור להטיף מוסר, לתת ידע, תתחיל לעבוד וליזום מלמטה, היא לא סוטה מהחלטת בג"ץ. עדיין הבעיה הזו קיימת. אני תומך בתפיסה של סמי שאומר שהחברה היהודית עדיין שמרנית, או מנסה לשמור כללים חזקים, בכדי למנוע אפשרות של שינוי.

הבאתי דוגמה בנושא השפה וזה לא רק טיפשות של עובדי מע"ץ. אם אתה בודק מי יושב בוועדת שמות, איך קובעים את השם, לפי איזה נרטיב, מהי המטרה שעומדת מאחורי הדברים האלה, אלה לא הטיפשים של מע"ץ אלא כאן יש מה שנקרא ייחוד המרחב, שהמטרה שלו יותר עמוקה. רוב החוקים האלו רוצים בעצם לחזק את האופי היהודי של המדינה היהודית הישראלית. לכן לדעתי אפשר להשפיע על האסטרטגיה-אם לא יכולים לבטל חוקים, צריך להוסיף עוד מה שנקרא מנגנונים. אם זה דגל, אז לאפשר דגל. מה הבעיה? בהרבה מדינות בעולם יש לרשות מקומית דגל מקומי והיא יכולה לעשות חוק עזר עצמאי ולהרים את הדגל שלה בצד הדגל של המדינה.

אליעזר דון-יחיא: אני לא יודע אם תהיה לזה התנגדות. אני הייתי מסכים.

כאמל ריאן: למה שמציע דייב אני מסכים, אבל אם הדברים האלה הם בגדר אפשרות של מימוש, אני הייתי מציע ללכת בגישה של להוסיף-מדינה יהודית, מדינה יהודית ודמוקרטית ואז להוסיף עוד דברים. אני רוצה להבחין בין דברים שנקראים סמלים ודברים שמשפיעים על משאבים. על סמלים, עם כל הכבוד, אנשים ממשיכים לדבר ולהתנצח. אבל לדעתי כל דבר שיכול להשפיע על משאבים, שפותח הזדמנויות – צריך לשנות אותו. זה לא נוגע למהות של המדינה. כל הסוגייה הזאת של הסוכנות-היהודית היא להם תפקיד; אם אנחנו מדברים על מבנה של המדינה, אז אנחנו כבר מדברים על כלים אחרים. יש ממלכה שיושבים בה אנשים מייצגים שהם יכולים לייצג את האינטרס. לכן את המוסדות האלו צריכים לבטל.

רות גביזון:

לא לבטל. להפריט.

כאמל ריאן:

להפריט.

היום אחרי הבג"ץ של קעאדן מתגבשים חברי כנסת ומגישים הצעת חוק, חתמו עליה כבר ששים חברי כנסת; הם רוצים לעקוף את בג"ץ ולקבוע שיש מקומות שהם ייעודיים רק ליהודים. זאת אומרת, אנחנו מדברים על פשרה, אבל עדיין ההטמעה בציבור היהודי הולכת בכיוון של יותר היסגרות. דרך אגב, השפה היא לא רק שיטה של ביטוי אלא גם צורה של חשיבה, צורה של ביטוי מאוויים. אם אנחנו מדברים על השפה הערבית, התני"ך הוא

בעברית אבל הקוראן הוא בערבית, ולשפה בערבית יש משמעות שבאה מהקוראן. לא צריך להסתכל על השפה רק כאינסטרומנט של תקשורת אלא גם של ביטוי עצמי.

אני חושב שחאלד אמר שהוא רוצה שהערבים ידעו את הערבית כי אנחנו במצב כזה שהרבה בבית מתחילים להכניס מלים בערבית, מהטלוויזיה, מהרחוב, וזה חבל.

כאן חוזרים לשאלה של החינוך. אנחנו רוצים להכניס את הילד שלנו לעידן של מודרניזציה, של גלובליזציה, של פיתוח, אבל שמים עליו מעמסה של שלוש שפות והשפה הערבית גם מתחלקת לשפה ספרותית ולשפה מדוברת. אם הוא צריך להתעסק בשפות האלו וכל הזמן צריך ללמוד אותן, אז מהו סדר הקדימויות? בערבית הוא רוצה לדבר, העברית לא נמצאת כי עד שהוא מגיע ל-12 שנות לימוד ונכנס לאוניברסיטה הוא לא יודע עברית, הוא לא מתאמץ, ואז יש בעיה מאוד מהותית שמייצרת בעיה מבנית וכלכלית של האוכלוסייה הערבית. צריך לחשוב איך לפתור את הסוגייה הזאת, גם לחייב חוקית שיהיו יותר שיעורים בערבית.

רות גביזון: איפה יותר שיעורים בערבית?

כאמל ריאן: בבתי-הספר הערביים.

רות גביזון: זה חלק מתוכנית הלימודים.

עאדל מנאע: יש מגבלה. זה לא בדיוק כך. בסך הכל המנהל מקבל תקן והוא צריך לתת לכיתה מספר שיעורים- הוא מוגבל

לתת להם שני שיעורים בטבע וכולי, ואז מה נשאר לו? עברית, אנגלית וערבית.

אליעזר דון-יחיא: האם יש בעיה של ידיעת השפה הערבית? כן. לצערי כן.

כאמל ריאן: אחת הבעיות במבחן הפסיכומטרי היא הערבית.

עאדל מנאע: התלמידים הערבים נכשלים בערבית.

אלה בלפר: השפה הספרותית היא מאוד עשירה.

כאמל ריאן: יש גם מחסור במורים בערבית.

רות גביזון: אם אתם רוצים לתת לצעירים הערביים אפשרות לרכוש השכלה בערבית, אתם רוצים להגיע לאוניברסיטה

בערבית?

חאלד אבו-עסבה: האם נובע מזה אוניברסיטה ערבית?

עאדל מנאע: לא, הטענה והדרישה לאוניברסיטה ערבית לא נובעת מזה. אני לא רוצה להיכנס ולדבר מדוע הערבית נחותה בבית הספר הערבי. ונכתב על זה המון, הרבה מאוד, ויש לזה סיבות אובייקטיביות. חבל שכרגע ניכנס לזה. אם תרצו, אני אהיה מוכן לדבר על זה אבל לא עכשיו.

סמי סמוחה: משפט אחד. בכל השנתיים האחרונות יש לי תחושה שהערבים לא מתמודדים עם השאלה של חיים במדינה יהודית, ואני מתכוון לערבים סביב השולחן הזה. כל הזמן זה נזרק ליהודים, להצדיק את זה שזו מדינה יהודית וצריך איזה דבר לעשות בה וכולי, אבל הערבים לא עושים את עבודת החשיבה הזאת. הם חיים בסופו של דבר במדינה יהודית וזה דורש מהם לא רק מאמץ הסתגלות יום יומי אלא מאמץ גם ברמה האינטלקטואלית- עם איזה דברים באופייה היהודי של המדינה הם יכולים לחיות, עם איזה דברים הם לא יכולים לחיות. לדעתי זו הבעיה הכי בסיסית בכל הדיונים האלה. לי הייתה תחושה אישית, אני לא רוצה לדבר בשם אף אחד אחר כאן, שהצד היהודי עשה יותר עבודת חשיבה מבחינתו מאשר הצד הערבי. זה נכון לא רק לגבי השולחן הזה אלא בכלל בארץ ובקהילה הערבית באופן כללי- לקהילה הערבית קשה מאוד להתמודד עם השאלה הזאת, זאת לא שאלה שמעסיקה אותה, זאת לא שאלה שדנים בה, זו לא שאלה שבאמת אפשר למצוא ספרות לגביה. אלא, ברמה של האליטות הערביות, זה ברור שמדינה יהודית זה גזעני, זה מפלה ודוחים את זה, אבל לא מתמודדים עם זה ברמה האינטלקטואלית.

ראסם חמאיסי: את אותה טענה העלה סמי כשהיינו בתוכנית טלוויזיה ואני רציתי להגיב ולהסביר. אני חושב שהסוגייה הזאת מאוד מאוד חשובה, אבל אי אפשר לעשות את זה כאן. אתה פותח טענה שאפשר להשיב עליה, להסביר אותה, לנמק אותה ולהעמיד אותה על הרגליים- מדוע ומה ואם הם עושים או לא עושים וכולי. אם אתם רוצים לפתוח את הדיון, נישאר עד שעה מאוחרת.

מרדכי קרמניצר: זה דיון מצוין להתחיל בו את השנה השלישית.

ראסם חמאיסי: אני חושב שקודם כל מתמודדים עם איך להתגונן מול השליטה והבקרה שעושה המדינה, והיום האליטה הערבית בעצם צומחת. זאת אומרת, בשנות ה-50 ושנות ה-60 לא הייתה אליטה כי 48' כבר קרה. היום אנחנו מתחילים להתמודד עם השאלה וחלק בהתמודדות הם אלה שיושבים כאן.

עאדל מנאע: אני אתן תשובה קצרה לשאלה של סמי, כי זה באמת דורש הרבה יותר מרחב, שלמעשה משתלבת בדברים שרציתי להגיד. סמי מדי פעם מאתגר אותנו בשאלות כאלה וזה טוב. אני חושב דווקא שהדור הזה, הדור שלי, של ראסם, אנחנו באמת הדור הראשון של אינטלקטואלים ערבים בישראל. הרי בדור של אבא שלי לא היו לנו אינטלקטואלים,

אנחנו פלחים. העיר נהרסה ולא נשארו אינטלקטואלים ערבים בישראל. צריך להוסיף לזה את הטראומה של 48', את כל המציאות וכולי. אבל לאחרונה לדעתי, גם אנשים מסוגו של עזמי ואחרים, שמאתגרים את המדינה, הם גם מאתגרים את החברה שלהם לחשוב מה ואיך וכולי וכולי. אולי זה לא בצורה מספקת, אבל מטבעו של מיעוט, שנמצא במצב כמו שהמיעוט הערבי נמצא בישראל, שהוא קודם כל בא בטענות על המקרבן שלו, הוא קודם כל מתגונן כלפי חוסר השוויון שקיים כלפיו ולא מתחיל דווקא בביקורת פנימית עצמית ובדיקה של כל הדברים האלה. זה לדעתי מצב טבעי ונורמלי, אם כי אני אומר שברמה הפרטית, וגם מעבר לרמה הפרטית, יש התחלות של בחינת המשמעויות. במיוחד מאז אוסלו, מאז שאולי מדינה פלשתינית בגדה המערבית ועזה הולכת לקום ואז יש הכרה בכך שהעניין הזה תמידי, זהו, זה סופי וזה תמידי שאנחנו מיעוט בתוך מדינת ישראל, ואז עם מה אפשר לחיות ועם מה אי אפשר לחיות. זו שאלה לא קלה שאין עליה עדיין תשובה מוסכמת שלא לדבר על קונצנזוס או משהו דומה בקרב האוכלוסייה הערבית. אתה יכול למצוא תשובות שונות שחלקן בטח שמעת פה. אז יש כאלה שאין להם בעיה להזדהות עם המדינה וללכת לצבא וכולי וכולי. יש אחרים שיש להם בעיה עם זה ויש להם בעיה עם כל מיני דברים בזהותה היהודית של מדינת ישראל.

לי אישית, הבעיה העיקרית שלי עם מדינת ישראל שמשמעותה מדינה יהודית וציונית, היא שאני לא אזרח, שאני בשטח האפור בין נתין לבין אזרח. זאת המשמעות העיקרית מבחינתי. אני לא אזרח ואני לא נתין, אבל אני בשטח אפור כזה, בין להיות נתין לבין להיות אזרח. אני לא מוכן להמשיך לחיות במציאות הזאת ואני גם לא רוצה שהילדים שלי יחיו במציאות הזאת. אני מתמודד עם שאלות קשות של הבנים שלי על מה אנחנו עושים כאן, למה אנחנו חייבים להמשיך לחיות פה ואני אומר להם שאנחנו חייבים לחיות כי זו המולדת שלנו, כי זה הבית שלנו, ואסור לברוח. אני יכולתי לברוח גם לפני עשר שנים ולא רציתי לברוח מהמציאות הקשה הזאת. אבל אני לא יכול להמשיך לשתוק ושהבנים שלי והנכדים שלי יחיו במצב הזה של פחות מאזרח, של בין נתין לבין אזרח. לכן כל דבר במדינת ישראל כמדינה יהודית, שיוזכר לי יום יום שאני לא אזרח שווה, גם ברמה הסמלית וגם ברמה היישומית בחיי היום יום, שיפלה אותי וישאיר אותי במעמד הזה, הוא יהיה לי קשה.

אני גם מבין שאני לא אוכל לבטל את הדבר הזה בבת אחת וגם שכשזה יקרה אני לא אצליח כנראה, אני לא אהיה בעמדה שאני אוכל לכפות על המדינה הזאת או על הרוב היהודי לבטל את הדברים. כמו שאתה אומר לנו מדי פעם, יש מציאות והדברים לא יעברו. אבל אני לא מוכן להתפשר על העמדה האתית העקרונית שלי, שאני רוצה שוויון. לדעתי זו קודם כל בעיה שלכם, היהודים, אם אתם מתעקשים שאתם רוצים מדינה יהודית, לשכנע אותי שאתם יכולים להמשיך במדינה יהודית שנותנת לי שוויון מלא כאזרח. אם אתם לא משכנעים אותי, יש לכם בעיה. אז אולי אני לא יכול באמת לאיים עליכם בינתיים וכולי, אבל צריך לחשוב על זה בכל זאת- זה מצב לא נעים גם בשבילכם וזה יכול להיות גם מעבר ללא נעים. זה יכול להיות התפרצויות ויכול להיות אינתיפאדה ויכול להיות דברים אחרים.

אני לא יודע איך לעשות את זה. אנחנו דנים כאן בכל מיני הסדרים, אבל אם אנחנו חוזרים לשאלה בגדול, שכנעו אותי שישראל היא מדינה דמוקרטית ליברלית ואז היא נותנת לכולם כמו שאמרנו שוויון – אהלן וסהלן. מדינה דו לאומית – אהלן וסהלן. אוטונומיה שזו הדרך וכולי וכולי, אני מוכן לקנות גם, אבל הנקודה העיקרית שלי, וזו הנקודה העקרונית שאני לא יכול להתפשר עליה, כי אם אני מתפשר על הדבר הזה אז אני מתפשר על העקרונות הבסיסיים שלי כבן אדם שדורש שוויון, זו דרישה וזכות וחובה של כל בן אדם לעצמו. אני לוקח את הדמוקרטיה הישראלית ברצינות. אני לא עושה הנחות. הדוגמה שלי של דמוקרטיה זה לא עיראק וזה לא סוריה וזה לא הרשות הפלשתינית, לא המדינה הפלשתינית. הדוגמה שלי היא מדינה מערבית מתוקנת שאני רוצה לחיות בה וישראל היא כזאת, טוענת לעצמה שהיא כזאת, ויכולתי לברוח למדינה כמו ארצות-הברית והיו לי אולי הזדמנויות לברוח לשם; לברוח מהבעיות האלה ואז לחיות במדינה אולי דמוקרטית שמאפשרת לי ולילדים שלי, אבל אני החלטתי להישאר כאן ולהיאבק עם הקבוצה שלי על הזכויות שלנו.

אתם תקועים אתנו. לא רק אנחנו תקועים אתכם אלא גם אתם תקועים אתנו. תהיה לכם בעיה, גם בחמישים ובמאה השנים הבאות, לשכנע את המיעוט הפלשתיני בתוך מדינת ישראל, גם אחרי שתקום מדינה פלשתינית, כיצד ישראל היא באמת מדינה דמוקרטית ולא רק כסיסמה נוספת או כתוצר לוואי לעניין של המדינה היהודית. שלא המדינה היהודית היא העיקר. שהיא באמת גם מדינה דמוקרטית. אם אפשר לשכנע אותי באמת בכך שהאופי היהודי של המדינה לא פוגע בי בצורה מסיבית, רק פה ושם דברים קטנים שאפשר לסבול אותם, אני מוכן להתפשר ואני מניח רבים יתפשרו, בסמלים ובדברים אחרים, אבל לא בדבר הזה, שאני בשטח הזה בין נתין לאזרח.

עדנה אולמן-מרגלית:

אתה מדבר במציאות הממשית.

גם במציאות הממשית, גם בעניין של הרגשות

עאדל מנאע:

ובעניין של הסמלים. לא רק במציאות. הדברים קשורים ביחד.

זה לא מנותק. העניין הסמלי לא מנותק.

אני אתן לכם דוגמה. תראי. בשבועות האחרונים בוגרים של האוניברסיטה העברית במשפטים סיימו ובאוניברסיטה העברית היה טקס. אני לא הייתי שם אבל סיפר לי הבן שלי מה קרה, וזה עורכי-דין שיודעים מה זה משפט ומה זה חוק ויש להם רגישות. כמה סטודנטים ערבים ישבו באוניברסיטה העברית ולא קמו כשהתחילו לשיר את התקווה. אז כמה יהודים מאחוריהם התחילו לצעוק עליהם, למה אתם לא קמים, למה אתם לא שרים. אחת הסטודנטיות שם שסיימה משפטים אמרה לו: תשתוק כבר, אני לא רוצה לקום, מספיק שאני יושבת ולא קמה והולכת החוצה ועושה רעש, תשתוק כבר. הוא התחיל לצעוק עליה: איזה חוצפה, איזה חוצפנית; וכמעט הלכו מכות כי אז עוד גבר התערב. היא בסך הכל ישבה, לא קמה, לא שרה, אבל לא עשתה מזה רעש. לא נוח לה, אז היא לא קמה והיא לא שרה. אני הייתי בטקס בבריכת השולטן עם ה-1,716- כי הבן שלי סיים שם משפטים. לקראת הסוף כשאני הרגשתי שיתחילו לשיר את התקווה, אני ובני משפחתי ועוד כמה חברים, החלטנו פשוט לקום ולהתחיל ללכת, כדי לא לעמוד במעמד המביך. אני לא רוצה להמשיך לשבת כשאחרים עומדים ושרים ואני כמובן לא רוצה לעמוד ואני לא רוצה להיראות שונה וכולי. אבל מה לעשות, נתקענו באמצע, בדרך החוצה, היינו בהליכה ואז התחילו אנשים להגיד: מה זה פה, איזו התנהגות פה, אתם רוצים שוויון, אבל אתם לא רוצים לכבד את המדינה, אתם קמים והולכים, בכל מדינה אחרת לא היו נותנים לכם בכלל זכויות, אתם רוצים בחירות. בסוף אני גם כן התעצבנתי ואמרתי לו: תשתוק כבר, אתה תמשיך לשיר את התקווה שלך, זה לא שלי; מה אתה רוצה ממני? הדברים הסמליים הם כן חלק מחיי היומיום ולכן אי אפשר להגיד שיש חיים סמליים ויש חיי יומיום. מה לעשות, זה ביחד.

מרדכי קרמניצר:

אני תומך בנייר של דייב ובהצעות שלו, בכפוף לזה שאני תומך גם בזה שיבוטל סעיף 5 לחוק המפלגות. בין ההצעות לבטל את סעיף 7א(1) ואת סעיף 5 לבין ההצעה שהציעה רותי להוסיף פה את המלים וכל אזרחיה, אני בעד ביטול הסעיף. משום שאם באמת רוצים להבטיח שהערבים יוכלו לטעון באופן חופשי נגד מדינת ישראל כמדינתו של העם היהודי, אז לא צריך להשאיר את זה לעמימות ולחסדי פרשנות של בתי-משפט. גם אם את תוסיפי את המלים האלה, יהיה מי שיפרש ויטען שצריך לקיים את מה שנאמר פה על שני חלקיו, ואז מי שטוען נגד ישראל כמדינת העם היהודי, הוא במצב של אי קיום החוק או במצב שבו אפשר לפסול את הרשימה. אני בעניין הזה הייתי הולך על פתרון דמוקרטי מלא ונקי.

אני גם תומך מאוד בחוק האוסר על אפליה בדיוור ושירותים. אני לא מתרשם מהטענות שמדובר בנושא כללי. אני בהיבט הערבי רואה בזה מקור לפגיעות ולהשפלות ואני לא חושב שאנחנו כקבוצה שמטפלת בבעיה הזאת יכולים להגיד שאת זה אנחנו משאירים למישהו אחר. אני חושב שזה דבר שראוי לתיקון.

אם הערבים מקבלים את זה שאופייה של המדינה הוא נושא שלגיטימית לגביו הכרעת רוב, בכפוף לכך שיש מחויבות לשוויון אזרחי והכרה במיעוט הלאומי, ואני מוסיף בסוגריים וכבר אמרתי שזו הכרעת רוב שכמובן אפשר לשנות אותה, זה לגיטימי לשנות אותה וצריך לתת ביטוי לגיטימיות של השינוי של זה, אני כשלעצמי, אם זה שווה, תומך בשינוי ההמנון והדגל והסמל באופן שייתן ביטוי לקיומו של מיעוט לאומי במדינה הזאת וימנע את הפגיעה ואת החיכוך המתמיד סביבה.

דוד קרצ'מר:

אני לא יכול להשיב לכל אלה שדיברו ואני אתייחס לכמה דברים. אני חושב שפחות או יותר לגבי סעיף 7א יש תמימות דעים. כמובן יש מחלוקת אם לבטל או להוסיף את התוספת שרותי מזכירה, אבל אנחנו יכולים להציע את האופציות השונות.

לגבי ההסתדרות הציונית והסוכנות היהודית, אני לא השתכנעתי מהטענות שהועלו כאן. אני משוכנע לחלוטין שזה לא רק עניין סמלי אלא שזה עניין מאוד מעשי. זה מעגן בתוך החוק הישראלי את הדרך להפלות נגד הערבים במדינת ישראל. שלא יהיו אשליות בעניין הזה. כל עוד זה קיים, יש אפליה ממוסדת וחוקית.

עאדל מנאע:

וכל האפליות על בסיס שירות בצבא?

דוד קרצ'מר:

זה כמעט בוטל. בחוק זה כמעט לא קיים.

עאדל מנאע:

משרד השיכון, משכנתאות וכולי?

דוד קרצ'מר:

לדעתי זה פחות בעייתי משום שזה מאוד קשור לתקופת השירות ולזמן השירות וכולי. לא משתמשים בזה כמו

שהשתמשו בזה בעבר בקצבאות ילדים.

סמי שאל את השאלה הקשה, איך אני בחרתי בדברים ומה לגבי כל הסמלים. אני מודה ומתוודה שהייתי צריך להוסיף פה גם אזכור של אותו חוק שמחייב להניף את הדגל. אני חושב שאת החוק הזה צריכים לבטל ועם זאת אני חושב שיש הבדל גדול מאוד בין הדגל והסמלים האחרים לבין ההמנון. אולי זה לגבי עוצמת הפגיעה, אבל בכל זאת הדגל והסמלים, אפשר לומר שזה עניין פסיבי במידה מסוימת, היסטורי. אני גם רואה את מה שקורה בהרבה מדינות- נכון שהסמל הוא לא בדיוק דתי, אבל אני רואה שבשוויץ, בשוודיה ובכל מיני מקומות גם הלא נוצרים צריכים לחיות עם צלב.

לגבי הנושא של ההמנון, כאן בעצם מבקשים איזושהו שיתוף פיזי פוזיטיבי. זה עניין מתמשך ולדעתי, אני מצטער מאוד, אני לא השתכנעתי, אני חושב שזה בלתי נסבל לחלוטין. אני לא חושב

שאפשר לטעון שהמדינה היא דמוקרטית עם המנון שבכלל לא מאפשר למיעוט להזדהות אתו, שלא לדבר על לשיר אותו. כל עוד זה לא עוגן בחוק, ניתן היה לטשטש את העניין הזה, אבל הצרה פה, בשנים האחרונות, היא שחלק מהדברים שנשארו עלומים במשך שנים, ניסו לדחוף אותם בכוח לתוך החוק. אני מוכרח לומר שאם זה לא ייכתב בדו"ח, אני אצטרך לכתוב את זה, משום שאצלי זה עניין עקרוני לחלוטין. אם יש לנו מה לומר, אנחנו חייבים לומר משהו בעניין הזה ואפשר להסביר. אני לא מאמין שהציבור במדינת ישראל הוא כל כך אטום שאי אפשר להסביר לו מדוע זה לא יתכן לבקש מהערבים להשלים עם ההמנון הזה.

אליעזר דון-יחיא: אתה היית מסתפק בכך שייאמר שהחוק הזה, שממסד את חובת ההמנון, שהתקבל רק בתשנ"ד, יבוטל? זאת אומרת אם היית מסתפק בזה אז הייתי מצטרף אליך.

דוד קרצ'מר: אלמלא החוק הזה לא הייתי מעלה את העניין. היום קשה להתעלם מהעניין הזה. יש כמה פתרונות וצריכים לומר את זה ליהודים. זה לא אומר שההמנון הזה לא יכול להישאר ההמנון של היהודים שחיים במדינת ישראל, אבל הוא לא יכול להיות ההמנון היחידי של מדינה שטוענת להיות מדינה דמוקרטית. זה פשוט לא בא בחשבון. לכן יש כמה פתרונות והפתרון שנראה לי הפתרון הפשוט ביותר לעניין הזה הוא המנון חלופי. בסדר, אני מבין את הקשיים. אז המנון נוסף אם אתם רוצים. עשו את זה בזמנו בקנדה. היו שני המנונים ובמשך השנים אנשים שלא כל כך רצו את הנושא הזה, יכלו איכשהו להסתדר עם זה. זה פתרון מעשי, אבל בעיני זו שאלה עקרונית לחלוטין.

לגבי השפה הערבית יש תמימות דעים, אם כי אני מסכים לחלוטין שזה לא מספיק מה שאני כתבתי. צריכים לגבש דפוסים ולראות מי קובע מהו הכיתוב בערבית בנושא הזה. אני דווקא חושב ששני הנושאים, כפי שמוטה אמר, הנושא של אפליה וגם הנושא של המנגנון למניעת אפליה, שייכים לקבוצה הזאת. אני חושב שאנחנו צריכים לכלול את הדברים האלה בתוכו.

עאדל מנאע: תודה. אני חושב שהיה לנו יום דיונים מרתק, מעייף ויש לנו עוד דרך לעשות הביתה.

אני רוצה להודות לכולם על הסבלנות, על ההשתתפות, על הסובלנות לכל מיני דעות. בזה אנחנו מסיימים. חופשה נעימה לכולם.